

KU LEUVEN
FACULTEIT LETTEREN
MASTER IN DE GESCHIEDENIS

Evarist Allewaert (1835-1889)
en de invoering van de kindertuinen in Antwerpen
ten tijde van de Schoolstrijd

Promotor
Prof. dr. K. Wils

Masterproef
ingediend door

DIETER BYTTEBIER

Leuven 2011-2012

Met veel genegenheid opgedragen aan de Opa

Woorden van dank

In de eerste plaats wil ik uit de grond van mijn hart mijn ouders bedanken. Ze zijn me altijd blijven steunen.

In het bijzonder ook Matthias Meirlaen, die met veel geduld en indrukwekkende eruditie mijn thesis mee naar haar bestemming leidde.

Esther, die in mij bleef geloven. Haar familie, die mij in deadlinetijden van een gezellige thuis in Leuven voorzag.

Mijn broer Marcos, die mijn baken van vertier was. Mijn zus Sigrid, die mij af en toe tot de orde riep.

Verder wil ik volgende mensen en instellingen niet vergeten: Professor Kaat Wils, de *Katholieke Universiteit Leuven* en haar bibliotheken, het *Felixarchief*, de *Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience*, en de heer De Smedt van de maçonnieke studiedienst *Trigonum Coronatum*.

Inhoudstafel

1. Inleiding	5
1.1 Recuperatie, Acculturatie, Adaptatie	7
1.2 Status Quaestionis van de Kindertuingeschiedenis van België en Antwerpen	11
1.3 Antwerpen als Casestudy	14
1.4 Een Biografische Insteek	23
1.5 Status Quaestionis van de Literatuur over Allewaert	26
1.6 De Bronnen.....	30
1.6.1 Gemeenteblad.....	30
1.6.2 Toespraken, Affiches, Brieven	33
1.6.3 Methodologische Problemen	35
2. Der Kindergarten – Oorsprong & Proliferatie	37
2.1 Van Matressen- tot Bewaarschooltjes	37
2.2 De “Kleuterschoolheilige” - Friedrich Fröbel (1782-1852)	40
2.3 Sociale, Politieke en Religieuze Krachten	46
2.4 De Vlucht uit Duitsland.....	50
2.5 De Kindertuin in Andere Landen	52
2.5.1 De Verenigde Staten.....	52
2.5.2 Engeland	53
2.5.3 Palestina	55
2.5.4 Turkije	57
3. De “Vader der Antwerpse Kindertuinen” – Evarist Allewaert (1835-1889)	61
3.1 De Jongeling	62
3.2 De Rechtenstudent.....	65
3.3 De Adjunct-Griffier, de Advocaat	71
3.4 De vrijzinnige Politicus.....	73
3.5 De Zieke, de Dode.....	80
3.6 De Man, de Mythe?.....	84
4. De Kindertuin in Antwerpen	96
4.1 Inleiding: de Kindertuin in België	96
4.2 Het Radicaal-Liberale Antwerpen.....	103
4.3 De Antwerpse Kleinkinderscholen – een Overzicht	106
4.3.1 Bewaarscholen in Antwerpen	106

4.3.2 Kindertuinen in Antwerpen	109
4.4 Een Man met een Plan	114
4.5 Het Startschot.....	119
4.6 Van Criticasters & Tegenstanders	129
4.6.1 De Schoolstrijd Woelt.....	130
4.6.2 De Schoolstrijd Bereikt de Antwerpse Kindertuinen.....	136
5. Conclusie.....	142
6. Verder Onderzoek	145
6.1 Het Leven van Evarist Allewaert.....	145
6.2 De Antwerpse Kindertuin	146
Bijlage – Jan van Rijswijcks hulde aan Allewaert.....	147
Bibliografie	151

1. Inleiding

In maart 2012 zorgde de OCMW-voorzitter van Gent voor beroering. Volgens Geert Versnick (Open VLD) zouden ouders die een leefloon ontvingen, verplicht moeten worden hun kind vanaf tweeëneenhalf jaar naar de kleuterschool te sturen. Indien ze dit niet zouden doen, zou hun leefloon moeten worden ingetrokken. Versnick argumenteerde dat niet-schoolgaande kleuters uit dat kwetsbare milieu – dat voornamelijk uit migranten bestond – een schoolse achterstand opliepen en te weinig Nederlands leerden.

Staatssecretaris voor Asiel en Migratie Maggie De Block steunde dit voorstel, maar Vlaams minister van Onderwijs Pascal Smet noemde het een harde en asociale maatregel. Volgens hem was het beter te zorgen voor extra begeleiding om een kleuterschoolattentie van honderd procent te bereiken – met zevenennegentig procent (257.424 kleuters in 2010-2011) was Vlaanderen immers al een koploper.¹

Om de laatste kleuters ook naar de kleuterklas te krijgen, was er in 2009 nochtans al een de facto vorm van kleuterschoolplicht ingesteld. Kleuters moeten sinds dat jaar minstens 220 halve dagen naar een Nederlandstalige kleuterklas zijn gegaan, alvorens naar het eerste leerjaar te mogen. Indien ze dit aantal niet halen, moeten ze eerst slagen voor een taalproef.² Een vijfde slaagt hier niet voor, en moet bijvoorbeeld de derde kleuterklas opnieuw doen.³

Het voorstel van Versnick past in het huidige politieke discours over de kleuterscholen, dat er een is van socialisatie en integratie. Zo onderstreept het Vlaams ministerie van Onderwijs en Vorming dat ‘de kleuterschool (...) een belangrijke voorbereiding [is] op het eerste leerjaar. (...)

¹ ‘Leefloon koppelen en afnemen tegen grondwet’, *De Morgen*, 27 maart 2012

(<http://www.demorgen.be/dm/nl/1344/Onderwijs/article/detail/1414604/2012/03/27/Leefloon-koppelen-en-afnemen-tegen-grondwet.dhtml>); ‘Aantal kleuters in Vlaanderen – Statistieken’, *Studiedienst van de Vlaamse regering*, 14 juli 2011 (<http://www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/cijfers/Exceltabellen/onderwijs/leerlingen/ONDELEERL002.xls>).

² ‘Kleuterscholen: zijn uw kleuters voldoende aanwezig?’, *Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming*, 11 maart 2010 (<http://www.ond.vlaanderen.be/nieuws/2010/0311-aanwezigheid-kleuterklas.htm>).

³ ‘Tachtig procent kleuters slaagt voor taalproef’, *Gazet van Antwerpen*, 25 mei 2011

(<http://www.gva.be/nieuws/binnenland/aid1050002/tachtig-procent-kleuters-slaagt-voor-taalproef.aspx>).

De kleuters leren in de klas sociale vaardigheden, raken er vertrouwd met taal en met praktische vaardigheden. (...) Voor anderstalige kinderen is de kleuterschool een prima plek om Nederlands te leren.⁴ De drempel wordt dan ook bewust laag gehouden – allerlei overheidsmaatregelen houden de kosten voor de ouders beperkt.⁵

Het mag hiermee duidelijk zijn dat de kleuterschool niet los staat van belangrijke politieke en sociale vraagstukken, zoals de immigratiepolitiek, de armoedebestrijding en de verbetering van het onderwijs. De lange en bewogen internationale geschiedenis van deze pedagogische instelling toont aan dat dit geen nieuw fenomeen is. Al vanaf haar ontstaan in Duitsland raakte de kleinkinderschool nauw verbonden met allerlei maatschappelijke aspecten. Dit verschilde van land tot land, maar – net zoals dat vandaag in België het geval is – hadden de belangrijkste motieven bij de oprichting van de eerste kindertuinen vaak te maken met socialisatie en integratie.

⁴ ‘Ouders krijgen thuis brochure over verplichte kleuterklas’, *Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming*, 2 september 2009 (<http://www.ond.vlaanderen.be/nieuws/2009/0902-kleuterklas.htm>); ‘Kleuterparticipatie’, *Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming*, <http://www.ond.vlaanderen.be/basisonderwijs/kleuterparticipatie/>).

⁵ *Ibidem*.

1.1 Recuperatie, Acculturatie, Adaptatie

*Borrowing nations did not assume a passive mimicry of the foreign institution, nor did they accommodate themselves to the foreign kindergarten. Rather, all borrowing nations exerted powerful cultural and political agency over borrowed ideas, and (...) rearranged them for their own sly purposes and ultimately were transformed themselves in the process.*⁶

- Roberta Wollons

De kindertuin was het geesteskind van de Duitse pedagoog Friedrich Fröbel (1782-1852).⁷ In de jaren veertig van de negentiende eeuw vond de nieuwe instelling enige opgang in Duitse gebieden, alvorens het om politieke redenen werd verboden. Aanhangers van Fröbel trokken daarom naar het buitenland, waar zij de ideeën propageerden door middel van voordrachten en geschriften. Het gastland had een grote invloed op de vorm die de kindertuin er zou krijgen. Het gaf vaak op zijn beurt de getransformeerde versie door aan andere landen, waarna hetzelfde proces zich kon herhalen. Op deze manier verspreidde de kindertuin zich over de hele wereld. Met haar vernieuwende spelidee is ze de directe voorloper van de huidige kleuterschool te noemen.

Het transnationale verhaal van de kindertuingeschiedenis is echter lange tijd onderbelicht gebleven. Meestal schakelden de nationale geschiedenissen na een bespreking van Fröbel direct over naar de eigen historie. Zo ook toen in 1982 een groot congres werd gehouden in Oost-Duistland naar aanleiding van de tweehonderdste geboortedag van Fröbel.⁸ De recuperatie van de oorspronkelijke ideeën, de adaptatie ervan aan nationale en lokale eigenheden en het proces van

⁶ R. WOLLONS, 'On the International Diffusion, Politics, and Transformation of the Kindergarten', R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000, 7.

⁷ W. WESTERMAN, 'Friedrich Wilhelm August Fröbel (1782-1852) – Pedagoog van de gaven en het vrije spel', T. KROON en B. LEVERING red., *Grote pedagogen in klein bestek*, Amsterdam, 2008, 73-77.

⁸ De resultaten van deze conferentie werden gepubliceerd in twee speciale themanummers van het tijdschrift *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 32, 4-5, 1983; J.C. ALBISETTI, 'Froebel Crosses the Alps: Introducing the Kindergarten in Italy', *History of Education Quarterly*, vol. 49, nr. 2, mei 2009, 159.

acculturatie bleven grotendeels achterwege. Ook werden deze ontwikkelingen zelden afgetoetst aan die in andere landen.

In 2000 werden deze aspecten dan toch op het voorplan gebracht, met het verschijnen van *Kindergartens and Cultures; The global diffusion of an idea*.⁹ Deze bundel werd geredigeerd door de Amerikaanse historica Roberta Wollons, directrice vrouwenstudies aan de Indiana University Northwest. Ze schreef zelf een hoofdstuk over de kindertuin in Japan, en gaf daarnaast elf academici uit verschillende domeinen de opdracht

*to explain how and when the kindergarten arrived in the countries of their study. They were also asked to provide the preconditions for the arrival of the kindergarten: the existing education system, the role of women and children in the society, political and social attitudes toward citizenship and national identity. What role, they were asked, did the kindergarten play in the minds of political leaders, educators, and parents? Finally and most important, what had to change for the kindergarten to become an accepted part of the educational landscape of the country?*¹⁰

Elf landen uit verschillende werelddelen werden bestudeerd: Duitsland, de Verenigde Staten, Engeland, Australië, Japan, China, Polen, Rusland, Vietnam, Turkije en Israël.¹¹ Hoe kwam het dat de kindertuin ingang vond in die grote verscheidenheid aan samenlevingen, elk gekenmerkt door een eigen politieke, religieuze en culturele identiteit? Naast de vaststelling dat de kindertuingedachte overal ter wereld tegemoet kwam aan een universele onderwijsbehoefte, bevatten de gestelde onderzoeksvragen zelf het algemene antwoord op die vraag (recuperatie, acculturatie en adaptatie). De auteurs beklemtoonden daarbij ‘the immense power of local culture to respond to and reformulate borrowed ideas’.¹²

Elk artikel is opgebouwd rond drie centrale thema’s. Een eerste omvat de verspreiding van de ideeën van Fröbel, die Wollons indeelt in drie vormen: primaire, secundaire en tertiaire verspreiding. Daarbij zijn de originele ideeën telkens een stap verder verwijderd. De primaire

⁹ R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

¹⁰ WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 10.

¹¹ Voor de afwezigheid van Zuid-Amerikaanse en Afrikaanse landen werd geen verklaring gegeven.

¹² WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 14.

verspreiding gebeurde door Duitse adepten van Fröbel, die vanaf 1848 onder andere naar de Verenigde Staten emigreerden. Daar richtten ze eigen kindertuinen en lerarenopleidingen op.

Veel landen ontvingen de kindertuin echter niet rechtstreeks van mensen uit Duitse gebieden, maar via landen die de instelling al hadden gevormd naar eigen maatstaven. In dit geval was er sprake van secundaire verspreiding. Zo introduceerden Amerikaanse missionarissen de geamëricaniseerde kindertuin in Japan.

Een voorbeeld van tertiaire verspreiding, ten slotte, is de Chinese overname van het Japanse model. De Japanse kindertuinteksten waren voor de Chinezen makkelijker te vertalen, en de kindertuin was in het land van de rijzende zon al aangepast aan een Confuciaans wereldbeeld.¹³ De culturele kloof was daarmee voor een groot deel overbrugd. Ook de militaire overwinning van Japan op China in 1895 bevorderde de overdracht.¹⁴

Een tweede centraal thema in de artikels van *Kindergartens and Cultures* is de politieke dimensie van de kindertuin. Een belangrijk voorbeeld daarvan vormt het gebruik van de kindertuin als socialiserende en nationaliserende kracht. Zo schakelde de Vietnamese overheid de kindertuin in om haar jonge onderdanen te leren houden van overheid, land en familie, maar vooral van de nationale leider Ho Chi Minh.¹⁵ In het door Oostenrijk, Pruisen en Rusland verdeelde en bezette Polen zagen ouders de kindertuin dan weer als een middel om de Poolse taal en cultuur te beschermen en over te brengen op hun kinderen. In het door migranten overspoelde Amerika werden de kindertuin ingeschakeld om buitenlandse kinderen te “Amerikaniseren”. Een ander belangrijk voorbeeld van een politieke functie van de kindertuin had te maken met de positie van de vrouw. Het nieuwe beroep van kleuterleidster had namelijk vaak een grote invloed op de sociale en politieke emancipatie van vrouwen.

¹³ WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 5.

¹⁴ G.R. GALBRAITH, bespreking van Wollons, *Kindergartens and Cultures*, *The American Historical Review*, vol. 107, nr. 1 (februari 2002), 162-163.

¹⁵ WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 13.

Een derde centraal thema in de artikels handelt over de culturele transformatie van de kindertuininstelling zelf. De belangrijkste vraag daarbij is in hoeverre de originele ideeën van Fröbel daadwerkelijk zijn overgenomen en toegepast. In veel gevallen bleken de kindertuinen slechts een verwaterd afgietsel van de gecompliceerde visie van Fröbel.

Na het verschijnen van *Kindergartens and Cultures* verschenen ook voor andere landen kindertuingeschiedenissen volgens de blauwdruk van recuperatie, acculturatie en adaptatie. Zo schreef de Italiaanse historicus Albisetti in 2009 het artikel *Froebel Crosses the Alps: Introducing the Kindergarten in Italy*.¹⁶ De auteur haalt er verschillende kritieken in aan die de kindertuin in Italië te verduren kreeg. Zo zou de spelmethode elke “serieuze” activiteit in de weg staan en zou het kindertuinkind het werken nooit degelijk aangeleerd krijgen. Ook zou de aanpak de “natuurlijke ontwikkeling van actieve geesten” tegengaan (in tegenstelling tot wat de Fröbeltheorie zelf beweerde). De belangrijkste tegenstand kwam van katholieke krachten, die de methodiek bestempelden als atheïstisch en materialistisch. Het ging echter niet enkel om een inhoudelijke discussie. Zo hadden de Italiaanse kindertuinen hun succes voornamelijk te danken hadden aan de tussenkomst van antiklerikale ambtenaren in het ministerie van Onderwijs. Deze steunden de kindertuinen soms ook financieel.

Kritiek en tegenstand waren er in elk land, en is een belangrijk onderdeel van de kindertuingeschiedenis. Zo hing het nauw samen met hoe de kindertuin aan de man werd gebracht en hoe die door de bevolking werd gepercipieerd. Interessant is hoe sommige kritieken in verschillende landen voorkwamen. Zo waren sommige critici van oordeel dat het geen goede zaak was dat het kind werd weggehaald van de moeder. Zij was met haar moederinstinct immers door de natuur aangeduid als de beste opvoeder. Conservatieve stemmen waarschuwden daarbij ook voor de ondermijning van de klassieke gezinssituatie.

Dergelijke verfrissende casestudies gooiden het studieterrein helemaal open. Ze tonen de gecompliceerde realiteit van de kindertuininstelling. Deze werd – net als het onderwijs – ‘beïnvloed door godsdienst en wereldbeschouwing, wetenschap en techniek, het economisch

¹⁶ J.C. ALBISETTI, ‘Froebel Crosses the Alps: Introducing the Kindergarten in Italy’, *History of Education Quarterly*, vol. 49, nr. 2, mei 2009, 159-169.

stelsel en andere maatschappelijke krachten.¹⁷ De casestudies bevestigen ook voor het wereldwijde verhaal wat Barbry, Depaepe en Simon hadden verklaard over de Fröbelschooltjes in België. Zij wierpen op dat ‘het mentaliteitshistorische netwerk achter de Fröbel-propaganda (...) complexer is, dan doorgaans wordt gedacht.’¹⁸

1.2 Status Quaestionis van de Kindertuingschiedenis van België en Antwerpen

Over het Fröbelonderwijs in België zijn er verschillende werken geschreven.¹⁹ Er bestaan ook enkele oude meesterproeven die handelen over bewaarscholen en kindertuinen.²⁰ Verder worden de kindertuingschiedenis natuurlijk vaak besproken in de marge van een breder verhaal, bijvoorbeeld dat van het onderwijs.²¹ In al deze geschiedenissen wordt het transnationale element, dat bij het verschijnen van *Kindergartens and Cultures* werd belicht, echter grotendeels onbesproken gelaten. Historici stelden zich weinig vragen bij de recuperatie, acculturatie en adaptatie van Fröbels ideeën in de Belgische kindertuinen.

¹⁷ Wielemans en Idenburg geciteerd in M. D’HOKER, ‘Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing in een veranderende samenleving – Van homogeen katholiek onderwijs tot gediversifieerd pluralistisch onderwijs in België, 19de-20ste eeuw’, M. DEPAEPE e.a. red., *Over het mooie en het nuttige – Bijdragen over de geschiedenis van onderwijs en opvoeding*, Antwerpen, 2008, 256.

¹⁸ R. BARBRY, M. DEPAEPE en F. SIMON, *Van Pap- tot Kleuterschool of hoe kinderen in de loop van de 19e en 20e eeuw kleuters werden*, Ieper, 2000, 7.

¹⁹ Zo zijn er bijvoorbeeld BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*; M. DE VROEDE, ‘De Fröbelschool in België. Een probleemstelling’, *Liber Amoricum – Professor Dr. Victor D’Espallier*, Leuven, 1976, 165-173; E. WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs en –opvoeding*, Zutphen, 1964.

²⁰ E. WALGRAVE, *Ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs ingericht door de Société d’Ecoles Gardiennes d’Anvers 1839-1910*, ongepubliceerde meesterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Geschiedenis, Leuven, 1990; M. KERKHOF, *Van bewaarschool naar kindertuin*, ongepubliceerde meesterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, 1975; J. SWAELENS, *Evolutie van de kleuterschool 1770-1950*, ongepubliceerde meesterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Instituut voor Toegepaste Psychologie en Opvoedkunde, 1950; A. DE FOER, *Het onderwijs als factor in de socio-politieke verschuivingen – Antwerpen 1884-1921*, ongepubliceerde meesterproef, Departement Nieuwste Geschiedenis, 1978.

²¹ Bijvoorbeeld D’HOKER, ‘Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing’; M. D’HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, Brussel, 1992; K. DE CLERCK e.a., *Dag meester, goedemorgen zuster, goedmiddag juffrouw: facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*, Tielt, 1984.

Een eerste auteur die deze problematiek aansneed was de onderwijshistoricus Maurits De Vroede. Hij vroeg zich in 1976 specifiek af ‘of Fröbels pedagogiek wel volledig werd bestudeerd en gevat, of men zich niet hoofdzakelijk met algemeenheden en met het overnemen van de speelgaven tevreden heeft gesteld.’²² Volgens hem zag het eruit dat ‘de kleuterschool [in België] nooit werkelijk door Fröbel werd beheerst’, hoewel hij opwierp dat er niet genoeg informatie voorhanden was om deze historisch moeilijke kwestie uit te klaren.²³

De Vroedes oordeel werd in 1992 bevestigd door Mark D’Hoker, die samen met Marc De Paepe een van de belangrijkste hedendaagse onderzoekers is over de Belgische onderwijsgeschiedenis. Volgens D’Hoker had Fröbel slechts een beperkte invloed vóór 1914. Vanaf het Interbellum werd die invloed groter, en drong het idee van creatief spel verder en verder door. Samen met de aanvullende ideeën van de Italiaanse Maria Montessori (1870-1952) – die focuste op functioneel leren, zintuiglijke oefeningen, en waarneming – en van de Belg Ovide Decroly (1871-1932) – die uitging van de belangstelling van het kind – werd daarmee voor een belangrijk gedeelte het uitzicht van het hedendaags kleuteronderwijs bepaald.²⁴

In 2000 onderschreef ook het werk *Van Pap- tot Kleuterschool of hoe kinderen in de loop van de 19^e en 20^e eeuw kleuters werden* deze stelling, zij het voorzichtiger. Ondanks de vele vernieuwingen en nieuwe gedachten, zo stelden de auteurs, was er een grote continuïteit geweest in de evolutie van het kleuteronderwijs. Bij het invoeren van de nieuwe Fröbelmethode was het vaak zo dat men zich concentreerde op de praktische aspecten. Deze hadden meestal te maken met de centrale idee van het spel.²⁵

²² M. DE VROEDE, *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw*, Gent, 1974, deel 2, 50.

²³ DE VROEDE, ‘De Fröbelschool in België’, 173.

²⁴ M. D’HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 7; Voor een kort overzicht op de ideeën van Montessori en Decroly zie M. DEPAEPE, *De pedagogisering achterna; aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar*, Leuven, 1998, 130-132.

²⁵ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 10.

De gecompliceerde theorieën die aan de Fröbelmethode ten grondslag lagen, werden slechts verwaterd overgenomen of zelfs geheel achterweg gelaten. Veel gewoontes van de oude bewaarscholen werden, al dan niet aangepast, gewoon verdergezet.²⁶ Zo bleef men de kinderen vaak gebeden en catecheselesjes opzeggen. Ook Fröbels idee om het kind zoveel mogelijk vrijheid te geven, werd erg onpraktisch gevonden en grotendeels genegeerd. Vaak werd er niet volledig gekozen voor een speelschool, maar werd de middenweg bewandeld tussen spelen en leren.²⁷

Volgens onderwijshistoricus Henk Van Daele verschilde de nieuwe kindertuin wel degelijk significant van de ingeburgerde bewaarschool. Deze laatste was ontstaan als gevolg van de industrialisatie. Deze trok immers meer en meer moeders naar de werkvloer en zorgde daarom voor een grotere nood aan kinderopvang.²⁸ De kindertuin was daarentegen ontstaan naar aanleiding van pedagogische ambities.²⁹ Nochtans merkte men ook in de negentiende eeuw al op dat '[les] nombreux jardins d'enfants de notre pays, qui, malgré les apparences extérieures, ne sont encore en réalité que des "garderies de moutards" où l'esprit du maître [Fröbel] n'a pas pénétré et où les dons et les occupations sont devenus de simples pratiques routinières'.³⁰

Dit was geschreven door Alexis Sluys, pedagoog en directeur van de Brusselse normaalschool. Zijn artikel *Les jardins d'enfants d'Anvers* was een hulde aan de kindertuinen van Antwerpen. In het aangehaalde citaat beschreef hij het contrast van deze schooltjes met de kindertuinen van andere Belgische steden en gemeenten. Impliceert dit dat de Fröbeltheorieën in de Antwerpse kindertuinen wél serieus werden geïmplementeerd? Een antwoord op die vraag kan voor belangrijke kanttekeningen zorgen bij de huidige kennis van het Belgische kindertuinverhaal. Het is alvast de eerste vraag waarvoor deze thesis een antwoord wil zoeken.

²⁶ *Ibidem*, 4.

²⁷ *Ibidem*, 10-11.

²⁸ H. VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen te Antwerpen (+-1880)', *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940*, Vol. II, s.l., 1986, 669.

²⁹ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 669.

³⁰ A. SLUYS, *Les jardins d'enfants d'Anvers*, Brussel, 1890, 10.

Het basiswerk over de geschiedenis van de Antwerpse kindertuin is van de hand van vernoemde Henk Van Daele.³¹ Deze zorgt voor een degelijk overzicht van de personen en geschriften die de Fröbelmethode in België hadden verspreid. Ook het ontstaan en de opmars van de Antwerpse kindertuinen wordt door Van Daele behoorlijk uit de doeken gedaan. Het werk kent echter enkele tekortkomingen. Zo beperkt Van Daele zich te veel tot het Belgische/Antwerpse verhaal, dat zonder internationale context niet volledig tot haar recht kan komen. De auteur gaat volgens mij ook te weinig in op de nationale en lokale politieke context. Hierdoor worden de politieke motieven betreffende de oprichting van de kindertuinen grotendeels achterwege gelaten. Van Daele maakt ook slechts minimaal gebruik van de vele toespraken die in Antwerpen over de kindertuinen werden gehouden.

Duidelijk is in ieder geval dat er nood is aan een kindertuingeschiedenis die meer oog heeft voor de recuperatie, acculturatie en adaptatie van Fröbels kindertuinideeën in België. Deze thesis wil hieraan tegemoetkomen door te focussen op de casus van het negentiende-eeuwse Antwerpen. Voor de geschiedenis van de Belgische kindertuin biedt deze keuze immers een uiterst interessante constellatie van factoren.

1.3 Antwerpen als Casestudy

*In het complex van de inrichting van het openbaar onderwijs te Antwerpen zijn de kindertuinen voorzeker niet het minst interessante gedeelte én om hun pedagogische degelijkheid én om de waarde van het aldaar werkzame personeel: het is immers geweten, dat zij met de beste soortgelijke instellingen van binnen- en buitenland kunnen vergeleken worden.*³²

- A. Van Laar

Het kanton Antwerpen – de facto de stad – speelde in de negentiende eeuw als enige in de provincie een economische en ideologische hoofdrol. Op vele vlakken was ze voortrekker en

³¹ H. VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert, Het ontstaan van de Antwerpse stedelijke kindertuinen*, [Antwerpen], [1980].

³² A. VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs te Antwerpen sedert 1872*, Antwerpen, 1937, deel I, 210.

vernieuwer. Ook op electoraal gebied was Antwerpen een zwaargewicht: in 1836 leverde ze al 28 procent van de kiezers voor de provincieraadverkiezingen. In 1885 was dat opgelopen tot 46,5 procent.³³ Antwerpen stond met haar electorale gedrag echter vrij alleen in de regio, en belandde daarom meestal in de oppositie van de provincieraad.³⁴

Dit was bij het ontstaan van België nochtans anders. In 1828 had het ongenoegen met het bewind van Willem I over de Verenigde Nederlanden immers geleid tot een samenwerking tussen katholieken en liberalen: het Unionisme. Deze samenwerking viel uiteen in de jaren 1840, doordat de angst voor de Nederlandse dreiging was weggefallen. Ook de Industriële Revolutie was echter verantwoordelijk voor de teloorgang van het Unionisme.

Historica Els Witte schreef daarover dat ‘een maatschappij die op het nijverheidskapitalisme geschoeid was, het best gediend was door een lekenstaat, die inhaakte op de rationaliseringstendens en het wetenschappelijk maken van de kennis, eigen aan het kapitalisme. Voor intellectuelen die dit laïciseringsproces wilden versnellen en die de ideologische bouwstenen leverden voor de werking van deze gelaïciseerde Staat, was er zeker plaats.’³⁵ De Industriële Revolutie bracht hierdoor niet alleen de middenklasse met zich mee, maar ook de triomf van het politiek liberalisme.³⁶

Te Antwerpen werd in 1842 de Unionistische burgemeester Le Grelle nog wel herkozen, maar niet zonder tegenkanting van het groeiend aandeel radicale liberalen (later progressisten genoemd).³⁷ Zij waren immers misnoegd dat Le Grelle niets had gedaan voor de laïcisering van het stedelijk onderwijs.³⁸ Deze liberale verharding werd in 1846 nog aangemoedigd door het

³³ S. HEYLEN, B. DE NIL en B. D’HONDT red., *Geschiedenis van de provincie Antwerpen; een politieke biografie*, Antwerpen, 2005, 308.

³⁴ HEYLEN, *Geschiedenis van de provincie Antwerpen*, 308.

³⁵ E. WITTE, J. CRAEYBECKX en A. MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, zevende herzien druk, Antwerpen, 2005, 91.

³⁶ *Ibidem*, 65.

³⁷ T.H. LUYKX en W. VAN DEN STEENE, ‘Liberale Partij’, *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, volume 4, 1974, 177.

³⁸ VAN DAELE, *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs*, 8; TYSSSENS, *Om de schone ziel van 't kind*, 55.

stichtingsproces van de Liberale Partij, dat zorgde voor een duidelijke partijorganisatie en afgelijnd programma.³⁹ De katholieken waren toen in het nadeel: zij hadden zich nog niet tot een centraal geleide partij georganiseerd.⁴⁰

In 1848 werd dan ook de liberaal Jean François Loos verkozen tot burgemeester van Antwerpen.⁴¹ Vooral de laatste jaren van zijn beleid hield hij zich bezig met de verbetering van het onderwijs.⁴² In 1853 vergrootte de controversiële Conventie van Antwerpen de liberale afkeer van de kerk nog verder, wat ervoor zorgde dat de nood aan een gelaïceerd onderwijs door de liberalen als dringender werd ervaren.⁴³ Ook doorheen de jaren vijftig wonnen de progressisten voortdurend aan invloed binnen de Partij, die vanaf 1860 duidelijk gesplitst was in twee groeperingen.

De meer gematigde doctrinaire liberalen streefden vooral naar algemeen stemrecht en bepaalde sociale maatregelen. De progressisten waren radicaler en antiklerikaal. Zij wilden naast een expliciet laïciseringsbeleid ook de schoolplicht invoeren. Ze zagen het onderwijs immers als hefboom voor sociale vooruitgang. De progressisten verbonden de schoolplicht ook met de uitbreiding van het stemrecht.⁴⁴ Zo zei de Antwerpse schepenen van Onderwijs daarover:

Waar de wet een groot getal der burgers toelaat deel te nemen aan het bestuur van het land door het stemrecht (...) en waar al de burgers geroepen zijn door de vrijheid van drukpers en van vereeniging invloed uit te oefenen op de zaken des lands, is het noodzakelijk, dat het volk (...) genoegzaam onderwezen [is] om de Staatkundige belangen des lands te begrijpen.⁴⁵

Het liberaal bewind in Antwerpen werd een decennium onderbroken door de overwinning van de Meetingpartij in 1863. Dit was een nieuwe politieke groep van liberalen, katholieken en

³⁹ LUYKX, 'Liberale Partij', 176; VAN DAELE, *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs*, 11.

⁴⁰ VAN DAELE, *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs*, 11.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, 12-13.

⁴³ *Ibidem*, 45.

⁴⁴ J. TYSENS, *Om de schone ziel van 't kind... - Het onderwijsconflict als een breuklijn in de Belgische politiek*, Oost-Vlaanderen, 1998, 55.

⁴⁵ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 344.

flaminganten.⁴⁶ Ze was ontstaan uit de vele protesten en *meetings* naar aanleiding van de plannen voor een nieuwe fortengordel. Deze zou immers met veel onteigeningen gepaard gaan. Met de fortengordel wou de Belgische regering van Antwerpen het militair bastion van België maken. Hier zou ze zich in moeilijkheden kunnen terugtrekken.⁴⁷

De Meetingpartij betekende een hernieuwde ontgooijing in de betrekkingen tussen liberalen en katholieken. Ze zou de Scheldestad tien jaar lang besturen onder leiding van burgemeester Jozef van Put. Nog meer dan haar voorgangers zette de Meetingpartij zich in voor het onderwijs.⁴⁸ Zo werden onder andere betere lonen voor het onderwijzend personeel ingevoerd.⁴⁹

De eigenlijke laïcisering van het stedelijk onderwijs zou echter pas een aanvang nemen met het nieuwe liberale bestuur van 1872.⁵⁰ In dat jaar won de Meetingpartij nog het parlement en de Antwerpse provincieraad, maar in Antwerpen kwam de Liberale Partij opnieuw aan de macht.⁵¹ Deze had er dankzij verschillende liberale kringen en verenigingen een breed maatschappelijk draagvlak. Zo waren er de *Vereenigde Liberalen van Antwerpen*, die alle liberale strekkingen vertegenwoordigde.⁵² Ook de *Geuzenbond* haalde liberalen en socialisten uit de Meetingpartij weg, die zo meer en meer katholiek werd.⁵³

Burgemeester Van Put werd in 1872 nog wel herkozen, maar gezien de teleurstellende verkiezingsresultaten van zijn partij weigerde hij zijn mandaat. Zo maakte hij de weg vrij voor de aanstelling van burgemeester Leopold de Wael (1832-1892).⁵⁴ Tot 1890 zou deze de havenstad

⁴⁶ T. VAN ACKER, 'De liberale aanwezigheid in de Vlaamse steden', A. VERHULST en H. HASQUIN (red.), *Het liberalisme in België, tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989, 307; VAN DAELE, *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs*, 14.

⁴⁷ ASAERT, *Het grote geschiedenisboek*, 216-218.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ VAN DAELE, *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs*, 15-16.

⁵⁰ *Ibidem*, 48.

⁵¹ ASAERT, *Het grote geschiedenisboek*, 233.

⁵² VAN ACKER, 'De liberale aanwezigheid', 308.

⁵³ ASAERT, *Het grote geschiedenisboek*, 233.

⁵⁴ F. PRIMIS, *Antwerpen door de eeuwen heen*, Antwerpen, 1951, 640.

leiden aan het hoofd van een enthousiaste, jonge ploeg die bij uitstek liberaal was.⁵⁵ De liberalen zouden zelfs tot 1895 alle mandaten in handen hebben en aan de macht blijven tot de Eerste Wereldoorlog.⁵⁶ Onder de leiding van De Wael onderging de Scheldestad een bloeiende transformatie.⁵⁷ De groei van Antwerpen valt duidelijk af te leiden van het stijgende stadsbudget: van vier miljoen frank in 1862 tot vijftien miljoen in 1886.⁵⁸

Met het aantreden van de “ploeg van ‘72” werd voor het eerst ook een schepen voor het onderwijs aangesteld – Evarist Allewaert.⁵⁹ Deze nieuwe functie illustreert hoe serieus het nieuwe Antwerpse stadsbestuur het onderwijs nam – volledig in de lijn van het nationale liberale partijprogramma.⁶⁰ Voor zowel liberalen als vrijmetselaars was het onderwijs immers hét wondermiddel om alle maatschappelijke problemen aan te pakken.⁶¹ Burgemeester De Wael maakte in zijn openingsspeech dan ook meteen duidelijk dat het onderwijs het speerpunt van zijn beleid zou zijn:

*Dans une société démocratique comme le nôtre, la bonne organisation de l'enseignement public doit être élevée à la hauteur du premier devoir et du premier service de la commune. L'instruction seule affranchit l'homme de tous les despotismes.*⁶²

Dit sloot aan bij de nieuwe visie op het onderwijs die dankzij de liberalen opgang maakte. De school moest niet meer gebruikt worden als middel tot sociale controle, maar moest dienen voor de emancipatie van het volk.⁶³ Ze zou zich moeten concentreren op kennisoverdracht en de moralisering zou moeten gespeend worden van haar religieus karakter.⁶⁴ Dit betoog werd

⁵⁵ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 5.

⁵⁶ VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs*, deel II, 98; VAN ACKER, ‘De liberale aanwezigheid’, 308.

⁵⁷ ROBERT, *Schoonselhof nu!*, 294; VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 5.

⁵⁸ J.B. VAN MOL, *Les élus d'Anvers depuis mil huit cent trente*, Antwerpen, 1890, 393.

⁵⁹ ROBERT, *Schoonselhof nu!*, 294; VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 5.

⁶⁰ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 5.

⁶¹ TYSENS, ‘Orde, zorg en spaarzaamheid’, 143.

⁶² *Gemeentebled*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873, 189.

⁶³ DENECKERE, *België op het breukvlak*, 46.

⁶⁴ DE CLERCK, *Dag meester*, 14.

ondersteund door slagzinnen als “kennis is macht”.⁶⁵ Deze gedachtegang leunde aan bij de verdere ontwikkeling van de industriële samenleving, die zorgde voor een groeiende nood aan geschoolde krachten.⁶⁶

De openingspeech die De Wael bij zijn aantreden afstak, genoot veel bijval. De schepenen vielen hem bij monde van Allewaert bij, die in één adem het Antwerpse onderwijs als lamentabel en slecht georganiseerd bestempelde. Gent werd er als goede voorbeeld tegenover afgestoken – de Arteveldestad had met een kleinere bevolking haast dubbel zoveel leerlingen als Antwerpen.⁶⁷

*[Notre organisation scolaire] est (...) complètement insuffisante. Je [peux] déclarer que ce qui existe est loin de satisfaire aux besoins. Il n’y a pas suffisamment d’écoles. C’est ainsi que nous ne possédons pas d’école élémentaire pour la première enfance, pas d’écoles primaires payantes, pas d’écoles moyenne pour filles, pas d’internat pour les filles, et nos écoles peu nombreuses pour adultes se trouvent dans un état presque complet d’abandonnement.*⁶⁸

Ook de gemeenteraadsleden volgden. Zo verzekerde De Winter dat ‘[de] Raad het eens [is] met het College, om moedig de hand aan den arbeid te slaan, ten einde het onderwijs, welk een der sterkste steunpilaren der maatschappij is, zooveel mogelijk uit te breiden’.⁶⁹ Hij drukte tevens de wens uit dat ‘sous l’Administration libérale, il n’y ait bientôt plus à Anvers, un seul enfant pauvre, garçon ou fille, qui ne reçoive un enseignement primaire *complet*’.⁷⁰

De stempel van de invloedrijke *Ligue de l’Enseignement* was overduidelijk – De Wael zei te zullen streven naar een ‘instruction laïque, nationale et obligatoire’.⁷¹ In de nieuwe gemeenteraad werden liberale standpunten als vanzelfsprekend verdedigd en goedgekeurd. Over de katholieken

⁶⁵ *Ibidem*, 16.

⁶⁶ *Ibidem*, 14.

⁶⁷ Antwerpen heeft 7358 leerlingen met 126 leraars. Gent heeft een kleinere bevolking dan A’pen maar telt 13.000 leerlingen met 280 leraars in de gemeentescholen, cfr. *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873, 672.

⁶⁸ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873, 672.

⁶⁹ *Ibidem*, 669.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 673.

viel geen goed woord te zeggen. De wrevel over de katholieken verhevigde naarmate de jaren zeventig op hun einde liepen. De oplopende Schoolstrijd zorgde voor een nog strijdlustiger stadsbestuur.

Toen de katholieke regering van 1884 een nieuwe schoolwet uitvaardigde, kwam het met een vernietigende redevoering van Allewaert tot een echte uitbarsting. Het geeft een goede indicatie van de sfeer en verontwaardiging die heerste in de liberale partij:

De aan de Kamers voorgedragen wet op het lager onderwijs gaat wezenlijk alles te buiten, wat kon verwacht worden van den achteruitkruipenden en uitdagenden geest, waarvan het nieuwe ministerie reeds zulke doorslaande bewijzen heeft gegeven. (...) De kluchtigaards der clericale partij, die spotternij aan wreedheid paarden [dwarsbomen met de nieuwe wet] de verstandelijke ontwikkeling van het land [en bereiden] 's lands zedelijk en stoffelijk verval en verslaving [voor]. (...) Het is eene lafheid! (...) Er bestaan geene uitdrukkingen, krachtig genoeg om de handelingen der katholieke partij te brandmerken. Het is eene echte barbaarschheid!⁷²

Allewaerts toespraak werd onthaald op 'langdurige en geestdriftige toejuichingen'. Hij las ook het protest voor dat het schepencollege had opgesteld tegen de nieuwe wet, 'op voorhand verzekerd van uwe bijtreding'. Er werden inderdaad geen tegenwerpingen gedaan, integendeel zelfs. Het feit dat het protest door de voltallige raad als vanzelfsprekend werd aangenomen, bevestigde dat er niets dan overtuigde liberalen in de Antwerpse gemeenteraad zetelden. Het aantreden van dit gemeentebestuur in 1872 luidde dan ook een tijdperk in van hevige politieke strijd met de katholieken. Het Antwerpse openbaar onderwijs, dat reeds lang aan een opmars bezig was, bleek er de voornaamste inzet van.⁷³

Aanvankelijk was de gemeenteschool er enkel voor de armen. De meer gegoede klasse stuurde haar kinderen naar een private leraar.⁷⁴ De gemeenteschool was dus eerder een liefdadigheidsinstelling, die de private schoolmeester geen concurrentie mocht aandoen. Daarom

⁷² *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 56-67.

⁷³ F. PRIMIS, *Geschiedenis van Antwerpen*, X, Antwerpen, 1949, 79 en 84.

⁷⁴ VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs*, deel I, 160.

moesten ouders kunnen aantonen dat ze inderdaad arm waren, alvorens hun kroost er werd toegelaten.⁷⁵

In 1830 was er slechts één gemeenteschool in Antwerpen. In 1863, na het bewind van burgemeester Loos, waren dat er vijf geworden. De Meetingpartij tekende voor een ware revolutie. Zij kon afkloppen op zeventien gratis gemeentescholen met meer dan 6700 leerlingen.⁷⁶ In 1871 besteedde deze partij 325.000 frank aan het openbaar onderwijs.⁷⁷ Met het aantreden van de “ploeg van ‘72” werd getekend voor een voortdurende stijging van dit bedrag. Het eerste decennium steeg het met gemiddeld 100.000 frank per jaar. Zodoende kreeg het openbaar onderwijs in 1880 een miljoen frank, om in 1889 af te kloppen op 1,7 miljoen.⁷⁸

In de lijn van de stijgende overtuiging van het belang van onderwijs zorgde het nieuwe Antwerpse bestuur er meteen voor dat de gemeenteschool niet enkel voor de arme maar voor *alle* leerlingen kosteloos zijn deuren opende. Allewaert had van bij het begin dit beginsel verdedigd door op te werpen dat de arbeidersklasse niet ten volle de vruchten van het onderwijs droeg. Vanwege het lage gezinsinkomen konden slechts weinig kinderen naar school.⁷⁹

Antwerpen liep op dit vlak vooruit op de rest van het land, waar het principe van gratis onderwijs pas werd ingesteld in 1879 (met de onderwijswet Van Humbeeck).⁸⁰ België was dan ook een van de laatste Westerse landen die de kinderarbeid aan banden legde (1889) en de leerplicht invoerde (1914).⁸¹

⁷⁵ Artikel 5 van de wet van 1842, cfr. VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs*, deel I, 160.

⁷⁶ Exacte cijfer: 6.744, cfr. VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs*, deel I, 160.

⁷⁷ Exacte cijfer: 324.264,41 frank, cfr. *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873, 465.

⁷⁸ Deze cijfers zijn te vinden in de “Beknopte rekenstaat” van het Antwerpse Gemeentebld van die jaren, pagina’s 13-16.

⁷⁹ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 242-243.

⁸⁰ VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs*, deel I, 161-162.

⁸¹ F. SCHOLLIERS, ‘De kinderarbeid, de leerplicht en de burgerij (1843-1871)’, M. DEPAEPE en M. D’HOKER red., *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw - Liber Amicorum Prof. Dr. Maurits DE VROEDE*, Leuven, 1987, 175.

Niettemin genoot het Antwerpse onderwijs in het laatste kwart van de negentiende eeuw internationale erkenning; het haalde de hoogste onderscheidingen op de Wereldtentoonstellingen van Parijs, Londen, Brussel, Amsterdam en Antwerpen.⁸² De Antwerpse kindertuinen werden toen ‘door de vreemdelingen met verbazing bezocht’, en kenden bij de bevolking een opvallend succes in vergelijking met de rest van België.⁸³

De eerste Antwerpse kindertuinen hadden in 1880 hun deuren geopend. De katholieken hadden hiertegen nochtans heftig geprotesteerd. De kindertuin was volgens hen immers gebaseerd op atheïstische en materialistische ideeën (een kritiek die de katholieken ook in Italië aanvoerden). Een minstens even belangrijke reden was het feit dat de nieuwe pedagogische instelling al jaren in de kraam van de liberalen was geplaatst. De katholieke tegenstand was dus niet alleen inhoudelijk maar ook politiek geïnspireerd. De tweede helft van de negentiende eeuw stond immers in toenemende mate in het teken van de katholiek-liberale strijd. Het hoogtepunt daarvan was natuurlijk de eerste Schoolstrijd (1878-1884), die duurde zolang de liberale regering aan de macht was. Dit gaf liberale gemeentebesturen als die van Antwerpen extra slagkracht om hun kindertuinprogramma ten uitvoer te brengen.

Liberale steden als Antwerpen en Gent speelden immers een sleutelrol in deze “schooloorlog”. Terwijl in heel Vlaanderen het aantal leerlingen in de gemeentescholen achteruitging, slaagden Antwerpen en Gent er namelijk in stand te houden. Hun openbaar onderwijsnet werd zelfs uitgebreid.⁸⁴ Na de val van de liberale regering in 1884 ondervond het onderwijsbeleid van Antwerpen (met daarbij de gemeentelijke kindertuinen) evenwel felle tegenstand van de nieuwe katholieke machthebbers.

De Schoolstrijd kwam dat jaar enigszins ten einde, maar het verzet van de katholieken tegen de kindertuin hield daarmee echter niet op. Ondanks dit moeilijker politiek klimaat, slaagde het liberale gemeentebestuur van Antwerpen erin zijn kindertuinbeleid met succes verder te zetten.

⁸² J.B. VAN MOL, *Les élus d'Anvers depuis mil huit cent trente*, Antwerpen, 1890, 401.

⁸³ ‘Dood van M. Evar. Allewaert’, *De Koophandel* (4/5 augustus 1889), 1.

⁸⁴ J. TYSENS en H. VAN DAELE, ‘Orde, zorg en spaarzaamheid – Vrijmetselarij en onderwijs’, J. TYSENS, red., *Van wijsheid met vreugde gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in gent en Antwerpen*, Brussel, 2003, 152.

De impact van de kindertuinpedagogie in Antwerpen werd niet overal in België herhaald. De nieuwe ideeën hadden zich immers niet gelijkmatig verspreid over het land. Dat kwam omdat – net als in veel andere landen – de nieuwe kleinkinderscholen er meestal in gang werden gezet door een handvol pioniers. Het opstarten van kindertuinen was een zaak van gepassioneerde individuen die de kleuterschoolidee waren genegen en zich daar ten volle voor inzetten. Meestal waren het particulieren die handelden uit eigen naam, maar in Antwerpen viel deze figuur samen met de hierboven vermelde schepen van Onderwijs: Evarist Allewaert (1835-1889).

1.4 Een Biografische Insteek

Allewaert wordt in de literatuur algemeen aangehaald als de grondlegger van de Antwerpse kindertuinen, wiens ‘ernst waarmee [hij] het tot stand komen van deze instellingen voor vóórschoolse opvang heeft gepland’ opvielen.⁸⁵ Hij is misschien wel hét voorbeeld bij volgende stelling van Barbry, Depaepe en Simon: ‘De persoonlijke inbreng van liberale ambtenaren en bewindslieden in de Belgische “Wirkungsgeschichte” van Fröbels pedagogiek [kan] niet worden miskend’.⁸⁶ Van de Belgische kindertuinpioniers bestaan weinig biografische gegevens, en ook de beschikbare geschiedenis van het Antwerpse kindertuinverhaal mist diepte (zoals hierboven aangegeven). Deze thesis wil daarop inspelen, en een geschiedenis van de invoering van de kindertuinen in Antwerpen brengen vanuit een biografische invalshoek.

De interesse in biografieën is de laatste vijftientig jaar zo groot dat veel academici gewag maken van een *biographical turn* in de humane en sociale wetenschappen.⁸⁷ Hoewel daarvan pas het laatste decennium wordt gesproken, waren de tekenen al te merken vanaf begin jaren 1970, samen met de opkomst van de cultuurgeschiedenis.⁸⁸ De *biographical turn* hing daar dan ook

⁸⁵ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 1.

⁸⁶ R. BARBRY, M. DEPAEPE en F. SIMON, *Van Pap- tot Kleuterschool of hoe kinderen in de loop van de 19^e en 20^e eeuw kleuters werden*, Ieper, 2000, 7.

⁸⁷ *Ibidem*, 1.

⁸⁸ *Ibidem*, 23; P. BURKE, *Cultuurgeschiedenis*, Utrecht, 2007, 9.

sterk mee samen: er gingen stemmen op ter ondersteuning van het gebruik van biografieën om bredere historische gebeurtenissen te duiden.

De biografie van de man in de straat werd ingeschakeld als een van de beste methoden om geschiedenis van gender en klasse, van ervaring en representatie te onderzoeken – dingen die centraal staan bij cultuurgeschiedenis.⁸⁹ Waar vroeger het subject van een biografie zich juist moest onderscheiden door bijvoorbeeld een grote politieke of culturele betekenis, was het belang van de biografie van een “gewone” man of vrouw juist de overeenkomst met zijn/haar bepaalde groep van medemensen.⁹⁰

Aangezien Allewaert in Antwerpen een hoofdrol vervulde, past onderstaand werk niet in de recente trend van biografieën van obscure personages. Het blijft ook niet bij een biografie *tout court*, maar vertelt ‘the story of a particular individual *while illustrating wider historical patterns*’.⁹¹ In die zin tracht ik het midden te houden tussen een geschiedenis en een biografie, een keuze die voortvloeit uit het samenvallen van de persoon van Allewaert met de introductie van de kindertuinen in Antwerpen. Volgende uitspraak van Kershaw is hier dan ook ten volle van toepassing: “[Biographies] can help to illuminate the motivation behind actions, and how decisions, sometimes of momentous importance, were reached”.⁹²

Wanneer het gaat over de concrete verwezenlijkingen van de Antwerpse schepen van Onderwijs is een overzicht van de cijfers verhelderend. Bij het aantreden van Allewaert in 1872 waren er in Antwerpen ongeveer 7000 schoolgaande leerlingen (ongeveer vijf procent van de bevolking). Bij zijn dood in 1889 was dit opgelopen tot bijna 20.000 (ongeveer negen procent van de bevolking, die zelf bijna was verdubbeld).⁹³ Het onderwijzend personeel steeg van 170 in 1873, over 278 in 1879, tot 600 in 1889.⁹⁴

⁸⁹ B. CAINE, *Biography and history*, Hampshire, 2010, 3; BURKE, *Cultuurgeschiedenis*, 33-35 en 96-103.

⁹⁰ CAINE, *Biography and history*, 2.

⁹¹ *Ibidem*, 113.

⁹² Kershaw geciteerd in CAINE, *Biography and history*, 25.

⁹³ Exacte cijfers waren moeilijk te geven: gezien er geen schoolplicht bestond, was de opkomst niet altijd stabiel. Zo was er meestal een significant verschil tussen de schoolbezetting in de winter en die in de zomer; ‘Mort de

Het gratis officiële onderwijsnet telde in 1872 elf scholen (waarvan vijf voor meisjes), met een totaal van 7025 leerlingen.⁹⁵ Na Allewaerts doortocht telde de stad bijna zestig gemeentescholen en leergangen. De vermeerdering bestond uit dertien gratis lagere scholen (waarvan acht voor meisjes) en vijf betalende (drie voor meisjes), dertien adultenscholen, een normaalschool voor jongens, en dertien (gemengde) kindertuinen met 4200 kleuters.⁹⁶ Daar kwam nog bij dat er ook talrijke kosteloze avondleergangen waren ingesteld, vooral voor Frans en Engels.⁹⁷ Bij het overlijden van Allewaert waren er bovendien nog drie nieuwe scholen in opbouw.⁹⁸

Dat een degelijk onderwijsbeleid veel geld kostte, spreekt voor zich. Terwijl het onderwijsbudget van Gent, Leuven en Luik in 1872 bijna een miljoen Belgische frank telde, pompte Antwerpen toen slechts een derde daarvan in het onderwijs.⁹⁹ In zijn eerste jaar als schepen verhoogde Allewaert het bedrag van de lagere scholen al meteen met 54.000 frank.¹⁰⁰ Bij zijn overlijden was het hele onderwijsbudget opgelopen tot net geen 1,6 miljoen frank, ruim zes keer zoveel als in 1872.¹⁰¹ Bovendien werd aan de aankoop van grond en de bouw van scholen in deze periode zes miljoen frank uitgegeven.¹⁰²

Allewaert', *Le Précurseur*, 2 ; *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, 1873, 678; H. VAN DAELE, *Stedelijk lager onderwijs in Antwerpen van 1830 tot 1872*, 1972, Brussel, 258-259.

⁹⁴ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 139; 'Begravenisplechtigheid van Allewaert', *De Koophandel*, 2.

⁹⁵ VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 315.

⁹⁶ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 7; 'Mort de Allewaert', *Le Précurseur*, 1.

⁹⁷ Er was er onder andere ook één voor Duits en één voor Nederlands, cfr. VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 7.

⁹⁸ 'Dood van M. Evar. Allewaert', *De Koophandel* (4/5 augustus 1889), 1.

⁹⁹ ANT. WERPENAAR, *Beloven en doen – Het openbaar onderwijs te Antwerpen sedert 1872*, Antwerpen, 1884, 6 en 18.

¹⁰⁰ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873, 673.

¹⁰¹ De exacte cijfers: 241.646 frank in 1872 en 1.592.987 in 1889, cfr. 'Mort de Allewaert', *Le Précurseur*, 2.

¹⁰² 'Mort de Allewaert', *Le Précurseur*, 2.

Allewaert verwezenlijkte ook de laïcisering van het openbaar onderwijs in Antwerpen – ten tijde van de schoolstrijd nota bene. Waar hij echter vooral voor wordt herinnerd is de invoering van openbare kindertuinen in Antwerpen.¹⁰³ Dit was het project dat hem het nauwst aan het hart lag.

1.5 Status Quaestionis van de Literatuur over Allewaert

De literatuur bespreekt Allewaert vooral in de marge. Het gaat vooral om algemene werken over het onderwijs, de Schoolstrijd, en de stad Antwerpen. Allewaert wordt daarin slechts kort aangehaald, voornamelijk als de man die de kindertuinen introduceerde in Antwerpen.

Toch zijn er ook enkele werken specifiek aan Allewaert gewijd. De eerste biografie werd een jaar na zijn overlijden gepubliceerd. Zij verscheen eerst in de nummers van 12 en 19 juli 1890 van de liberale krant *Weekblad van IJperen*, maar werd in datzelfde jaar ook overgenomen in een brochure (met enkele wijzigingen).¹⁰⁴ Deze was eveneens in Ieper gedrukt en droeg als titel *Een verdienstelijke IJperling*.¹⁰⁵ Uit de inleiding blijkt dat de lokale liberalen met dit artikel vooral hun eigen stroman in de verf wilden zetten. Ze deden dit omdat de katholieken net een straat hadden vernoemd naar de Iepenaar De Haerne, die bijna vijftig jaar katholiek volksvertegenwoordiger was geweest.¹⁰⁶

Hoewel het artikel dus als biografie dient door te gaan, is het duidelijk op de eerste plaats een politiek geschrift. Allewaerts persoon wordt vooral als vehikel gebruikt om het liberale (kindertuin)programma uit te dragen, waar mogelijk aangevuld met kritiek op de katholieken. Door onder andere uitgebreid stil te staan bij de plechtigheden die Allewaert in Antwerpen te beurt vielen, prees het artikel hem als liberale held krachtig de hemel in. Zo luidde de tekst:

¹⁰³ TYSSENS, 'Orde, zorg en spaarzaamheid', 151.

¹⁰⁴ Deze exemplaren van het weekblad konden niet worden gelokaliseerd; van de brochure wordt een exemplaar bewaard in de *Erfgoedbibliotheek Hendrick Conscience* in Antwerpen.

¹⁰⁵ *Een verdienstelijke IJperling: Evarist Allewaert*, Ieper, 1890.

¹⁰⁶ 'Desiré de Haerne (1804-1890)', *Databank Intermediaire Structuren* (http://www.odis.be/lnk/PS_18380).

*Allewaert wilde het geestesvoedsel, het onderwijs en het licht voor allen; hij was rechtzinnig en goed, zachtmoedig en tevens krachtdadig, aanhoudend, geduldig, rechtvaardig en stelde geheel zijn leven, vol opoffering en zelfverloochening, ten dienste eener grootsche zaak! Hij ruste zacht, de koene strijder, de edele denker!*¹⁰⁷

De auteur portretteert Allewaert aan de ene kant als “wijze intellectueel”, die het als liberaal wel bij het rechte eind *moest* hebben. Aan de andere kant wordt Allewaert voorgesteld als een “strijder”, die vocht voor de goede zaak waarin hij geloofde (en waar volgens de auteur nog steeds voor gevochten diende te worden). De strijd die Allewaert voerde – waarbij de katholieken de vijand waren – werd vervolgens in het artikel zelf voortgezet. Zo ging de auteur gedetailleerd in op de werking van de kindertuinen, en hield hij daarbij een uitgebreid pleidooi voor de weldaden van de nieuwe schooltjes.

*De klassen geven uit op eene overdekte koer, naast eene speelplaats in open lucht gelegen. Aan deze speelplaats paalt de hof. Hier, als het weder zulks toelaat, kunnen de kinderen dartelen, rollen en loopen, de lucht met volle longen inademen of zich vermaken met hovenieren; want in elken tuin zijn er een aantal gieters, kleine spaden, harkjes, enz. alles in evenredigheid met de gestalte der jonge werklui. Een waschbak, gemakken, keuken en bureel volledigen de stoffelijke inrichting. De kinderen blijven den ganschen dag op school, van 8 ½ 's morgens tot 's namiddags 4 ure. 's Middags krijgen er en een ontbijt, bestaande uit soep, groensel, vleesch of melk. Of het daar een leventje moet zijn [voor kinderen] die anders op straat en kaai zouden dwalen, of toevertrouwd wezen aan den ontzenuwenden slenter der kloosterscholen, waar onwetende en dwepende nonnen de jeugdige hersenen verkrachten of verstompen!*¹⁰⁸

Dit artikel leest daarom aan de ene kant als een hagiografie, aan de andere kant als een politiek pamflet. Er is weinig plaats voor context. Aan de ontstaansgeschiedenis en (inter)nationale context van de Fröbelscholen wordt volledig voorbijgegaan, evenals aan de lokale politieke situatie. En Allewaert wordt naar voor geschoven als de enige actor. Met zijn ‘reusachtige hervormingen en verbeteringen’ was hij dé hervormer van het stedelijk onderwijs, ‘de ware inrichter van het Froebelonderwijs in de Scheldestad’, en aldus ‘den vader der Antwerpsche volksjeugd’.¹⁰⁹

¹⁰⁷ *Een verdienstelijke IJperling*, 22.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 20-21.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 6 en 12.

In 1935 verscheen in het tijdschrift *Zondagsvriend* – de voorloper van de *Gazet van Antwerpen* – een beknopte biografie als onderdeel van de reeks *Oud-Antwerpsche Portrettengalerie*.¹¹⁰ Ze was van de hand van stadsarchivaris Floris Prims (1882-1954), die zich zeer verdienstelijk had gemaakt op het vlak van de geschiedschrijving van Antwerpen.¹¹¹ Het artikel was amper een pagina lang. Het brengt voornamelijk een chronologische beschrijving van Allewaerts levensloop. De uitbreiding van het onderwijs en het ontstaan van de Fröbelscholen wordt kort uit de doeken gedaan. Het wordt zonder meer op Allewaerts conto geschreven, ‘de man der stedelijke Froebelscholen’.

In tegenstelling tot het hierboven besproken artikel blijft Prims opvallend droog. Hij gaat de verwezenlijkingen van Allewaert niet uit de weg. Wel uit de auteur duidelijk zijn afkeer van Allewaerts geloofsovertuigingen. Allewaert, zo stelt Prims, bevond zich aan de ‘extremistische, antigodsdienstige zijde’. Ondanks de beperkte ruimte die het artikel biedt, vermeldt Prims ook dat Allewaerts ouders bij hun overlijden de ‘genademiddelen van onze heilige godsdienst’ ontvingen (in tegenstelling tot Allewaert zelf). Verder biedt het artikel niets nieuw.

Het duurde vervolgens decennia voor twee heren de draad weer oppikten. In 1978 maakte de geschiedenisstudent Wouter Van Daele een verdienstelijke biografie van vijf pagina’s in het kader van het seminarie voor Nieuwste Geschiedenis van de eerste kandidatuur.¹¹² Deze biografie is de eerste echt degelijke – zij het korte – historische studie van Allewaert. Ze breidt de bestaande informatie over Allewaerts studies, woonplaats, en financiële papieren gevoelig uit.

Twee jaar later, in 1980, verscheen er in het pedagogisch tijdschrift *Band tussen school en huis* een artikel van de hand van professor Henk Van Daele: *Schepen Evarist Allewaert en de eerste*

¹¹⁰ Gedurende bijna acht jaar werd hierin wekelijks een belangrijke Antwerpenaar besproken door stadsarchivaris Floris Prims; F. PRIMIS, ‘Allewaert’, *Zondagsvriend*, 7 april 1935, 165.

¹¹¹ Prims was een veelschrijver, die weinig Antwerpse onderwerpen aan zich voorbij liet gaan. Zijn grootste werk betrof een geschiedenis van de stad in negenentwintig delen; ‘Floris Prims’, *Schoonselhof* (<http://www.schoonselhof.be/schoonselhofnz/prims%20floris.html>).

¹¹² W. VAN DAELE, *Een korte biografie van Evarist Allewaert*, ongepubliceerde oefening, Rijksuniversiteit Gent, departement Geschiedenis, 1978.

Antwerpse kleuterscholen.¹¹³ Aanleiding tot dit artikel was de honderdste verjaardag van de opening van de eerste drie stedelijke kindertuinen in Antwerpen. Het biografisch gedeelte borduurt voort op het werk van Wouter Van Daele. De grote vernieuwing van dit werk is dat het de hele ambtstermijn van Allewaert bespreekt, en dit in relatie tot de Antwerpse kindertuinen. De opening van elk kleinkinderschooltje wordt besproken: waar en in wat voor gebouw werden de kinderen gehuisvest? Ook de brede verkenning van Allewaerts invloeden en de vrij grondige bespreking van Allewaerts voorbereidingen op de kindertuinen is nieuw.

In 1980 verscheen een uitgebreide versie van dit artikel, genaamd *Fröbel en Allewaert: Het ontstaan van de Antwerpse stedelijke kindertuinen*.¹¹⁴ Zoals de titel zegt, gaat de tekst dieper in op de geestelijke vader van de kindertuinen, Friedrich Fröbel. Hiermee tracht het werk Allewaert en het Antwerpse kindertuinverhaal internationaal te situeren. De auteur blijft echter steken bij een bespreking van Fröbel, en gaat daarbij voorbij aan de interessante en complexe geschiedenis van het wereldwijde kindertuinverhaal. Het artikel werd in hetzelfde jaar ook gedrukt als brochure, op groot formaat.¹¹⁵ Het is sindsdien het standaardwerk geworden voor alle literatuur die Allewaert in de marge bespreekt.¹¹⁶

Hoewel Allewaert dus niet onbesproken is, kan zijn biografie nog gevoelig worden uitgebreid. Van Daele maakt slechts weinig gebruik van de toespraken van Allewaert zelf. De toespraken van anderen over Allewaert zijn eveneens onderbenut gebleven. Bovendien wordt de besproken glansperiode van het Antwerps onderwijs bijna uitsluitend aan Allewaert toegeschreven. Daarbij

¹¹³ Van Daele gaf tot zijn emiraat in 1995 les aan de Universiteiten van Gent en Brussel, als specialist in onderwijs en opvoeding, cfr. ‘Professor Henk Van Daele (1988-1992)’, *Comparative Education Society in Europe* (<http://www.cese-europe.org/the-archive/5-past-presidents/296-professor-henk-van-daele-1988-1992>); H. VAN DAELE, ‘Schepen Evarist Allewaert en de eerste Antwerpse kleuterscholen’, *Band tussen school en thuis*, 35, 1980, 10-15.

¹¹⁴ H. VAN DAELE, ‘Fröbel en Allewaert. Het ontstaan van de Antwerpse stedelijke kindertuinen’, *Antwerpen*, XXVI, Antwerpen, 1980.

¹¹⁵ H. VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert, Het ontstaan van de Antwerpse stedelijke kindertuinen*, [Antwerpen], [1980].

¹¹⁶ Een ingekorte versie van het biografisch gedeelte over Allewaert verscheen in 1981 in het negende deel van het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, cfr. H. en W. VANDAELE, ‘Allewaert’, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 9, Brussel, 1981, 8.

wordt al te gemakkelijk voorbijgegaan aan het feit dat talloze andere spelers – individuen en organisaties – een belangrijke kracht waren in de toenmalige uitbouw van het Antwerps onderwijs. De geschiedschrijving is volgens mij dan ook niet terdege omgegaan met de mythevorming rond Allewaert.

De liberalen deden immers hun uiterste best de Antwerpse schepen van Onderwijs als liberaal boegbeeld te projecteren. Deze politieke strategie was een belangrijk onderdeel van de verkiezingspropaganda in de bitse strijd tussen liberalen en katholieken. Ook van Allewaerts begrafenis werd hiervoor dankbaar gebruik gemaakt. De begrafenistoeloespraken waren dan ook een grote inspiratie voor het hagiografische *Een verdienstelijke IJperling*, de eerste biografie van Allewaert. Dat hierbij geen plaats was voor andere actoren in het Antwerpse kindertuinverhaal is mogelijk een van de redenen waarom zij in de literatuur vooral in Allewaerts schaduw opereren – of zelfs helemaal over het hoofd worden gezien. De al te eenzijdige teneur van die eerste biografie lijkt me immers nooit helemaal bijgesteld. Deze thesis wil daarom de andere spelers van het Antwerpse kindertuinverhaal in het daglicht trekken en nagaan hoe de liberalen Allewaert als liberaal boegbeeld projecteerden. De toespraken die over Allewaert en de kindertuinen werden gehouden, zullen daarvoor van onschatbare waarde blijken.

1.6 De Bronnen

1.6.1 Gemeentebblad

Allewaert maakte van 1872 tot aan zijn dood in 1889 deel uit van de gemeenteraad van Antwerpen, die toen tussen de vijfentwintig en veertig keer per jaar samen kwam.¹¹⁷ Er werden uit de gemeenteraadsleden tien permanente commissies samengesteld – de Commissie van Openbaar Onderwijs; Nijverheid, Koophandel en Scheepvaart; Openbare Werken en Lastkohieren; Schone Kunsten; Financiën, Rekenschap en Belastingen; Politie en Openbare Veiligheid; Openbare Gezondheid; Wetgeving en Betwiste Zaken; Feesten; en ten slotte de Commissie van Processen-verbaal, die met zes leden één persoon meer telde dan de andere commissies.

¹¹⁷ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1872 - 1890.

Elk gemeenteraadslid maakte deel uit van gemiddeld twee commissies, die intern een voorzitter kozen. Elke drie jaar werd een vernieuwingscyclus voltrokken: het eerste jaar werden twee leden vervangen, het tweede jaar één lid en het derde jaar de twee overblijvers. De Gemeenteraad kon ook bijzondere – tijdelijke – commissies aanstellen. Het schepencollege of de gezamenlijke gemeenteraad kon een specifieke commissie verzoeken een bepaalde zaak uitvoerig te onderzoeken. Van elk onderzoek diende dan door een van de commissieleden (de verslaggever) een rapport gemaakt te worden. De commissievoorzitter was steeds dezelfde, maar voor elke zaak diende een nieuwe verslaggever te worden benoemd.¹¹⁸

De gemeenteraden waren in België al in de negentiende eeuw openbaar (behalve wanneer het over specifieke personen ging), maar niet altijd werden de notulen en eventuele verslagen gepubliceerd.¹¹⁹ Voor Antwerpen was dat wel het geval, en dit al ruim vóór Allewaerts tijd als schepen. Het oudst bewaarde exemplaar van het gemeenteblad dateert van 1861. Mogelijk werd het al vroeger uitgegeven, maar in ieder geval niet vóór 1854. Dat jaar werd immers het contract afgesloten tussen de gemeenteraad en Van Merlen, de eerste drukker van het Antwerpse gemeenteblad.¹²⁰ De eerste jaren verscheen het gemeenteblad volledig in het Frans. Vanaf 1868 werden de toespraken opgenomen in de oorspronkelijke taal (Frans of Nederlands) en vanaf 1872 verscheen van elk gemeenteblad een Franse én Nederlandstalige versie.

Het gemeenteblad van Antwerpen werd in de negentiende eeuw zeer degelijk opgesteld en uitgegeven. Dat was niet voor elke stad of gemeente het geval: het is pas sinds 1994 dat de gemeenteraadsverslagen aan bepaalde kwaliteitsregels moeten voldoen. Niettemin zijn deze verslagen een van de belangrijkste bronnen wat betreft de bestuursgeschiedenis van een stad. Van den Eeckhout en Vanthemsche duiden vooral op het belang van deze bron voor ‘de machtsstrijd

¹¹⁸ *Dienstreglement van inwendige orde van den gemeenteraad van Antwerpen*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1876.

¹¹⁹ P. VAN DEN EECKHOUT en G. VANTHEMSCHE red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19^e-20^e eeuw*, tweede herziene en uitgebreide uitgave, Brussel, 2009, 40.

¹²⁰ B. VAN RAEMDONCK, “08.03.1890 Emmanuel de Bom aan Max Rooses”, *Van Nu en Straks. De Brieven. Elektronische editie van de briefwisseling rond Van Nu en Straks*, 2011 (<http://vnsbrieven.org/VNS/DALF.db.VNS.WVNS.1890.0308B023?tab=DALFsearch&howmany=25>).

op lokaal vlak, de opinies, besluitvorming en initiatieven ten aanzien van een brede waaier van maatschappelijke terreinen, de relaties met de bevoogdende overheid en met de lokale instellingen waarover de gemeente zelf toezicht houdt, [en] de relaties met lokale private instellingen en verenigingen.¹²¹

Bij het doornemen van de gemeentebladen van 1872 tot 1890 is voornamelijk gelet op de interventies in verband met de bewaarscholen en kindertuinen. Als schepen van Onderwijs en voorzitter van de Onderwijscommissie liet Allewaert hier steevast van zich horen. De verslagen van de Commissie van Onderwijs zijn echter vaak niet van zijn hand. Hoewel hij bovendien voorzitter was, was het niet alleen hij die zijn stempel drukte op het resultaat. Ook de vier andere leden bepaalden immers de uitkomst. Het verslag was dus telkens min of meer een consensus van de vijf leden – de conclusie van heel wat gedachteswisselingen – waarbij de verschillende denkers niet meer te onderscheiden zijn. In tegenstelling tot de discussies in de raad zelf, werden de debatten in de commissies niet genoteerd. Niettegenstaande deze realiteit stond de Commissie van Onderwijs zo goed als altijd op één lijn en was Allewaert als voorzitter en schepen van Onderwijs de belangrijkste kracht. De gemeentebladen zijn voor deze thesis een belangrijke bron voor de besluitvorming op het gebied van de kindertuinen van Antwerpen.

Bij het Antwerpse gemeenteblad werden ook drie aanhangsels gepubliceerd. Als eerste was er het sinds 1836 verplichte jaarverslag over ‘het beheer en de toestand van de gemeentezaken’ – in Antwerpen ‘verslag over het bestuur en den zakentoestand’ genoemd. De kwaliteit en uitgebreidheid hangen af van gemeente tot gemeente, maar grote steden als Antwerpen zorgden meestal voor een gedetailleerd verslag. Alle resultaten van het lokale beleid van het vorige bestuursjaar worden erin uit de doeken gedaan.¹²² Verder was er ook de ‘Beknopte rekenstaat’ van het vorige bestuursjaar en een begroting van het volgende bestuursjaar. Van de aanhangsels werden voor deze thesis voornamelijk de cijfers over het (kleuter)onderwijs gebruikt.

¹²¹ VAN DEN EECKHOUT, *Bronnen*, 40.

¹²² *Ibidem*, 41.

1.6.2 Toespraken, Affiches, Brieven

In de gemeenteraad (en elders) werd vaak gewag gemaakt van ‘het schitterend [redenaars]talent van den achtbaren Schepen van openbaar onderwijs, [die] zeer wel spreekt en wel weet, wat hij zegt’.¹²³ Het Stadsarchief van Antwerpen was hiervoor onmisbaar. Er wordt onder andere een handgeschreven boek van zevenhonderd A3 pagina’s bewaard, vol redevoeringen ‘uitgesproken in bijzondere omstandigheden’.¹²⁴ Deze werden voornamelijk genoteerd door de gemeentesecretaris, maar soms ook door de sprekers zelf. Het gaat om Frans- en Nederlandstalige toespraken. Een significant deel ervan zijn uitgesproken door Allewaert, in zijn hoedanigheid van schepen van Onderwijs. Hij was het die meermaals per jaar de toespraak verzorgde bij de prijsuitdeling voor de leerlingen die ‘gedurende het afgelopen schooljaar den meesten ijver en de grootste vaardigheid hebben aan den dag gelegd’. Dit gebeurde ‘niet zozeer als beloningen, maar dan wel als blijken onzer tevredenheid en bewijzen van aanmoediging’.¹²⁵

Het gaat om zevenendertig – vaak uitvoerige – toespraken. Dertig vonden plaats in het kader van de prijsuitdelingen, vijf naar aanleiding van de inhuldiging van nieuwe scholen en twee op de congressen der Belgische onderwijzers. Deze toespraken werden door Allewaert vaak gebruikt als een forum om de weldaden van het liberale onderwijsbeleid te bewieroken en kritiek te geven op de katholieken. Allewaerts opvolger Van Rijswijck verklaarde in 1889 bij de prijsuitdeling voor de leerlingen van de gemeentescholen dat ‘het gebruik is, op deze jaarlijksche plechtigheid, verslag te doen over den toestand van de schoolstrijd’.¹²⁶ Vaak werden de toespraken ook in de liberale pers opgenomen – voornamelijk in de kranten *De Koophandel* en *Le Précurseur*. Toespraken met een belangrijke politieke inslag werden bovendien soms apart gedrukt, gaande van 500 over 2000 tot eenmaal 12.000 exemplaren.¹²⁷

¹²³ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1889, 469.

¹²⁴ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 13/9: *Redevoeringen – Magistraat der Stad Antwerpen – Uitgesproken in bijzondere omstandigheden*.

¹²⁵ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 260.

¹²⁶ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 703.

¹²⁷ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 224/2: *Proces-verbaal – uittreksel van College van 19 maart 1880*;

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 224/2: *Proces-verbaal – uittreksel van College van 6 september 1878*;

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 224/2: *Bericht – 25 aug 1879*.

De prijsuitdelingen gingen vaak door in de grote zaal van de Koninklijke Harmonie, dat Allewaert echter al vroeg als ontoereikend bestempelde ‘voor het vele volk dat op de prijsuitdeeling afkomt’.¹²⁸ Soms ging de plechtigheid daarom door in de grotere concertzaal van de nieuwe Vlaamse Schouwburg. De prijsuitreikingen waren publieke aangelegenheden die druk werden bezocht.¹²⁹ Op die van zondag 24 augustus 1879 waren in de ‘grote zaal der Koninklijke Harmonie’ bijvoorbeeld aanwezig (naast de leerlingen): de burgemeester, de schepenen en gemeenteraadsleden, de provinciegouverneur en ‘andere overheden’, en ook talrijke ouders. Vooral in de jaren 1880 waren op belangrijke toespraken vaak ook veel (niet gespecificeerde) overheden aanwezig, wat zou getuigen ‘van eene bijzondere belangstelling in den goeden gang van het officieel onderwijs’.¹³⁰

Allewaerts toespraken kenden dus niet enkele verspreiding in Antwerpen maar ook daarbuiten. De prijsuitdelingen waren de belangrijkste mogelijkheid om de weldaden van het bestuur te etaleren. Daarom werd er, zeker ten tijde van de Schoolstrijd, vaak veel zorg aan besteed. Zo schreef de burgemeester in 1883 aan de gemeenteraad: ‘In de tegenwoordige omstandigheden is het hoogstnoodig dat de schoolplechtigheden zooveel mogelijk opgeluisterd en aangemoedigd worden door de leden van het Gemeentebestuur.’¹³¹ Er was dat jaar ook een brief van Allewaert aan de hoofdonderwijzeressen, die hen zei ‘zich [te] gedragen volgens de voorschriften van den heer stedelijken schoolopziener Haegens’.¹³²

Daarnaast zijn eveneens veel korte brieven van Allewaert bewaard gebleven, die hij schreef in functie van schepenen van Onderwijs. De brieven bieden onder andere een antwoord op de vraag hoe nauw Allewaert betrokken was bij het bestuur van de kindertuinen. Ze maken deel uit van een bredere verzameling documenten rond het onderwijs van Antwerpen (in het bijzonder kindertuinen). Hierin werden meerdere interessante brochures, toespraken, affiches en andere

¹²⁸ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 239.

¹²⁹ *De Koophandel* (17 augustus 1886), 1.

¹³⁰ *De Koophandel* (21-22 november 1886), 1.

¹³¹ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 224/3: LEOPOLD DE WAEL, *Brief* – 22 aug 1883.

¹³² ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/3: EVARIST ALLEWAERT, *Brief* – 8 aug 1883.

administratieve stukken gevonden.¹³³ Aan de hand hiervan zal onder andere worden nagegaan hoe de Antwerpse beleidsmakers de kindertuin verkochten aan de bevolking.

1.6.3 Methodologische Problemen

De biografie is altijd al een van de meest populaire geschiedenisgenres onder het grote publiek geweest. De reden hiervoor is steeds een tweesnijdend zwaard gebleken. Enerzijds bood het narratieve en individuele van de biografie de geschiedenis meer menselijkheid en kleur. Anderzijds waren het juist die kenmerken die de biografie voor het grootste deel van haar bestaan tot de marges van het historisch bedrijf heeft gedoemd.¹³⁴

De biografie had inderdaad tot voor kort de status van “zachte” geschiedenis. Ze werd door velen zelfs lange niet als geschiedenis gedefinieerd. Pas in de zeventiende eeuw kwam hierin verandering. Mensen als Francis Bacon begonnen de biografie als een deel van de geschiedenis te zien, eerder dan iets dat erbuiten stond. Volgens Caine luidde deze hernieuwde belangstelling voor de biografie de overgang in naar een volwassen historisch genre. De biograaf trachtte meer te streven naar een authentieke weergave van zijn unieke onderwerp, en nam daarmee bijvoorbeeld afstand van de praktijk van het construeren van exemplarische voorbeeldlevens. De biografie bleef echter zoeken naar haar identiteit – het duurde tot de vorige eeuw voor het genre echt werd beschouwd als volwaardige geschiedschrijving.¹³⁵

Ook wij zullen met methodologische problemen geconfronteerd worden. Zo zijn bronnen van Allewaert zelf erg schaars. Buiten enkele administratieve stukken en brieven, lijkt het er zeer sterk op dat hij niets heeft gepubliceerd.¹³⁶ Dat zijn grote invloed in Antwerpen zich niet

¹³³ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. 211/2, MA 223/3, MA 224/1, MA 224/2, MA 224/3, MA 224/4, MA 224/5, MA 224/6, MA 226, MA 226/2, MA 226/3, MA 226/4, MA 226/5, MA 226/6, 232/9, MA 234/2, MA 237/5.

¹³⁴ CAINE, *Biography and history*, 1.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ Ik ging een dozijn tijdschriften na, en beriep me ook op volgende ontsluitingen: M. DE VROEDE en A. BOSMANS-HERMANS, *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw. 1: De periodieken 1817-1878*, Leuven, 1973; M. DE VROEDE, *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw. 2: De periodieken 1878-1895*, Leuven, 1974; A. DEPREZ

vertaalde in pedagogische of politieke artikels hoeft misschien niet te verwonderen. Vaak werd immers gesproken over zijn enorme bedrijvigheid als schepen. Ook zijn verwezenlijkingen spreken boekdelen: veel tijd, energie of enthousiasme om te publiceren zal hij misschien niet hebben gehad.

Over het jonge leven van Allewaert zijn vaak slechts oppervlakkige feiten bekend. Wegens het ontbreken van egodocumenten komen de meeste hiervan uit tweede hand. Soms kon ik mij enkel beroepen op een verkenning van Allewaerts omgeving. De historicus Dresden waarschuwde hierbij dat voorzichtig moet worden omgesprongen met de invloed van de omgeving op het personage (vooral wanneer men niet beschikt over egodocumenten). Aan de andere kant kan het personage natuurlijk niet worden losgemaakt van zijn omgeving.¹³⁷

Ook wat de kindertuingeschiedenis betreft, zijn er moeilijkheden. Zo zijn de bronnen erg eenzijdig naar beleidsmakers toe. Hun stemmen zijn oververtegenwoordigd ten opzichte van die van leraars, ouders en leerlingen. De concrete situatie in de kindertuin is daarom moeilijk te achterhalen. De persoon van Allewaert biedt hier enige soelaas: de man was een overtuigd aanhanger van de ideeën van Fröbel. Hij kon de theorieën uitvoerig uit de doeken doen en volgde het kindertuinproject van zeer nabij op. De bronnen over Allewaert geven dan ook enig inzicht in de situatie van de klasjes zelf.

Het leven van Allewaert zal in deze thesis in het derde hoofdstuk worden onderzocht. In hoofdstuk vier wordt mijn onderzoek naar de kindertuingeschiedenis van de stad Antwerpen uit de doeken gedaan. Alvorens deze centrale gedeelten inzicht kunnen geven in de eigenheid van het Belgische kindertuinverhaal is het van groot belang dat de internationale context grondig onder de loep wordt genomen. In het hoofdstuk dat nu volgt, zal dan ook worden uiteengezet hoe de kindertuin ontstaan is en hoe ze internationaal verspreid raakte. Het hoofdstuk eindigt met een samenvatting van het kindertuinverhaal van de Verenigde Staten, Engeland, Palestina en Turkije.

e.a., *Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Vlaamse literatuur in de negentiende eeuw. 2: Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw*, Gent, 1983-2011.

¹³⁷ DRESDEN, *Structuur van biografie*, 132.

2. Der Kindergarten – Oorsprong & Proliferatie

2.1 Van Matressen- tot Bewaarschooltjes

Vanaf het einde van de achttiende eeuw konden ouders in West-Europa de opvang van hun kleine kinderen uitbesteden aan de zogenaamde matressenschooltjes – een verbastering van *maîtresse*. Kinderen werden er tegen betaling “bijgehouden” door vaak oudere vrouwen. De enige taak van deze schooltjes was de vader en/of moeder in de dag ontlasten van hun kinderen, zodat de ouders uit werken konden. Van georganiseerde opvoeding was geen sprake, en de “meesteressen” hielden zich gewoonlijk ook niet bezig met enige vorm van onderwijs.¹³⁸

De hoofdreden voor het oprichten van een matressenschool was het geld dat er mee te verdienen was. Af en toe werd er godsdienst onderwezen, maar meestal trachtten de meesteressen de kinderen met snoepgoed en andere zoetigheden stil te houden. Dit werd soms ook bereikt door het uitdelen van “strengere straffen”. Er was ook een significant aantal matressenschooltjes dat werd opengehouden door nonnen en begijntjes. Het grote verschil met de “gewone” schooltjes was dat godsdienstles hier wel de norm was. De matressenschool bleef over het algemeen echter een beperkt fenomeen. Een groot deel van de bevolking, waaronder werklieden en handarbeiders, kon zich deze betalende dienst immers zelden veroorloven.¹³⁹

De nood aan gratis kinderopvang werd door de verdergaande Industriële Revolutie steeds groter. Ambachtelijke handarbeid werd immers meer en meer vervangen door fabrieksarbeid (zowel voor mannen als vrouwen). Daarenboven werden kinderen in België gewoonlijk pas tewerkgesteld vanaf zeven jaar. De betalende kinderopvang van de matressenschooltjes bood geen soelaas voor de weinig welvarende arbeidersouders. Kleine kinderen kwamen daardoor vaak op straat terecht of werden opgevangen door de iets oudere kinderen van het gezin.¹⁴⁰

¹³⁸ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 5.

¹³⁹ *Ibidem*, 5.

¹⁴⁰ LEMBERECHTS, ‘Van Matressenschool naar bewaarschool’, 131; WALGRAVE, *ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs*, 10.

Deze schrijnende situatie leidde rond 1820 in zowat heel Europa tot de opkomst van een filantropische beweging. Deze begon overal een nieuw soort kleinkinderscholen op te richten: de bewaarschooltjes. Het ging meestal om initiatieven van adellijke dames, rijke industriëlen en particuliere verenigingen. De bewaarschool ontstond het eerst in Groot-Brittannië, maar vond al gauw ingang op het hele West-Europese vasteland, met Frankrijk en de Nederlanden op kop.¹⁴¹

Een eerste belangrijk motief voor het oprichten van deze schooltjes was liefdadigheid. In hun geschriften haalden de initiatiefnemers vaak de slechte levensomstandigheden van kleine kinderen aan. Dit wilden ze met de nieuwe schooltjes verbeterd zien. De schooltjes waren dan ook meestal gratis. Dit menslievende motief werd echter aangevuld met een mentaliteitsverandering. Onder invloed van de pedagogische idealen van de Verlichting begon men immers meer aandacht te hebben voor de opvoeding en het onderwijs van jonge kinderen. Zo gedachte “kennis is deugd” was hierbij van grote invloed – om kinderen op te voeden tot deugdelijke burgers moest men hen kennis bijbrengen.

De Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) was een belangrijke speler in de Verlichtingsbeweging. Hij was de eerste die kleuters echt als kleuters definieerde, en niet louter als volwassenen in miniatuurvorm.¹⁴² Kinderen waren volgens hem van nature goed, wat rechtstreeks inging tegen het katholieke dogma van de Zondeval. Het kind, dat leerde door te imiteren, werd volgens Rousseau bedorven door de negatieve voorbeelden in de maatschappij. Wanneer het kind dan op zevenjarige leeftijd aan de lagere school zou beginnen, zou het al te veel slechte invloeden zijn ondergaan om nog ten volle de vruchten van degelijk onderwijs te kunnen genieten. Daarom kon er niet vroeg genoeg met dat onderwijs begonnen worden.¹⁴³

In de bewaarscholen werden – onder het verlichtingsmotto “kennis is deugd” – de kinderen niet louter opgevangen maar ook onderwezen en opgevoed. Kennis was dan wel een nieuw

¹⁴¹ LEMBERECHTS, ‘Van Matressenschool naar bewaarschool’, 137-140.

¹⁴² D. GEUTJENS, *Het pedagogisch klimaat in de Belgische kleuterschool tijdens de 19de eeuw*, ongepubliceerde meesterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, 2-3.

¹⁴³ WALGRAVE, *ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs*, 10-11.

aandachtspunt, het stond in het teken van het hogere doel – de deugd.¹⁴⁴ Toch werd de bewaarschool, veel meer dan de vroegere matressenschool, een soort leerschooltje.¹⁴⁵ De kennisverwerving bestond onder andere uit lees- en rekenlesjes.¹⁴⁶ Van grote invloed op deze ontwikkeling was de nieuwe gedachte dat groepen kinderen gelijktijdig konden onderwezen worden door onder andere het gebruik van een bord vooraan in de klas.¹⁴⁷

De lessen in de bewaarscholen dienden enerzijds als voorbereiding op de lagere school, maar anderzijds werd er ook rekening gehouden met het feit dat sommige kleuters niet zouden doorstromen naar het lager onderwijs.¹⁴⁸ Het ging dan ook enkel om kleuters uit de lagere sociale klasse waar beide ouders gingen werken. Kinderen uit de burgerij werden er niet heen gestuurd.¹⁴⁹ Uit de ruime openingstijden blijkt ook duidelijk dat het ontlasten van de werkende ouders een belangrijk doel was.¹⁵⁰

De overgang van matressen- naar bewaarschooltjes verliep slechts geleidelijk, en was niet eenduidig te noemen. Vaak sijpelden de nieuwe visie van de bewaarscholen door in de matressenschooltjes, waardoor het onderscheid niet overal even duidelijk bleef. Net als de matressenschooltjes waren de nieuwe bewaarscholen meestal een privaat initiatief. De Kerk, die bij de matressenschooltjes een belangrijke rol speelde, zag ook de bewaarschool vooral als een instrument tot missioneren. Ook bij deze schooltjes stonden dan ook vaak nonnen in de klas.¹⁵¹

¹⁴⁴ M. D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 5; LEMBERECHTS, 'Van Matressenschool naar bewaarschool', 131.

¹⁴⁵ *Historische pdeagogiek – Aantekeningen bij de colleges van Prof. M. DE VROEDE*, Cursus, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 1976-1977.

¹⁴⁶ M. D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 5; LEMBERECHTS, 'Van Matressenschool naar bewaarschool', 131.

¹⁴⁷ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 6.

¹⁴⁸ M. D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 5; LEMBERECHTS, 'Van Matressenschool naar bewaarschool', 131.

¹⁴⁹ R. WOLLONS red., *Kindergartens & Cultures; The global diffusion of an idea*, New Haven, 2000, 18.

¹⁵⁰ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 6.

¹⁵¹ GEUTJENS, *Het pedagogisch klimaat*, 4.

De bewaarschooltjes bleven lange tijd een vorm van liefdadigheid.¹⁵² Zo werd er 's middags vaak gratis soep bedeed.¹⁵³ Het verschil met de matressenschooltjes was ook dat overheden overtuigd raakten van de weldaden van de bewaarscholen. Vooral de kritiek op de soms lamentabele toestanden in de matressenschooltjes gaf daartoe de aanzet.¹⁵⁴ Eerder dan zelf het initiatief te nemen, beperkten lokale overheden zich echter vaak tot het subsidiëren van private bewaarschooltjes.¹⁵⁵

Ook de bewaarscholen waren echter niet vrij van kritiek. De lesgevers waren onopgeleid en werden vaak onbekwaam gevonden. Ook de nadruk op kennis was volgens critici soms te ver doorgeslagen. Dit verschilde natuurlijk van bewaarschool tot bewaarschool, maar de jonge kinderen zouden te veel leerstof te verwerken krijgen. De kleinkinderschool trok daarmee te veel op de lagere school, waar kinderen stil moesten zitten en memoriseren door verbale herhaling. De kritiek bevorderde de ontwikkeling van nieuwe ideeën over kleuteronderwijs.¹⁵⁶

2.2 De “Kleuterschoolheilige” - Friedrich Fröbel (1782-1852)

*Spiel gebiert Freude, Freiheit, Zufriedenheit, Ruhe in sich und ausser sich, Frieden mit der Welt.
Spielen ist die höchste Stufe der Kindesentwicklung.*

- Friedrich Fröbel

Nog in de negentiende eeuw zou de opvolger van de bewaarschool zich langzaam over Europa en de rest van de wereld verspreiden: de kindertuin. De theoretische *wortels* lagen eveneens in het

¹⁵² E. LEMBERECHTS, ‘Van Matressenschool naar bewaarschool. Het ontstaan van een nieuw schooltype in het begin van de 19^e eeuw’, *Tijdschrift voor opvoedkunde*, XXVII (1971-1972), nr. 2, 104-105.

¹⁵³ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 6.

¹⁵⁴ GEUTJENS, *Het pedagogisch klimaat*, 16.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 5.

¹⁵⁶ WALGRAVE, *ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs*, 18.

werk van Rousseau.¹⁵⁷ Zoals gezegd had deze het over de schoonheid, oorspronkelijkheid en waarheid van de ongerepte natuur van het kind. Deze mocht niet verloren gaan.¹⁵⁸ Op dit idee waren de bewaarscholen eerder een passieve reactie geweest. Ze wilden het kind weghalen uit de maatschappij, zodat het er geen negatieve indrukken zou opdoen. De nieuwe kindertuin zou de “natuur van het kind” niet louter beschermen maar ook actief ontwikkelen. De natuurlijke ontwikkelingsmogelijkheden moesten door het onderwijs ondersteund worden.

Rousseaus ideeën werden overgenomen en verder ontwikkeld door onder andere de Zwitserse volgeling Johann Pestalozzi (1746-1827). Rousseau alloceerde als vanouds het onderwijs aan mannen. Pestalozzi argumenteerde echter dat dit diende te gebeuren door vrouwen, die daar hun natuurlijke band met kinderen voor konden aanwenden. Dit zou later het belangrijkste argument vormen voor de professionele inzet van vrouwen in het onderwijs.¹⁵⁹

De invloedrijke Pestalozzi kreeg ook eigen volgelingen, waaronder de Duitser Friedrich Fröbel – de geestelijke vader van de kindertuin – die twee jaar lang zowel les gaf als les volgde aan Pestalozzi’s school.¹⁶⁰ Het was Pestalozzi die bij de negentiende-eeuwse onderwijsideeën het “beginsel der aanschouwing” aanbracht – de waarneming zou het basiselement van de opvoeding zijn. Fröbel vulde dit concept echter veel breder in, door er kleuren, klanken, bewegingen en handelingen aan toe te voegen. Deze uitbreiding is ook bij andere negentiende-eeuwse pedagogen terug te vinden.¹⁶¹ Vergeleken met Pestalozzi gaf Fröbel het kind ook meer verantwoordelijkheid en initiatief.¹⁶² Het kind zou hierdoor een grotere zelfredzaamheid ontwikkelen.¹⁶³ Fröbels

¹⁵⁷ A.T. ALLEN, ‘Children Between Public and Private Worlds: The Kindergarten and Public Policy in Germany, 1840 – Present’, R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000, 18-19.

¹⁵⁸ Dit romantisch idee vond later ook gretig afzet in de reformpedagogiek – ook wel nieuwe-schoolbeweging genoemd – zoals we die vinden bij bijvoorbeeld Maria Montessori (1870-1952), cfr. BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 4.

¹⁵⁹ ALLEN, ‘Children Between Public and Private Worlds’, 18-19.

¹⁶⁰ Voor een uitgebreider overzicht van Fröbels werk en leven, zie H. KÖNIG, *Friedrich Fröbel (1782-1852)*, Berlin, 1982; WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 72;

¹⁶¹ Zoals Rijkens, Gouka, Woldendorp en Visser, cfr. WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 72.

¹⁶² *Ibidem*, 72.

¹⁶³ WALGRAVE, *ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs*, 19.

belangrijkste toevoeging aan de visie van Pestalozzi was de idee dat het spel de beste motor was voor de ontwikkeling van het kind.¹⁶⁴

Fröbels pedagogische theorieën waren sterk beïnvloed door de romantisch-filosofische stromingen van het negentiende-eeuwse Duitsland.¹⁶⁵ Fröbel had filosofie en wetenschappen aan de universiteit van Jena gestudeerd, en er onder andere les gekregen van de romantische filosoof Sch

elling (1775-1854). Van hem nam Fröbel onder meer de idee van de eenheid van alle dingen over. Het werd een centraal concept in Fröbels wereldbeeld, wat hem sterk deed aanleunen bij het pantheïsme (de leer dat alles God is). Voor de Kerk was hij dan ook erg onorthodox.¹⁶⁶

Een schets van Friedrich Fröbel

Naast de Duitse filosofie was ook Fröbels deelname aan de Napoleontische oorlog van 1811-1812 van grote invloed op zijn ideeën. Met de nederlaag van Napoleon daalde de hoop op een eengemaakte Duitse staat – de meeste Duitse gebieden bleven erna onder een absolutistisch bestuur. Veel nationalisten zagen het doel van een eenheidsstaat in samenhang met liberale hervormingen, die het autoritaire bestuur van de Duitse gebieden zou wegsmelten. Zo ook Fröbel, die geloofde in het onderwijs als een middel tot beide. In zijn beroemde *Speeches to the German Nation* had de Duitse filosoof Fichte al eerder een Pestalozziaanse pedagogie aangeraden om een nationale cohesie te bereiken.¹⁶⁷

Het streven naar eenheid – het centrale concept in Fröbels theorieën – had dus niet enkel een pedagogische kant, maar ook een politieke. De eenheidsidee vormde de rode draad door Fröbels hoofdwerk *Menschenziehung* (1826). Door de hoogdravende theorieën en het omslachtige

¹⁶⁴ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 19.

¹⁶⁵ WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 76.

¹⁶⁶ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 19-20.

¹⁶⁷ *Ibidem*, 18-19.

taalgebruik was het echter een moeilijk leesbaar werk – vertalers hadden er grote moeite mee.¹⁶⁸
Zo omschreef Fröbel zijn kosmische eenheidsidee als volgt:

*Ieder ding ontwikkelt zijn sferische natuur [volledig] als het zijn wezen in zijn eenheid, in zijn enigheid en in een menigvuldigheid wil uitbeelden en werkelijk uitbeeldt. Door deze drievoudige uitbeelding ontwikkelt ieder ding zijn wezen, het sferische van zijn wezen (...) tot de voleindiging toe.*¹⁶⁹

Het gaat hier om “der Geist der Einheit alles Lebendes”, waarvan het kind een “zelfstandig deel” is.¹⁷⁰ Het is daar dat Fröbel zijn pedagogie op aansloot: het kind moest begeleid worden in zijn natuurlijke streven naar harmonie met *der Einheit* (wat Fröbel ook uitdrukkelijk God noemt).¹⁷¹ Deze ontwikkeling naar eenheid verliep volgens Fröbel via tegenstellingen, waarbij een bepaalde ontwikkeling haar tegenpool opriep, en zo verder.¹⁷² Fröbel symboliseerde deze ontwikkeling via tegenstellingen in speciaal ontworpen spelattributen. De beweeglijke, ronde bal stelde het “Alles” voor. De rustende, rechthoekige kubus stond daarbij als antithese. Die twee tegenstellingen leverden vervolgens een synthese op: de cilinder, die tegelijk beweeglijk en rustig was. Dit proces van “zijn – niet zijn – worden” zag Fröbel in alle wezens en dingen. Hij zag ook een drie-eenheid tussen God – natuur – mens en tussen vader – moeder – kind. Allemaal streefden ze naar eenwording door het opheffen van de contrasten.¹⁷³

Samenvattend kunnen we zeggen dat Fröbel het kind zag ontwikkelen tot “eenwording met de kosmos” door te zingen en door spreekoefeningen, door de speciaal ontworpen spelattributen, maar vooral door het spelen zelf. Het spel zorgde voor een opheffing van de tegenstelling kind – volwassene en voor een eenheidsbeleving tussen kind en opvoeder. Fröbels theorieën waren niet zozeer gebaseerd op wetenschappelijke ideeën van zijn tijd, maar eerder geënt op zijn

¹⁶⁸ WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 72.

¹⁶⁹ Fröbel vertaald in WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 74.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 73-74.

¹⁷¹ F. FROEBEL, *Froebels Chief Writings on Education*, Londen, 1912

(<http://core.roehampton.ac.uk/digital/froarc/frochi/>).

¹⁷² Dit concept van tegenstellingen had hij gehaald bij Hegel, cfr. WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 73-74.

¹⁷³ *Ibidem*, 74-75.

pedagogische intuïtie en romantisch-filosofische overtuigingen. Hij had zich ook al vroeg kenbaar gemaakt met de wereld van het kind; zo kende hij in 1829 bijna honderd kinderspelletjes. Met zijn theorieën zette Fröbel het spel als middel tot opvoeding en ontwikkeling op de pedagogische kaart, wat als zijn grootste verdienste wordt beschouwd.

Een andere grote verandering die Fröbel aanbracht met zijn kindertuin was dat die werd losgemaakt van de lagere school. Voorheen werden de bewaarscholen gedeeltelijk opgezet als een voorbereiding op de lagere school. De kindertuinen moesten daarentegen uitgaan van het kind zelf, niet van de toekomstige eisen van het lager onderwijs. De oefeningen en het spelmateriaal werden zo ontworpen dat ze aansloten bij de noden en de wereld van het opgroeiende kind.¹⁷⁴ Tot een kind de leeftijd van zes bereikte, onderscheidde Fröbel zes geestelijke en fysieke ontwikkelingsfasen. Elke fase had zijn eigen speciale oefeningen, spellen en speelgoed dat het kind specifieke vaardigheden en waarden moest bijbrengen.¹⁷⁵

In zijn meest bekende en verspreide boek, *Mutter und Koselieder*, bracht Fröbel een collectie liedjes met simpele spelletjes. Deze moesten de ontwikkeling van de zintuigen van een baby ondersteunen. Voor de wat oudere kinderen ontwikkelde Fröbel de zogenaamde “gaven” – de hierboven vermelde simpele speeltuigen: kubussen, balken, cilinders en bollen. De bol stelde eenheid voor. Met de andere spelattributen konden patronen gevormd worden. De idee was dat de gaven het abstract denken van de kinderen zou bemoedigen. Fröbel zette zich hiermee af tegen de ingewikkeldere spellen van zijn tijd.¹⁷⁶

Fröbel achtte zijn theorieën te moeilijk voor particuliere gezinnen, maar vond het kind niet klaar om school te gaan. Hij ijverde dan ook voor de oprichting van zogenaamde *Kindergarten*, waar de kleuters zich samen met leeftijdsgenoten konden ontplooien – buiten de restricties van een familie, maar binnen een beschermde en sturende omgeving.¹⁷⁷ Fröbel wou met zijn kindertuinen alle kinderen bereiken, zowel rijk als arm. Hij begon in 1840 te Bad Blankenburg (Thüringen)

¹⁷⁴ *Ibidem*, 72 en 75.

¹⁷⁵ WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 2.

¹⁷⁶ ALLEN, ‘Children Between Public and Private Worlds’, 19.

¹⁷⁷ WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 3.

met een eigen experimentele kindertuin.¹⁷⁸ Dit werkte blijkbaar inspirerend, want vanaf 1843 werden in Duitsland verschillende kindertuinen opgericht door Fröbeladepten.

De samenloop van bepaalde pedagogische ontwikkelingen deed vermoeden dat de maatschappelijke context in Duitsland rijp was voor een voorschoolse instelling die zijn curriculum baseerde op spelen.¹⁷⁹ Zo kenden de Duitse gebieden tegen het midden van de negentiende eeuw een systeem van leerplicht – veel vroeger dan de meeste andere Europese landen. Dat was in die mate succesvol dat tegen 1848 bijna tachtig procent van alle kinderen naar de basisschool gingen in Pruisen, de grootste Duitse staat. In 1864 was dat nog eens met vijf procentpunt gestegen.¹⁸⁰

Veel ouders, die hun inkomen door kinderarbeid zagen dalen, reageerden tegen dit systeem door hun kroost op zo vroeg mogelijke leeftijd naar school te sturen. Zo wilden ze hen het verplicht aantal jaren school zo snel mogelijk laten doorlopen. Veel overheden zagen hierin een slechte invloed op de kwaliteit van het onderwijs en stelden een minimumleeftijd in voor de staatscholen. Om te vermijden dat het private voorschoolse net dit gat zou opvullen, werd het deze verboden schoolse onderwerpen te onderwijzen. De rond het spel opgebouwde *Kindergarten* bleef beschikbaar voor ouders die hun kleine kinderen naar school wilden sturen voordat deze aan het lager onderwijs konden beginnen.¹⁸¹

Ondanks deze bemoedigende omstandigheden zou de kindertuin in Duitsland zelf geen succesverhaal worden. Nochtans kregen de schooltjes steun vanuit onverwachte hoek. Fröbel had de idee van de kindertuin aanvankelijk aan mannen proberen te verkopen. Omdat hun respons erg lauw was geweest, verbond hij zijn kleinkinderschool al snel met de idee van vrouwenemancipatie en vrouwenberoepen. Een geslaagde tactiek, zo bleek.¹⁸²

¹⁷⁸ ALLEN, ‘Children Between Public and Private Worlds’, 20; BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 1.

¹⁷⁹ ALLEN, ‘Children Between Public and Private Worlds’, 20.

¹⁸⁰ *Ibidem*, 17.

¹⁸¹ *Ibidem*, 18.

¹⁸² ALLEN, ‘Children Between Public and Private Worlds’, 20.

2.3 Sociale, Politieke en Religieuze Krachten

Vanaf het midden van de jaren 1840 ontstonden in Duitsland bewegingen die het religieuze conservatisme met zijn aloude visie op de rol van de vrouw in vraag stelden. Er werd geijverd voor een meer geëmancipeerde vrouw die een grotere rol zou spelen in het bestuur en in het hervormen van wetten rond huwen en scheiden. Hiertoe werden eigen “Vrije Congregaties” opgericht, die leidden tot het ontstaan van verschillende vrouwenverenigingen. Deze zagen in de kindertuin een middel tot de door hen nagestreefde emancipatie. Fröbels pedagogie wees immers op “moeder, de vrouw” als natuurlijke onderwijzeres. De kindertuin werd daardoor al vroeg geprezen door Louise Otto, de oprichtster van de eerste feministische Duitse krant, als een van de eerste en beste carrière opportuniteiten voor vrouwen. In de Duitse gebieden was het beroep van lagere school leerkracht immers nog steeds een mannelijk privilege.¹⁸³

De nieuwe vrouwengroepen in de Duitse gebieden begonnen al snel na hun oprichting met het openen van kindertuinen, in de tweede helft van de jaren 1840. Hoewel deze kindertuinen niet gratis waren, werd het schoolgeld van de armen betaald door de vrouwenverenigingen. Dit alles zorgde ervoor dat de ideeën van Fröbel al snel gelinkt werden aan het socialisme, de emancipatie van vrouwen en een meer ethische opvoeding van toekomstige burgers.¹⁸⁴ Dit bracht de kindertuin in onstabiel politiek vaarwater.

De Europese onrust in het revolutiejaar 1848 bracht veel Duitse heersers ertoe hervormingen door te voeren. De Fröbelpedagogie paste in het elan van deze hervormingsministeries, en kende een eerste grote populariteit. Fröbel werd daardoor een bekend persoon in intellectuele kringen.¹⁸⁵ De liberale en democratische beweging bleek echter te zwak voor de aloude conservatieve krachten. Met het falen van de revolutie van 1848 werd het politieke klimaat bijzonder slecht voor de hervormingsbeweging. Dit was ook zo voor Fröbels ideeën, die immers werden geassocieerd met liberale, democratische en socialistische motieven.¹⁸⁶

¹⁸³ *Ibidem*, 21-22.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 21-23.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 22.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 16 en 24.

Meer specifiek werd de Fröbeliaanse kindertuin bijvoorbeeld afgeschilderd als een socialistisch middel om van jonge mensen atheïsten te maken. Het zou een onderwijssysteem zijn dat het christendom afwees. De vijandige sfeer overtuigde gepassioneerde volgelingen van Fröbel de ideeën in andere landen te beproeven.¹⁸⁷ Ook barones Von Marenholtz, een van de meest toegewijde aanhangers van Fröbel, verliet Duitsland. Zij reisde door heel West-Europa om de ideeën te verkondigen.¹⁸⁸ De wereldwijde verspreiding van de Fröbelmethode was daarmee ingezet.

De exodus naar het buitenland bleek niet voorbarig: in 1851 werd de kindertuinbeweging in het Duitse en Poolse Pruisen door de overheid verboden. De politieke machthebbers, bij wie de onrust van 1848 nog vers in het geheugen zat, vreesden immers dat de nieuwe instelling revolutionaire tendensen zou bevorderen.¹⁸⁹ Vooral de ideeën van gelijkheid en individualiteit, die zo belangrijk waren in de kindertuinmethode, werden als gevaarlijk beschouwd voor de politieke en religieuze status quo.¹⁹⁰ Al snel voerden ook andere Duitse staten het kindertuinverbod in. Om de religieuze controle over het onderwijs te herstellen en te verzekeren, werden andere nieuwe onderwijsvormen eveneens verboden.¹⁹¹

Het verbod moet een klap zijn geweest voor Fröbel. Een jaar later, in 1852, overleed hij. Hij heeft dus niet geweten hoeveel invloed zijn ideeën later zouden hebben.¹⁹² In 1860 werd het politieke klimaat in de Duitse staten meer liberaal, en dus gunstiger voor de kindertuinbeweging. Barones Von Marenholtz keerde hoopvol terug naar Pruisen en gebruikte haar invloed aan het hof om de kindertuinen weer toe te laten. Samen met het verbeterde politieke klimaat zorgde dat ervoor dat de kindertuin in de jaren 1860 door veel Duitse overheden weer werd toegelaten.¹⁹³ Veel

¹⁸⁷ *Ibidem*, 24.

¹⁸⁸ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 24.

¹⁸⁹ *Ibidem*; WOLLONS, 'On the International Diffusion', 3.

¹⁹⁰ B. LORENCE-KAT en A. WINIARZ, "Preschool Education in Poland", R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000, 173; WOLLONS, 'On the International Diffusion', 13.

¹⁹¹ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 23-24.

¹⁹² WOLLONS, 'On the International Diffusion', 2.

¹⁹³ *Ibidem*, 24-25.

machthebbers waren tot het besluit gekomen dat de Fröbelmethode nu iets was dat hun politieke belangen kon dienen.¹⁹⁴ Niettemin was de kindertuinbeweging in Europa tot de jaren 1870 beperkt tot een kleine elite van Duitse Fröbelvolgelingen.¹⁹⁵

Hoewel de kindertuin oorspronkelijk bedoeld was voor kinderen van alle klassen, waren het in de meeste gevallen voornamelijk kinderen van de middenklasse die er heen gingen. De kindertuin was vaak betalend, wat zorgde dat de armen waren toegewezen op de dagverblijven van religieuze liefdadigheidsinstellingen.¹⁹⁶ In 1863 stichtte Von Marenholtz daarom een organisatie die zeven betalende kindertuinen opende. Met het geld dat hiermee werd verdiend, werden gratis kindertuinen opgericht voor de armen. Ook Marenholtz ging dus voorbij aan de originele gelijkheidsidee van Fröbel – ze geloofde niet dat welgestelde ouders hun kinderen met de armen wilden mengen. Deze laatsten zouden volgens Von Marenholtz de meer geprivilegieerde kinderen ook intellectueel niet kunnen bijhouden. In de jaren 1860 werden aldus vaak twee soorten kindertuinen gesticht.¹⁹⁷

Dat de niet-confessionele kindertuin de nadruk legde op rationeel denken, en niet op religieuze gehoorzaamheid, was een belangrijke reden waarom de protestantse en katholieke Kerk er lange tijd tegen gekant bleven. De spirituele eenheid ideeën leunden bovendien aan bij het pantheïsme. Ook stond de idee van de kinderlijke onschuld in sterk contrast met het dogma van de Zondeval.¹⁹⁸ Volgens Fröbel waren kinderen van nature goed, en moest “hun wil niet gebroken maar gevormd” worden.¹⁹⁹

Ondanks de religieuze tegenstand mat de overheid zich na de stichting van het Duitse Keizerrijk in 1871 toch geleidelijk een positievere houding aan ten opzichte van de kindertuinen. De oorzaak hiervan was de algemene groei van sociale dienstverlening. Deze moest de sociale stabiliteit behouden en versterken door de effecten van armoede in de groeiende steden op te

¹⁹⁴ LORENCE-KAT, ‘Preschool Education in Poland’, 173.

¹⁹⁵ WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 3.

¹⁹⁶ ALLEN, ‘Children Between Public and Private Worlds’, 25.

¹⁹⁷ *Ibidem*, 25.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 20.

¹⁹⁹ WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 2.

vangen. De overheid begon dan ook de oprichting van gratis kindertuinen te stimuleren. Ze werden gezien als een dankbaar instrument voor sociale mobiliteit, en konden hierdoor meer en meer beschikken over financiële staatssteun.²⁰⁰

De kindertuin bleef er echter vooral een private instelling, en dit niet alleen door de religieuze tegenkanting. Een wijdverspreide overtuiging was dat het gezin en de thuis de natuurlijke autoriteit waren bij de opvoeding van kleine kinderen.²⁰¹ Dit was een typisch Duits sentiment, maar ook in Engeland en Polen was het een reden waarom de kindertuin er niet echt tot bloei kwam.²⁰²

In de meeste Westerse landen was dit veel minder een probleem. De integratie van de publieke en private rol van kinderen en vrouwen was er gemakkelijker, onder andere omdat de vrouw vaak al een substantiële plaats bekleedde in het onderwijswezen. Het grootste contrast op dit vlak was wellicht te vinden in de Verenigde Staten. Doordat dit land immense aantallen immigranten aantrok, werd de school al snel gezien als hét middel tot sociale integratie van migrantenkinderen. Het vroeger naar school sturen van kinderen zou de sociale stabiliteit ten goede komen, eerder dan ze te bedreigen.²⁰³

Een andere reden voor de tegenkanting van politieke en religieuze conservatieve krachten was dat in de jaren 1890 de vele socialistische vrouwenorganisaties ijverden voor publieke kindertuinen. Ook hierin verschilden andere Westerse landen in grote mate van Duitsland. Zo werd de kindertuin in Groot Brittannië en de Verenigde Staten veel minder geassocieerd met revolutionaire bewegingen, waardoor liberale religieuze krachten vaak zelfs overgingen tot de actieve ondersteuning van kindertuinen.²⁰⁴

²⁰⁰ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 26-28.

²⁰¹ *Ibidem*, 28.

²⁰² LORENCE-KAT, 'Preschool Education in Poland', 175.

²⁰³ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 29.

²⁰⁴ *Ibidem*, 28-29.

2.4 De Vlucht uit Duitsland

Het waren vooral vrouwen die de kindertuin in het buitenland promootten en de theorie errond uitbouwden. Vrouwen konden er hun natuurlijke rol van moeder door uitspelen en verkregen zo de nieuwe sociale positie van kleuterleidster – net als in Duitsland een van de eerste professionele mogelijkheden voor vrouwen.²⁰⁵ Het ontlastte hen ook van de dagelijkse zorg voor hun kleine kinderen.²⁰⁶ Dit alles bezorgde vrouwen toegang tot de wereld van de nationale en lokale onderwijspolitiek, en die van de welvaartsstaat in het algemeen. In niet-westerse landen bracht de introductie van de kindertuin echter vaak niet dergelijke sociale mobiliteit voor vrouwen.²⁰⁷

Zoals al aangehaald was de Duitse barones Von Marenholtz een van de invloedrijkste Fröbelverspreiders in Europa. In talloze Europese landen overtuigde ze nieuwe personen van de weldaden van de methode, zoals de schrijver Charles Dickens.²⁰⁸ Het aanzien van de Duitse filosofie had, vooral in Engelssprekende gebieden, een positieve invloed op de populariteit van de kindertuinen in de periode vanaf 1870 tot de Eerste Wereldoorlog. Ook de andere kant was echter waar: in landen waar Duitse antipathieën leefden, zoals Frankrijk, was de kindertuin in die periode veel minder populair.²⁰⁹

In het laatste kwart van de negentiende eeuw verspreidde de kindertuin zich met hernieuwde energie.²¹⁰ Fröbelschooltjes en opleidingen tot kleuterleidsters zagen het daglicht in Oostenrijk, Hongarije, Zwitserland, Engeland, Frankrijk, België, Denemarken, Finland, Italië, Spanje, Portugal, Australië, Indië, Japan, China en de Verenigde Staten. Tegen 1920 was de kindertuin in de meeste landen een standaard onderdeel van het onderwijs geworden.²¹¹ De kindertuinen hadden hun wereldwijde doorbraak gedeeltelijk te danken aan de Eerste Wereldoorlog. Die had er namelijk voor gezorgd dat er veel meer waarde werd gehecht aan het welzijn van kinderen. Zij

²⁰⁵ WOLLONS, 'On the International Diffusion', 7-8; ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 17.

²⁰⁶ *Ibidem*, 17.

²⁰⁷ WOLLONS, 'On the International Diffusion', 7-8.

²⁰⁸ WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 76.

²⁰⁹ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 25.

²¹⁰ WOLLONS, 'On the International Diffusion', 2.

²¹¹ *Ibidem*, 2; WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 76.

zouden immers de gesneuvelde generatie mannen moeten vervangen. Ook had de oorlog veel moeders in de arbeidsmarkt geïntroduceerd, waardoor de nood aan kinderopvang toe was genomen.²¹²

Naarmate de kindertuinideeën verder verspreid werden, ondervonden ze natuurlijk allerlei invloeden. Daardoor ondergingen ze talrijke veranderingen, '[until] it resembled Froebel's model in outward appearance only'.²¹³ Zo lag de focus bij de implementatie van de Fröbelmethode vaak op de praktische aspecten. De moeilijke uitgangspunten die er aan ten grondslag lagen, werden vaak gesimplificeerd of totaal genegeerd.²¹⁴ Leerkrachten gingen niet zelden het onpraktische vrijheidsbeginsel voorbij en onderwezen vaak klassikaal met het Fröbelmateriaal.²¹⁵ Dit was niet enkel in het buitenland het geval. Het afstand nemen van Fröbels kernideeën gebeurde al vrij vroeg in de Duitse gebieden zelf.

In deze evolutie was de nicht van Fröbel een belangrijk figuur. Schrader-Breyman beoordeelde veel aspecten van de pedagogie van haar neef als te filosofisch en abstract. Ze verkoos kinderen in te lichten over de natuur en de wereld der volwassenen, en hen vaardigheden voor het alledaagse leven bij te brengen. In 1874 stichtte ze een instituut over deze aangepaste leer – het Pestalozzi-Fröbel Huis – dat internationaal veel invloed zou hebben.²¹⁶ Het zette de trend in gang waarbij het curriculum evolueerde naar meer informele spelactiviteiten – daarbij afstand nemend van de voorgeschreven spellen met vaste regels. Ook verschoof de focus naar meer alledaagse ervaringen.²¹⁷ Rond 1900 was dit wereldwijd eerder regel dan uitzondering.²¹⁸ Vanaf eind jaren

²¹² ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 30.

²¹³ WOLLONS, 'On the International Diffusion', 2.

²¹⁴ M. DEPAEPE, "De eeuw van het kind in historisch-pedagogisch perspectief", *Onmondig en onvolwassen; de jonge mens in de eeuw van het kind*, H. CAMMAER en E. VERHELLEN red., Leuven, 1990, 19.

²¹⁵ WELLINGA, *Geschiedenis van kleuteronderwijs*, 76.

²¹⁶ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 27.

²¹⁷ B. BEATTY, 'The Letter Killeth: Americanization and Multicultural Education in Kindergartens in the United States, 1856-1920', R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000, 47.

²¹⁸ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 27.

1880 wonnen de nieuwe bevindingen uit de pedagogie ook aan prominentie, ten nadele van sommige oude Fröbelideeën.²¹⁹

De uiteindelijke vorm van de kindertuinen was echter vooral afhankelijk van allerlei maatschappelijke factoren van het gastland. Ook de agenda van de instantie die de kindertuinen inrichtte (zij het de staat en/of particuliere personen/groeperingen) was van grote invloed. Dit maakte natuurlijk dat het kindertuinverhaal in elk land uniek was. In wat volgt wordt de evolutie van de nieuwe kleinkinderschool in de Verenigde Staten, Engeland, Palestina en Turkije nader bekeken. In hoofdstuk vier zal de introductie van de kindertuinen in Antwerpen met verschillende aspecten van deze voorbeelden worden afgetoetst.

2.5 De Kindertuin in Andere Landen

2.5.1 De Verenigde Staten²²⁰

Tallose Duitsers namen deel aan de negentiende-eeuwse volksverhuizing naar de Verenigde Staten.²²¹ Ook verschillende Fröbeladepten vonden hun weg naar Amerika. Zij zorgden in de beginperiode, tijdens de jaren 1850-1870, voor het opstarten van de eerste kindertuinen. Dit gebeurde vooral aan Duits-Amerikaanse academies. In de tuinen werd meestal Duits gepraat – ze waren een vehikel voor het behoud van de Duitse cultuur en voor de verderzetting van de ideeën van Fröbel die in Duitsland geen kans meer kregen. In deze periode werd de Fröbeliaanse methode dan ook heel nauwgezet gevolgd. De grote trouw aan de originele ideeën maakte de kindertuinen aantrekkelijk; ze onderscheidden zich daarmee als een “tuin voor kinderen” van de ouderwetse kinderschool of de gewone basisschool.

Tijdens de jaren 1880-1890 werd de kindertuin geamerikaniseerd. Amerikaanse ouders waren geïnteresseerd in de kindertuin maar hadden kritiek op de rigiditeit van de Duitse methode en wilden dat hun kinderen er ook leerden lezen. Er werd daarom meer en meer afstand genomen

²¹⁹ BEATTY, ‘The Letter Killeth’, 52.

²²⁰ Tenzij anders vermeld, komt wat volgt uit BEATTY, ‘The Letter Killeth’.

²²¹ DEPAEPE, *De pedagogisering achterna*, 114.

van de Fröbeliaanse spellen, de liederen, de focus op de natuur en de Duitse folklore. Net als elders in de wereld evolueerde het curriculum naar meer informele spelactiviteiten. Ook verschoof de focus naar meer alledaagse ervaringen. De tuintjes werden dankzij deze aanpassingen een standaard onderdeel in de opvoeding van kinderen uit de midden- en hogere klasse, wiens ouders geloofden in een wetenschappelijke en vroege onderwijsstart.

In een derde fase, van 1890 tot het einde van de Eerste Wereldoorlog, werd de kindertuin ook een instrument voor de amerikanisering van immigranten. Deze nieuwe visie op de kindertuinen was de sleutel tot de definitieve doorbraak. De schooltjes werden vanaf dan een vast onderdeel van het openbare schoolsysteem. Vanaf eind jaren 1880 werd ook meer en meer afstand genomen van de oude ideeën, ten voordele van nieuwe bevindingen uit de pedagogie. Gezien het hoge aantal immigranten en de focus op Amerikanisering was religieuze tolerantie en neutraliteit de norm. Zo stipuleerde de *San Francisco Kindergarten Society* “[to] respect the religious beliefs of all parents [and] give no specific instruction on topics unsuited to the mind of the child, [such as] creed, doctrine, or dogma”.²²² De onorthodoxe pedagogische methodes en liberale associatie maakten dat de kindertuin wel tegenkanting kreeg van conservatieve religieuze groeperingen.

2.5.2 Engeland²²³

De kindertuin is in het negentiende-eeuwse Engeland eerder een marginaal verschijnsel gebleven. De reden daarvoor was in de eerste plaats het feit dat toen de kindertuinen hun intrede deden veel jonge kinderen al naar kleinkinderscholen gingen. Private kleinkinderscholen waren al aanwezig vanaf de jaren 1820. Vanaf 1870 ging ook de Staat zich bezighouden met het onderwijs van jonge kinderen. Ze maakte de basisschool verplicht vanaf vijfjarige leeftijd. Een groot aantal kinderen volgde dit onderwijs echter al vroeger (vanaf tweejarige leeftijd).

De kindertuinen betraden dus een domein dat al gevuld werd. Hun voornaamste impact was dan ook de invloed die ze hadden op het bestaande onderwijs voor jonge kinderen. De kindertuinen

²²² BEATTY, ‘The Letter Killeth’, 53.

²²³ Tenzij anders vermeld, komt wat volgt uit K.J. BREHONY, “The Kindergarten in England, 1851-1918”, R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

zelf bleven in de negentiende eeuw klein in aantal en in private handen. Ze hadden wel een natuurlijke aantrekkingskracht voor rijke ouders die buiten de cultuur van de Tory partij en de Kerk van Engeland vielen. Deze mensen die buiten de mainstream stonden, zoals de joden, werden immers cultureel minderwaardig geacht en gediscrimineerd in het bestaande onderwijsnet.

Net als in de Verenigde Staten werd in de beginfase van de Engelse kindertuin, van de jaren 1850 tot de jaren 1880, zeer nauw vastgehouden aan de instructies van Fröbel.²²⁴ Eind jaren 1880 begon er een periode van focus op de ontwikkeling van hand-oog coördinatie. Deze diende de kinderen de vaardigheden bij te brengen die ze later zouden nodig hebben als arbeider. Pas in 1898 werd hier weer van afgestapt, in een poging meer ouders te overtuigen dat het doel de ontwikkeling van het karakter en passie van het kind was. Vanaf dan werd ook meer en meer afstand genomen van de originele gaven en spirituele theorieën.

Vóór de eeuwwisseling werd de kindertuin gezien als een instituut dat vooral geschikt was voor de middenklasse. Erna zou ze in de eerste plaats beschouwd worden als het ideale onderwijs voor arme kinderen uit de arbeidersklasse. Het diende hen vooral te socialiseren. Vanaf eind jaren 1890 werden er dan ook pogingen gedaan om gratis kindertuinen op te richten, maar dit had weinig succes wegens een tekort aan financiering. Tussen 1900 en 1910 werden er twaalf opgericht in Engeland en Schotland – in de Verenigde Staten waren er in 1900 alleen al in New York driehonderd gratis kindertuinen.

De nood werd echter zo hoog dat de kindertuinen na de Eerste Wereldoorlog eindelijk georganiseerde steun kregen van de Staat. De schooltjes werden daarbij omgedoopt tot “nursery schools”, maar zouden nooit echt tot bloei komen. Volgens Brehony had dit niets te maken met de inhoud van de kindertuinen, maar vooral met de relatieve kost en de aloude visie dat jonge kinderen het best thuis bleven bij moeder de vrouw. De kindertuinen waren ook moeilijk te onderscheiden van andere kleinkinderscholen in Engeland eens de gaven en praktijken van Fröbel waren weggedeemsterd. Veel van Fröbels ideeën die wel in zwang bleven, zoals het

²²⁴ BEATTY, ‘The Letter Killeth’, 61.

ondersteunen van de natuurlijke activiteit van het kind, waren immers ook te vinden geweest bij andere pedagogen, zoals Montessori.

Daarenboven was de kindertuin ook gedwongen geweest vormen van academische praktijken over te nemen. Sinds 1862 waren de subsidies van de staat immers gerelateerd aan de punten die de kinderen haalden op het jaarlijkse staatsexamen. Vanaf 1871 moest dat slechts vanaf de leeftijd van zeven jaar, maar de druk om kinderen al vroeger te onderwijzen en voor het examen te doen slagen was groot. De kindertuin kwam vanaf de jaren 1870 ook onder druk te staan zich meer Engels te maken, maar het was toch vooral de adaptatie aan het Engelse schoolsysteem dat de identiteit van de kindertuinen in Engeland minder uniek maakte.

2.5.3 Palestina²²⁵

*The Hebrew kindergarten became a cultural initiator within which the new Hebrew children's culture was planned, implemented and spread in order to establish a modern Western society.*²²⁶

- S. Sitton

De eerste kleinkinderschool in Palestina werd opgericht door een groep leraren die het taalprobleem wilden aanpakken. Veel joodse kinderen kenden immers geen Hebreeuws wanneer ze de lagere school begonnen. Vanaf 1906 voerden in Duitsland geïnstrueerde zionistische leraren de Fröbeliaanse ideeën door in deze schooltjes. Zij zagen in de kindertuin een middel voor de creatie van een moderne, seculiere, Westerse samenleving, gestoeld op het rijke joodse verleden.

De nederzettingen in Palestina hadden geen unificerende centrale overheid, wat ervoor zorgde dat de elke kindertuin zijn eigen weg kon volgen. Ondanks de verschillen die dit met zich meebracht,

²²⁵ Tenzij anders vermeld, komt wat volgt uit S. SITTON, "Education and Culture in Early Childhood: A Revolution in Jewish Schooling, 1899-1948", R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

²²⁶ Ibidem, 288.

ontstond er toch een vrij homogene aanpak. De kindertuinen werden gefinancierd door ouders, lokale overheden en vrouwenorganisaties.

Met de kindertuin kregen nu ook jonge meisjes voorschools onderwijs en werd er voor het eerst onderwezen door vrouwen. De kindertuinen moesten de kinderen leren lezen en schrijven, en hen hygiëne en discipline bijbrengen. De taak van het Hebreeuws aanleren bleef essentieel. De meeste kinderen die in de Palestijnse gebieden aankwamen kenden geen of slechts gebrekkig Hebreeuws. De kindertuin was ook een factor in de verrijking van het moderne Hebreeuws: sprookjes, verhalen en liederen werden vertaald uit het Duits en Russisch, en aangepast aan de lokale cultuur. Er werden eveneens nieuwe verhalen gemaakt om te gebruiken in de kindertuinen.

Ook het vieren en omkaderen van de feestdagen maakte deel uit van het creëren van een nieuwe culturele stijl. Veel feestdagen werden aangepast om seculiere, nationalistische en landbouwelementen centraal te stellen. Het religieuze element werd daarbij op de achtergrond geduwd. Er werden ook Westerse ceremoniële rituelen overgenomen, zoals het zwaaien met de vlag en het gebruik van toortsen. De onderwijzers leerden de kinderen wat de feestdagen betekenden, en gingen dieper in op de ideologische waarden en boodschappen.

De kinderen werd op allerlei manieren een nationaal gevoel aangekweekt. Zo moesten ze elke week een cent meenemen voor het Joodse Nationaal Fonds dat land in Palestina aankocht. Kinderen werden zo geleerd offers te maken voor het nationale belang en bij te dragen tot de uitbouw van de staat. De tuinen betrokken ook actief de ouders van de kinderen. Zo werd hen de invulling van de feestdagen uitgelegd zodat ze dat ook thuis met de kinderen konden herhalen. De belangrijkste functie van de kindertuin in Palestina was aldus het verspreiden van een nieuwe, gedeelde cultuur teneinde een sterke nationale identiteit te creëren.

Als laatste voorbeeld zal de Ottomaanse/Turkse kindertuingeschiedenis uitgebreid worden bekeken. Deze toont immers mooi aan hoe de invoering van de kindertuin op een complexe manier kon samenhangen met soms onverwachte maatschappelijke factoren. Dit leidde tot een enigszins paradoxale situatie. Zo werd de kindertuin – een Westerse instelling – voornamelijk geadopteerd en gebruikt om de invloed van het Westen in het Ottomaanse Rijk/de Turkse

Republiek tegen te gaan. Het ging de machthebbers om de invloed die Amerikaanse protestanten er hadden verkregen... met het gebruik van de kindertuin als middel tot missioneren.

2.5.4 Turkije²²⁷

The kindergarten became thoroughly “Turkified” while maintaining the universal components (e.g. outdoor play and story time) and age grouping characteristics of its international definition. Its ability to target a younger segment of the population was particularly attractive to the Ottoman and Turkish governments, which were interested in extending their influence to an ever broader segment of the population. The kindergarten in Turkey proved easily adaptable to the task of introducing the rudiments of the nationalistic agenda to its young charges. In the final analysis, the source of the kindergarten idea mattered less than its utility to the state. The case of the kindergarten in Anatolia demonstrates the critical nature of the adaptive environment over and above that institutions’ origins.²²⁸

- B.C. Fortna

De kindertuin bereikte het Ottomaanse Rijk door Amerikaanse protestantse missionarissen. Zoals vermeld zagen zij de instelling als een middel tot missioneren. Waarom dit zo was, wordt in het artikel van Fortna niet helemaal duidelijk. Wellicht bood de kleinkinderschool met haar gratis onderwijs een ideale toegang tot het privéleven van mensen. In ieder geval nam het aantal dergelijke kindertuinen toe, onder andere door de financiële kracht van de thuisbasis waarop de protestanten konden terugvallen. De Amerikanen hadden meer geld voor onderwijs dan de Ottomaanse overheid. Zij konden daarom mensen verleiden met gratis onderwijs en uniformen. De Ottomaanse regering voelde zich hierdoor meer en meer bedreigd. Ze vreesde vooral dat de missionarissen erin sloegen de tradities en loyaliteit van hun onderdanen te ondermijnen. Deze konden zich wel eens meer gaan identificeren met de nieuwe religie en de Verenigde Staten.

Het waren vooral de minderheden die geïnspireerd raakten door de buitenlandse instellingen – de strenge wetten tegen de evangelisatie van moslims was hier niet vreemd aan. De minderheden

²²⁷ Tenzij anders vermeld, komt wat volgt uit B.C. FORTNA, ‘The Kindergarten in the Ottoman Empire and the Turkish Republic’, R. WOLLONS red., Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea, New Haven en Londen, 2000.

²²⁸ *Ibidem*, 270.

begonnen op hun beurt eigen kindertuinen te stichten. De adoptie en aanpassing van de instelling nam hiermee een aanvang. Een anonieme stem uit die tijd sprak: ‘Step by step [the minorities] were enlightened to acknowledge their duties to the young folk.’²²⁹ Ook dit maakte de Ottomaanse overheid echter nerveus, daar ze vond dat de moslims op onderwijsgebied achter bleven.

De regering wilde daarom graag optreden tegen de kindertuinen, maar stond internationaal gezien in een slechte positie. Ze was immers afhankelijk van en onderdanig aan westerse machten. Wanneer de overheid een kindertuin wilde sluiten, kwam ze onder geweldige diplomatieke druk te staan. Om de moeilijke relatie met de westerse overheden niet nog te verslechteren, schakelde de Ottomaanse overheid over op een andere strategie: het creëren van een concurrentieel staatsnet.

Het officiële onderwijs was tot dan echter enkel bedoeld voor ambtenaren – de taak om een uitgebreid staatsnet uit te bouwen was dan ook immens. Bovendien was het bestaande onderwijs altijd ingericht geweest door religieuze organisaties. De bedreiging van de buitenlandse kindertuinen zette de regering niettemin aan werk te maken van een nieuw onderwijsnet. Een kleinkinderschool werd niet aanvankelijk niet opgenomen in het plan. Uit praktische en financiële overwegingen werd er voor gekozen eerst de belangrijkste onderwijsinfrastructuur klaar te hebben.

Het duurde tot de wet van 1913 alvorens de kindertuinen een onderdeel van het openbare onderwijsnet werden. Dit zorgde voor de echte doorbraak van de kindertuinen. De Ottomaanse Minister van Onderwijs verwoordde het belang van de nieuwe school als volgt: ‘Thousands of children, whether in Istanbul or in the provinces, were taken into these schools and thereby rescued from the socialization of the street and from the health and other dangers to which they would be exposed while with their families.’²³⁰ De Ottomaanse en later Turkse overheden begonnen het onderwijs ook te zien als een middel om hun positie ten opzichte van het superieure Westen te verbeteren. Ze gooiden er een groot deel van hun beperkte budget tegenaan.

²²⁹ *Ibidem*, 255.

²³⁰ Minister van Onderwijs geciteerd in FORTNA, ‘The Kindergarten in the Ottoman Empire’, 264.

Na de stichting van de Turkse Republiek in 1923 had het land een veel sterkere positie ten opzichte van het Westen (onder andere door de militaire overwinning op de Geallieerden). De Turkse overheid ging dan ook veel harder tekeer tegen de buitenlandse kindertuinen en intensifieerde de centralisering en nationalisering van het kleuteronderwijs.

In de kindertuinen van het Ottomaanse Rijk kon men niet werken aan het vormen van een nationale identiteit, omdat het Rijk zeer gediversifieerd was. In het nieuwe Turkije kon dit wel. Aldus begon de overheid het onderwijs te verturksen – zo moesten alle kindertuiniersters vloeiend en mooi uitgesproken Turks gebruiken. De kindertuinen dienden de jonge mensen bovendien te nationaliseren en loyaal te maken aan de nieuwe staat. Dit werd gedaan door het gebruik van liederen en poëzie, en het vieren van nationale feestdagen. Bepaalde oude gebruiken bleven echter doorleven. Net als vroeger bleef een belangrijke rol van de kindertuin bijvoorbeeld het inpeperen van gezonde en morele gedragingen. Dit brengt ons terug bij de essentiële rol van de kindertuin voor de staat, namelijk ‘the opportunity to extend its reach into the life of the family’.²³¹

Het Turkse verhaal toont duidelijk aan dat de kindertuin een gepolitiseerde instelling was, ongeacht of het om een staatsschool ging of om een privaat initiatief. Voor de staat was het vooral een middel om haar (nieuwe) onderdanen te socialiseren met een nationale identiteit, met burgerschap en met morele waarden. Voor ouders werd het vaak geassocieerd met een moderne, wetenschappelijke manier van opvoeden. Dit sentiment kwam zowat in elk land voor, ongeacht de politieke en culturele situatie, maar vond vooral opgang rond de eeuwwisseling. Het geloof in een wetenschappelijke opvoeding en de hang naar moderne onderwijsideeën deed vele regeringen en ouders geloven dat de kindertuin het beste instrument was voor de toekomst van de nieuwe generatie.²³²

Het is duidelijk dat het kindertuinverhaal vaak een complexe geschiedenis is. Dat de kindertuin (net als het onderwijs in het algemeen) op vele manieren verbonden kan zijn met allerlei

²³¹ *Ibidem*, 265.

²³² WOLLONS, ‘On the International Diffusion’, 14.

maatschappelijke gegevens – die voor elke regio bovendien uniek zijn – is daar zonder meer de oorzaak van. De besproken nationale geschiedenissen reiken ons veel aanknopingspunten voor het onderzoek naar het Antwerpse kindertuinverhaal.

Wat waren de politieke motieven voor het oprichten van kindertuinen? Had de inrichtende instantie een specifieke doelgroep voor ogen? Was de kindertuin gratis of betalend, en wat was de reden daarvoor? Waren er lokale factoren die het kindertuinverhaal op een bepaalde manier uniek maakte? Waren er al kleinkinderscholen aanwezig, en zo ja, (hoe) werden deze verdrongen? En nam de nieuwe kindertuin gewoontes van haar voorganger over? In welke mate werden Fröbels ideeën overgenomen? Was er weerstand tegen de kindertuin, en zo ja, met welke argumenten werd de kindertuin aangevallen? Werd de kindertuin op nog andere manieren tegengewerkt?

Op bovenstaande vragen – en meer – zal in de volgende twee hoofdstukken een antwoord worden gezocht. In hoofdstuk drie wordt het leven van Allewaert chronologisch besproken. De kindertuin zal daarin naar het einde toe meer en meer van belang worden. Het hoofdstuk sluit af met het onderzoek naar de mythevorming rond de persoon van Allewaert. Met het laatste hoofdstuk wordt ten slotte overgeschakeld naar het eigenlijke verhaal van de Antwerpse kindertuinen.

3. De “Vader der Antwerpse Kindertuinen” – Evarist Allewaert (1835-1889)

*[I'm interested in] events which extend beyond the individual, in examining lives in dialectical relationship to the multiple social, political, and cultural worlds they inhabit and give meaning to, and in exploring the ways in which, or the point at which, an individual and a society intersect.*²³³

- D. Nassaw

Dat elk kindertuinverhaal in grote mate werd beïnvloed door de inzet van unieke personen, is in deze thesis al meermaals onderstreept. Voor Antwerpen was dat niet anders. De schepen van Onderwijs was bepalend voor het karakter van de Antwerpse kindertuin. Vooral de degelijke voorbereiding die hij ondernam, is van groot belang geweest. Zo zei Albert Van Laar: ‘Indien men [van het succes van de Antwerpse kindertuinen] de oorzaken opsporen wil, dan zal de zorgvuldige voorbereiding in den aanvang (...) voorzeker in de allereerste plaats dienen vooropgezet te worden.’²³⁴

De persoon van Allewaert zal in hoofdstuk vier gebruikt worden om het eigene van de Antwerpse kindertuinen te achterhalen. Opdat dit niet in het luchtledige zou gebeuren, zal in het komende hoofdstuk het leven van Allewaert worden besproken. Uit wat voor milieu kwam deze kindertuinpionier vandaan? Welke opleidingen had hij genoten? Door wie en wat was hij beïnvloed? Wat waren zijn overtuigingen? Hoe belandde hij in de politiek?

²³³ D. NASSAW, ‘Introduction to AHR Roundtable on historians and biography’, *American Historical Review*, juni 2009, 574.

²³⁴ A. VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs te Antwerpen sedert 1872*, Antwerpen, 1937, deel I, 210.

3.1 De Jongeling

Evarist Edouard Allewaert werd op 29 december 1835 geboren in het West-Vlaamse Ieper.²³⁵ Hij was de tweede zoon van Ludovicus Henricus Allewaert (°1809), leraar aan het Latijns college van die stad.²³⁶ Niet lang na deze geboorte trok de familie naar Gent, waar Evarist opgroeide met zijn twee broers en drie zussen.²³⁷ Huisvrouw Natalia Vereenoghe (°1811), die op twaalf september 1833 met Ludovicus in het huwelijk was getreden, zorgde voor de – Franstalige – opvoeding van haar zes kinderen.²³⁸ Vader Allewaert was ondertussen leraar Latijn, Grieks en Frans geworden. Hij gaf les aan het derde jaar van het pas sterk verbeterde en ambitieuze Koninklijk Atheneum, gehuisvest in de voormalige abdij van Baudeloo in de Baudeloostraat nummer 2.²³⁹ Het is daar dat Evarist Allewaert zijn lager en secundair onderwijs genoot.²⁴⁰

Net zoals in de rest van Vlaanderen gingen de lessen er door in het Frans en waren er geen meisjes aanwezig.²⁴¹ Niettegenstaande het Nederlands er door de meeste leerlingen ‘diep [werd] veracht’, slaagde de jonge poëzieleraar Heremans er vanaf 1845 in het Vlaamse gedachtengoed onder enkele leerlingen te verspreiden. Een van deze Vlaamsgezinden was Julius Vuylsteke, waar Allewaert zijn hele leven contact mee onderhield. Vuylsteke stichtte met zijn Vlaamsgezinde

²³⁵ VANDAELE, ‘Allewaert’, 8.

²³⁶ H. EN W. VANDAELE, ‘Allewaert’, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 9, Brussel, 1981,8.

²³⁷ PRIMIS, ‘Allewaert’, *Zondagsvriend* (07 april 1935), 165; *Een verdienstelijke Ijperling: Evarist Allewaert*, Ieper, 1890, 7.

²³⁸ *Tafels op de huwelijken te Veurne 11/10/1796-31/12/1900*, 69 v, 2009 (<http://home.scarlet.be/~dc024789/VVF-westkust/Veurne%20BS%20Tafels%20Huw%201796-1900.html>); VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6; VANDAELE, ‘Allewaert’, 8.

²³⁹ Deze school bestaat nog steeds, maar is heden gevestigd in de Voskenslaan, cfr. DEMOOR, *Flitsen uit de geschiedenis*, Gent, 1951, 200-201 en de website van het Koninklijk Atheneum Voskenslaan te Gent (<http://www.kavoskenslaan.be/>); H. VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert, Het ontstaan van de Antwerpse stedelijke kindertuinen*, s.l., [1980], 6; DEMOOR, *Flitsen uit de geschiedenis*, 53-71 en 106; *Wegwijzer der stad Gent en der provincie Oost-Vlaanderen*, 91, Gent, 1860, 272.

²⁴⁰ PRIMIS, ‘Allewaert’, 165; *Een verdienstelijke Ijperling*, 7.

²⁴¹ Meisjes zouden pas tegen het einde van de negentiende eeuw toegelaten worden tot het secundair onderwijs, cfr. D’HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 10.

medestanders de Vlaamse studentenbond *'t Zal Wel Gaan*, die de strijd aanbod met de verregaande Franstaligheid van het Atheneum.²⁴²

Tijdens hun schooltijd sloegen ze niet in hun opzet, maar ook na hun afstuderen bleven ze betrokken bij de taalkundige realiteit van hun middelbare school. Zo ijverden de oud-leerlingen in 1853 voor de invoering van lessen Nederlandse letterkunde in het Gentse Atheneum. Dit keer haalden ze hun slag thuis – de lessen namen er al een aanvang in 1854.²⁴³ Het is niet geweten of Allewaert deel uitmaakte van deze “activisten”, maar gezien hij tot dezelfde leeftijdsgroep behoorde, was hij *minstens* ooggetuige van de kleine Vlaamse strijd op het Atheneum. Ook van het vervolg zal hij hebben geweten. Veel leden van *'t Zal Wel Gaan* gingen na hun middelbaar onderwijs immers net als Allewaert studeren aan de Gentse Universiteit.²⁴⁴

Op het Atheneum van Gent waren er twee leergangen: de sectie der Industriëlen en de meer traditionele sectie der Humaniteiten. Deze laatste gaf een klassiek-literaire vorming op basis van Latijn en Grieks.²⁴⁵ Gezien Allewaert meedeed met Latijnse schoolwedstrijden, hij later een fervent liefhebber was van de Latijnse en Griekse klassieken, en zijn vader les Latijn gaf, is het duidelijk dat Evarist school liep in deze sectie der Humaniteiten. Aldus genoot hij – naast Latijn en Grieks – onderricht in mythologie en godsdienst, Frans, Nederlands, Engels en Duits, geschiedenis, aardrijkskunde, fysica, *arithmetica* en *mathesis*, tekenen en *schoonschrift*.²⁴⁶

Het is niet geweten of Allewaert op het internaat bleef, dat in 1845 een vijfde van het totale aantal leerlingen huisvestte.²⁴⁷ Er liepen in Evarists collegetijd soms tegen de driehonderd leerlingen rond – een hoogtepunt vooral te danken aan het directeurschap van de ambitieuze Cugnière (1840-1852).²⁴⁸ De hervormingsgolf die er toen door het onderwijs waaide, kreeg dankzij hem

²⁴² DEMOOR, *Flitsen uit de geschiedenis*, 50 en 85-86.

²⁴³ *Ibidem*, 85-86.

²⁴⁴ K. DE CLERCKE a., *Kroniek van de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit*, Beveren, 1980, 15-20.

²⁴⁵ DEMOOR, *Flitsen uit de geschiedenis*, 102; D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 8.

²⁴⁶ DEMOOR, *Flitsen uit de geschiedenis*, 106.

²⁴⁷ *Ibidem*, 32.

²⁴⁸ *Ibidem*, 76-85 en 103.

ook aan het Atheneum van Gent alle kansen; het college deed het zeer goed op de sinds 1840 verplichtte *concours généraux* (jaarlijkse kenniswedstrijden tussen de middelbare scholen).²⁴⁹

Het Gentse Atheneum genoot dus een goede naam. Van alle middelbare scholen van Oost-Vlaanderen werd ze dan ook uitverkoren om omgevormd te worden tot Koninklijk Atheneum. Dit gebeurde naar aanleiding van de organieke wet op het middelbaar onderwijs van 1 juni 1850, die bepaalde dat er per provincie één stedelijk college of Atheneum diende omgevormd te worden tot Rijksatheneum.²⁵⁰

De klerikalen waren echter bang dat godsdienst voortaan geweerd zou worden uit het onderwijs. Ze bedongen daarom dat de wet de regering verplichtte de geestelijkheid uit te nodigen het godsdienstonderwijs te geven. Wel zou de godsdienst niet vermeld worden op het onderwijsprogramma, omdat dat een verplichting zou betekenen, wat in strijd was met de grondwet.²⁵¹

Nadat dit moeizame compromis was bereikt, werd de omschakeling naar Koninklijk Atheneum voltrokken in het schooljaar 1850-1851. Dit betekende dat Allewaert deze voorbode van de latere Schoolstrijd aan den lijve meemaakte. Hij werd er ook op een andere manier mee geconfronteerd: zijn vader, die vanaf dat jaar officieel ambtenaar werd, bracht de kwestie zeer zeker mee naar huis.

In 1852 deed Allewaert met 113 andere participanten uit 22 scholen mee aan het examen Latijn van de befaamde *concours généraux*. De opgave was blijkbaar zeer moeilijk (of de deelnemers zeer onvoorbereid), want slechts drie jongens behaalden meer dan de helft van de punten.²⁵² Allewaert was hier een van. Wanneer zijn liefde voor klassieke talen precies doorbrak

²⁴⁹ *Ibidem*, 92-93 en 103.

²⁵⁰ *Ibidem*, 90-98 en 103.

²⁵¹ *Ibidem*, 96-97 en 103.

²⁵² E. DISCAILLES, *Histoire des concours généraux de l'enseignement primaire, moyen et supérieur en Belgique (1840-1881)*, 1, Brussel, 1882, 240-241.

is niet geweten. In ieder geval maakte hij op dat vlak al vroeg deel uit van een kleine elite. Natuurlijk zou hij door zijn universitaire studies verder geoefend worden in het Latijn.

3.2 De Rechtenstudent

Nadat hij de proef voor het graduaat in de Letteren succesvol had afgelegd, startte Evarist in 1853 zijn Rechtenstudie aan de Rijksuniversiteit van Gent.²⁵³ Deze was, net als alle andere universitaire instellingen van die tijd, volledig Franstalig. Ze was immers gericht op het beperkte publiek van adel en hogere burgerij.²⁵⁴

Zoals vermeld, liepen er ook verschillende leden van *'t Zal Wel Gaan* rond (Vuylsteke volgde er zelfs samen met Allewaert de rechtenstudie). Het succes dat de groep met het Atheneum had behaald, gaf deze jongemannen ongetwijfeld vertrouwen. Ze trokken naar de rector met de vraag een Nederlandse leergang te starten aan de universiteit, waar deze niet op in ging. De studenten hielden echter voet bij stuk, en stuurden de Minister van Binnenlandse Zaken een petitie getekend door honderd studenten.²⁵⁵

Daar de lijst met handtekeningen niet terug is gevonden, is het ook hier niet duidelijk wat Allewaerts betrokkenheid precies was. Zat hij bij de aanvoerders? Of stond slechts zijn handtekening onder het rekwes? Of had hij zelfs de lijst niet willen ondertekenen? Afgaande van zijn latere stijl en overtuigingen, kan in ieder geval wel worden verondersteld dat Allewaert de tekst in ieder geval ondertekend had. Niet alleen had hij zich het Nederlands terdege weten eigen te maken, als schepen van Onderwijs zou hij geregeld hameren op het belang van de kennis van beide landstalen. Zo zei hij in 1877: 'De kinderen hebben er niet alléén persoonlijk belang bij, goed de moedertaal te kennen, maar 't is in het algemeen belang van de Vlaamsche provinciën,

²⁵³ *Een verdienstelijke Ijperling*, 4; P. DHONDT, *Un double compromis – Enjeux et débats relatifs à l'enseignement universitaire en Belgique au XIXe siècle*, Gent, 2011, 12; VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6.

²⁵⁴ D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 19.

²⁵⁵ DE CLERCK, *strijd voor de vernederlandsing*, 15-20.

dat al de stander der samenleving het Nederlandsch machtig zijn en gebruiken.²⁵⁶ De kritiek dat het Frans daardoor verwaarloosd zou worden, vond Allewaert ongegrond:

*Wij kennen te goed het gewicht van dit vak, om te gedoogen, dat het zou vernatigd worden. Zonder de kennis van de Fransche taal kan men geene aanstelling krijgen tot eenig ambt; voor de uitoefening van de vrije beroepen, in handel en nijverheid, is het Fransch niet minder van noode. Dit zegt genoeg, dat wij de Fransche taal willen doen onderwijzen, zóó dat het niets te wenschen overlaat.*²⁵⁷

Allewaert was bovendien een taalliefhebber. Voor hem was ‘de taal het werktuig der gedachte; zij is ook het zekerste en spoedigste middel ter ontwikkeling van den geest’.²⁵⁸ Ook het feit dat hij heel zijn leven nauw contact bleef hebben met Julius Vuylsteke kan een indicatie zijn dat hij de vermelde petitie mee had ondertekend. Naar aanleiding van dit verzoekschrift werd het onderwerp besproken in de Kamer. Daar werd een compromis bereikt: de heer Heremans, de poëzieleraar van het Rijksatheneum, zou een facultatieve cursus Nederlands instellen aan de Rijksuniversiteit van Gent.²⁵⁹

Aan deze instelling was de rechtenstudie toen de populairste richting: van de bijna 600 studenten studeerden er ongeveer 200 aan de rechtsfaculteit.²⁶⁰ Dit was geen lokaal fenomeen: in 1850 volgden in heel België 550 jongemannen deze richting, wat meer dan dertig procent van de totale studentenbevolking was.²⁶¹ Overigens studeerden er aan de universiteit toen geen vrouwen. Zij werden er pas vanaf de jaren 1880 toegelaten.²⁶²

Evarist behaalde zijn eerste studiejaar geen onderscheiding, maar hengelde niettemin naar een studiebeurs voor het tweede jaar. De beoordeling van de faculteitsraad was hiervoor gunstig: ‘Il

²⁵⁶ *Gemeenteblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1877, 131.

²⁵⁷ *Gemeenteblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1877, 130-131.

²⁵⁸ *Ibidem*, 131.

²⁵⁹ DE CLERCK, *strijd voor de vernederlandsing*, 15-20.

²⁶⁰ J. VAN HOUTTE en E. LANGWERWERF, “Juristen. Enkele basisstatistieken”, *Tijdschrift voor Privaatrecht*, Gent, 1976, 13, Vol. 1, 24.

²⁶¹ J. VAN HOUTTE en E. LANGWERWERF, *Sociografische gegevens voor een studie van het gerechtelijk systeem*, Antwerpen, 1977, 2 en 4.

²⁶² *Ibidem*, 19.

montre d'heureuses dispositions; son application et sa conduite ne laissent rien à désirer.'²⁶³ De staat kende hem de volgende drie jaren dan ook een jaarlijks bedrag van 400 frank toe, wat het provinciebestuur het laatste jaar nog aanvulde met een toelage van 200 frank.²⁶⁴ Het gaat hier om een relatief groot bedrag: het gemiddeld jaarloon van een mijnwerker schommelde in die jaren tussen de 550 en 750 frank.²⁶⁵

Was Allewaert als rechtsstudent al een overtuigde liberaal? Gezien de beperkte persoonlijke bronnen, zeker wat betreft zijn jonge leven, kan er slechts met veronderstellingen worden gewerkt. De aanwijzingen die we hebben zijn echter wel interessant te noemen. Vooreerst dient opgemerkt te worden dat de persoonlijke invloed van de docenten door de beperkte grootte van de klassen reëel moet zijn geweest.²⁶⁶

Evarist kreeg in zijn opleiding te maken met een tiental professoren.²⁶⁷ Een opmerking uit een Gemeenteraad van 1872 toont dat hij toen bijzonder onder de indruk was geweest van minstens een van de professoren: 'un des hommes les plus respectables et les plus éminents du pays, l'illustre professeur M. Laurent'.²⁶⁸ Deze was in het middelpunt van een controversie komen te staan, toen hij ervan werd beschuldigd de goddelijkheid van Jezus Christus te miskennen in zijn werk *Le Christianisme* uit 1854, dat nochtans van een theïstisch kader uitging.²⁶⁹ Het was het vierde deel van zijn *Études sur l'histoire de l'humanité*, een enorm werk over de politieke en culturele geschiedenis van de mensheid. Het zou uiteindelijk achttien delen kennen, en genoot

²⁶³ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6.

²⁶⁴ *Ibidem*.

²⁶⁵ M. NEIRYNCK, *De loonen in België sedert 1846*, 's Gravenhage, 1944, 132.

²⁶⁶ Zo waren in het jaar van Allewaerts afstuderen de doctoraatsklassen Rechten slechts bemand door een tiental leerlingen, de kandidaturen door een dertigtal. De hele faculteit Rechten moest het doen met 114 man, de Rijksuniversiteit met 357, cfr. *Mémorial administratif de Gand*, 13, Gent, 1857, 87.

²⁶⁷ VANDAELE, 'Allewaert', 8-11; VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6.

²⁶⁸ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873, 681.

²⁶⁹ 'Laurent, François', *Encyclopædia Britannica Deluxe Edition*, CD-ROM, Chicago, 2007.

van een enorme populariteit in Frankrijk, Duitsland en Engeland.²⁷⁰ Op het einde van het academiejaar van 1856 zou het op de Index worden gezet.²⁷¹

In 1855 werd ook een andere professor van Allewaert, Hubert Brasseur, van ketterij beschuldigd. De strijd rond de twee professoren werd in de jaren die volgden publiekelijk uitgevochten in de pers. Ook de Belgische bisschoppen moeiden zich met de kwestie, door in hun geloofsbrieven stelling te nemen tegen de Rijksuniversiteit.²⁷² Ze waren al voor de kwestie wantrouwig tegenover de Gentse Rijksuniversiteit, die vanaf 1850 een grote invloed van het positivisme en het rationalisme begon te vertonen.²⁷³ De bisschoppen stonden dan ook gereed om op elke ongeregeldeheid te springen. En dat is dus precies wat ze deden toen twee professoren van Allewaert een van de centrale katholieke dogma's in vraag stelden.²⁷⁴

Niet alleen de religieuzen, maar ook de Belgische politici raakten betrokken bij de polariserende aangelegenheid. Leden van de Kamer beriepen zich op hun interpellatierecht om de kwestie aan te kaarten bij de regering. Laurents aanstelling bij het ministerie van Justitie betekende de redding van zijn zetel aan de universiteit.²⁷⁵ De politieke onenigheid kaderde in de steeds groter wordende wrevel tussen liberalen en katholieken die de tweede helft van de negentiende eeuw grondig zou bepalen.

Pas in 1857 kwam de controverse tot bedaren, net het jaar dat Allewaert afstudeerde. Allewaert was dus jarenlang van heel nabij met de polemieken geconfronteerd. Het moet hem een duidelijk zicht hebben gegeven op de argumenten en tegenargumenten, op de stijl van katholieken en liberalen, en op het soort mannen dat in beide kampen rondliep. De discussies in het studentenmilieu zelf zullen eveneens niet min zijn geweest. Het is dus niet ongegrond te stellen dat Allewaerts liberale gedachtegoed erdoor moet zijn bijgeschaafd en verfijnd.

²⁷⁰ *Ibidem.*

²⁷¹ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6.

²⁷² VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6; VANDAELE, 'Allewaert', 8-9.

²⁷³ G. De, 'Rijksuniversiteit Gent', P. DEFOSSE (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 245.

²⁷⁴ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6; VANDAELE, 'Allewaert', 8-9.

²⁷⁵ *Ibidem.*

Zoals gezegd was het academiejaar 1856-1857 Evarists laatste. Op eenentwintigjarige leeftijd, op 22 juli 1857, studeerde hij af met onderscheiding en eervolle vermelding.²⁷⁶ Voortaan mocht hij zich ‘Doctor in de rechten’ noemen.²⁷⁷ Zijn twee broers hadden in die periode ook aan de Rijksuniversiteit gestudeerd. In 1852 was de oudere Louis Henri Allewaert (°1835) de studies van Geneeskunde begonnen.²⁷⁸ Jongere broer Achille (°1836) vatte er in 1854 de opleiding Farmacie aan. De verwanten voltooiden uiteindelijk alle drie met succes hun hogere vorming.²⁷⁹ Hiermee traden ze in de voetsporen van hun vader, die ook hoger onderwijs had genoten en ‘kandidaet’ in de Wijsbegeerte en Letteren was.²⁸⁰

Na de voltooiing van hun studies trokken de broers alle drie naar Antwerpen. Louis had er achtereenvolgens een artspraktijk in het huis op de Mechelse Steenweg 169, de Hertoginstraat 13 en uiteindelijk de Montebellostraat 2. Achille woonde bij hem in, en was hoofdapotheker van het militair ziekenhuis.²⁸¹ Over Evarists drie zussen is niet veel informatie voorhanden. Marie trouwde een Parijse industrieel, Lucie een ‘propriétaire’ in de Noord-Franse gemeente Asnières, en Léontine een Frans architect waarmee ze zich in Parijs vestigde.²⁸²

Allewaert stond tijdens zijn advocatenstage ingeschreven aan het *Hof van Appel* van Gent, als een van de veertig ‘Advokaten-Stagiaire[s] door het bureel van Kostelooze Raedgevingen voor behoeftigen herkend’.²⁸³ Tussen deze stagiaires vinden we ook Julius Vuylsteke terug.²⁸⁴ Het

²⁷⁶ En niet met de grootste onderscheiding, zoals soms verkeerdelijk vermeld, bijvoorbeeld VANDAELE, ‘Allewaert’, 9, en in krantenberichten naar aanleiding van Allewaerts overlijden, bijvoorbeeld ‘Dood van Allewaert’, *De Koophandel*, 1; *Mémorial administratif de Gand*, 13, Gent, 1857, 90; *Dubbele wegwyzer der stad Gent en der provincie Oost-Vlaenderen*, 5, Gent, 1867, 148.

²⁷⁷ Het equivalent van de hedendaagse mastertitel.

²⁷⁸ J. ROBERT red., *Schoonselhof nu! Een eigentijdse visie op de Antwerpse necropool*, Antwerpen, 2005, 279.

²⁷⁹ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6.

²⁸⁰ *Wegwijzer der stad Gent*, 272.

²⁸¹ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6; VANDAELE, ‘Allewaert’, 9.

²⁸² Respectievelijk Désiré Disclyn, Alfred Barrué, Jean-Marie Brisson; Het is niet duidelijk wat er in de bron bedoeld wordt met ‘propriétaire’. De letterlijke vertaling zegt ons niet veel: was de man een vastgoedmakelaar, of had hij gewoon veel onroerend bezit? In ieder geval ging het om een gegoed persoon; VANDAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6.

²⁸³ *Wegwijzer der stad Gent*, 157-161.

adres van de jonge Allewaert was toen Predikheerenlei 1 – nog steeds zijn ouderlijke woonst te Gent.²⁸⁵ De liberale ideeënvorming die Allewaert de vorige jaren was ondergaan, kreeg tijdens zijn stage ongetwijfeld een verdere impuls. De Gentse balie had hem er in 1857 verwelkomd bij de veertigjarige liberaal François d’Elhougne (1815-1892).²⁸⁶ Het is niet oninteressant uit de doeken te doen wie precies vier jaar lang de hand boven het hoofd zou houden van de West-Vlaamse nieuweling.

D’Elhougne behaalde zijn rechtendiploma in 1835.²⁸⁷ Toen Allewaert bij hem aan kwam kloppen, had hij al negen jaar in de Kamer gezeteld als volksvertegenwoordiger van het arrondissement Gent (1843-1852). Qua politieke ervaring kon dat tellen. Al sinds de oprichting van de Liberale Partij in 1846 was D’Elhougne lid, en bij de Gentse Liberale Associatie schopte hij het tot voorzitter. Hij was bovendien medewerker bij het invloedrijke tijdschrift *Journal de Gand*, spreekbuis van de liberalen in de Arteveldestad.

Het moge duidelijk zijn dat d’Elhougne al een ervaren liberaal was toen Allewaert bij hem begon. De vrijmetselaarsloge *Les Vrais Amis* gedijde bovendien uitstekend onder zijn mede-leiderschap. D’Elhougne zou later nog tweemaal in het Parlement zetelen (1866-1870 en 1878-1886), waar zijn antiklerikale standpunten niet onopgemerkt bleven. Ook tijdens de Schoolstrijd streed hij als parlementariër voor de laïcisering van het onderwijs. Hij viel bovendien op door zijn progressieve opvattingen op sociaal gebied. Zijn inzet in zaken als onderwijs, armoede en kinderarbeid – en zijn enorme parlementaire bedrijvigheid in het algemeen – leverde hem in 1881 de eretitel van Minister van Staat op, iets wat slechts weinige niet-ministers te beurt viel. Hij werd ook geëerd als Officier in de Belgische Leopoldsorde.²⁸⁸

²⁸⁴ *Ibidem*, 161.

²⁸⁵ *Ibidem*, 157 en 273.

²⁸⁶ *Een verdienstelijke Ijperling*, 9; VANDAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6; Voor de korte biografie van d’Elhougne is gebruik gemaakt van volgend werk (tenzij anders vermeld): VERMEULEN, ‘Elhougne’, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2, Brussel, 1966, 194-196.

²⁸⁷ *Wegwijzer der stad Gent*, 158.

²⁸⁸ *Ibidem*, 2 en 158.

D'Elhougne wordt vandaag beschouwd als een van de vier grootste Gentse advocaten van de negentiende eeuw. Hij pleitte in de belangrijkste processen en ging in het parlement de moeilijkste onderwerpen niet uit de weg.²⁸⁹ Zijn goed uitgewerkte en onderbouwde redevoeringen dwongen respect af. Verder in deze thesis zal duidelijk worden hoeveel Allewaert weg had van d'Elhougne: liberaal, politicus, advocaat, talentvol redenaar, inzet voor onderwijs en laïcisering, vrijmetselaar. Beide levens vertonen markante overeenkomsten. Als dat een gefundeerde indicatie is, mag men wel aannemen dat de invloed van d'Elhougne vrij groot is geweest. Hij was een liberaal *avant la lettre*, een prominent man die al op jonge leeftijd veel aanzien genoot (op zijn achtentwintigste zetelde hij al in het Parlement!). Ongetwijfeld had dit zijn weerslag op de jonge Evarist Allewaert.

3.3 De Adjunct-Griffier, de Advocaat

Een aantal jaren baliepraktijk stond goed op het *curriculum vitae*. Daarom was voor veel afgestudeerde rechtenstudenten de balie slechts een *means to an end*. Zowat de helft van de ingeschrevenen vertrok binnen de tien jaar, 'pour se diriger vers d'autres fonctions'.²⁹⁰ Van de vele ingeschrevenen aan de balie die zelfs enkel hun stage afmaakten, belandde niet minder dan veertig procent in de magistratuur.²⁹¹ Ook Allewaert volgde deze trend. Na zijn stage werd hij in 1860 adjunct-griffier van de Rechtbank van Koophandel van Antwerpen, onder auspiciën van de griffier Conard.²⁹²

Een nog jonge Evarist Allewaert

²⁸⁹ Een eer die hij deelde met Metdepenningen, Balliu en Du Bois, cfr. VERMEULEN, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 201.

²⁹⁰ VAN HOUTTE, *Sociografische gegevens*, 18; 'Le monde des avocats', *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, 507, 4.

²⁹¹ VAN HOUTTE, *Sociografische gegevens*, 18.

²⁹² *Een verdienstelijke Ijperling*, 4.

Het aantal griffierklerken in de handelsrechtbank werd bepaald naargelang ‘les besoins du service’. Omdat deze in die tijd fel toenamen, was een adjunct-griffier noodzakelijk geworden.²⁹³ Ook tijdens de jaren dat Allewaert er werkte, steeg het aantal nieuwe zaken sterk: van 7000 per jaar tot uiteindelijk wel 17 000.²⁹⁴ Allewaert werkte er minstens van negen uur ’s morgens tot vier uur ’s middags, de openingsuren van de rechtbank.²⁹⁵ Zijn inzet werd erg geapprecieerd – op Allewaerts begrafenis loofde de voorzitter van de handelsrechtbank ‘cette érudition, cette clairvoyance, ce tact et ce dévouement qui l’ont caractérisé pendant toute sa carrière. Les services rendus par Allewaert au Tribunal sont nombreux, et le souvenir en est souvent rappelé parmi nous.’²⁹⁶

De nieuwe thuisstad van de adjunct-griffier telde in 1866 bijna 120 000 inwoners, en het gerechtelijk arrondissement een 55 advocaten.²⁹⁷ Na zes jaar besliste Allewaert een carrièrewending te maken, en verliet hij de handelsrechtbank. Hij schreef zich in aan de Antwerpse balie en trad toe tot de advocatuur, om daar ‘spoedig eene in het oog vallende plaats te veroveren’.²⁹⁸ Het beroep van advocaat werd in die tijd populairder: Antwerpen telde er in 1860 41, in 1870 al 65.²⁹⁹

Allewaerts nieuwe leven als advocaat bracht blijkbaar meer geld in het laatje, want hij betaalde al na twee jaar voor het eerst de kiescijns, in 1868.³⁰⁰ Sinds 1848 was die vastgesteld op een minimum van 42 frank.³⁰¹ In 1869 stond Allewaert op de kiezerslijsten – die alle

²⁹³ G. DEVOS, ‘De Rechtbank van Koophandel te Antwerpen: 200 jaar ten dienste van de handel en industrie’, M. LOOTS red., *Rechtbank van Koophandel (1798-1998)*, Schilde, 1998, 83.

²⁹⁴ VAN HOUTTE, *Sociografische gegevens*, 51-52.

²⁹⁵ DEVOS, ‘De Rechtbank van Koophandel’, 90.

²⁹⁶ ‘Mort de M. Évariste Allewaert’, *Le Précurseur* (6 augustus 1889), 1.

²⁹⁷ G. ASAERT red., *Het grote geschiedenisboek van Antwerpen*, 2010, Antwerpen, 213; VAN HOUTTE, *Sociografische gegevens*, 34.

²⁹⁸ VANDAELE, ‘Allewaert’, 9; ‘Begrafenisplechtigheid van den hr. Evarist Allewaert, *De Koophandel* (7 augustus 1889), 2.

²⁹⁹ VAN HOUTTE, ‘Juristen.’, 34.

³⁰⁰ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 7.

³⁰¹ Vanaf 1871 werd dit verminderd tot 10 frank; VAN DEN EECKHOUT, *Bronnen*, 59.

kiesgerechtigden opnoemden – vermeld als wonende op de Eiermarkt nummer 39, in de Derde Wijk.³⁰² Op 23 augustus 1882 zou hij verhuizen naar Leopoldstraat nummer 35.³⁰³

In de toespraken op Allewaerts begrafenis werd teruggeblikt op zijn tijd als advocaat. Men sprak van zijn eerste successen, die zijn ontluikende rechtvaardigheidsgevoel duidelijk maakten. ‘Le brillant avocat [résolvait] avec une lucidité admirable, et une force de persuasion irrésistible, les questions les plus difficiles et les plus délicates.’³⁰⁴

3.4 De vrijzinnige Politicus

*Ik beschouw alle godsdiensten als een bron van dwalingen die in alle tijden en bij alle volkeren tot slavernij en onheil hebben geleid. De morele principes zijn zeker niet te vinden in de mysteriën van de religies: zij moeten onderworpen worden aan de kritiek van de rede.*³⁰⁵

- Allewaert tijdens een bijeenkomst van de loge A.C.P.R. in 1870.

Zijn goede werk als advocaat bleef niet onopgemerkt: na enkele jaren al werd Allewaert aangesproken door een geïnteresseerde Liberale Partij. In de liberale krant *De Koophandel* lezen we dat hij als advocaat ‘door zijn helderen geest en zijne schrandereheid de aandacht der liberale partij op zich [trok].’³⁰⁶ En ook in de liberale krant *Le Précurseur*:

*Il se fit remarquer par son esprit judicieux, la mesure de sa parole et sa dialectique savante. Le parti libéral comprit qu’il avait là une force, une personnalité capable de donner du relief à notre cause, un esprit militant et distingué dont la place était dans le Conseil de la commune.*³⁰⁷

³⁰² VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 7.

³⁰³ ANTWERPEN, Felixarchieff, Bevolkingsregister, MA-BZA-B # 306: Periode 1866-1880.

³⁰⁴ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

³⁰⁵ R. DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge Les Amis du Commerce et la Perséverance Réunis*, Deel twee: 1850 – 1914, 2007, 33.

³⁰⁶ ‘Dood van Allewaert’, *De Koophandel*, 1.

³⁰⁷ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

De liberalen overtuigden hem in 1870 mee te doen aan de verkiezingen voor de Kamer. Hij werd er niet verkozen, maar behield het vertrouwen en nam deel aan de Antwerpse gemeenteraadsverkiezingen van 1872. Doordat de gemeentelijke kiescijns sinds 1871 op 10 frank was gebracht, nam voortaan 25 procent van de mannelijke bevolking ouder dan 21 jaar deel aan de verkiezingen.³⁰⁸ Op 1 en 2 juli 1872 waren er bijgevolg 7366 stemgerechtigden, die naast zeventwintig anderen ook Allewaert verkozen, met 3459 stemmen.³⁰⁹ Allewaert gaf zijn carrière als advocaat op en betrad het politieke toneel.

Op 31 augustus 1872 benoemde de koning Leopold de Wael als burgemeester van Antwerpen, met als schepenen Cuylits, Van der Taelen, Lefèbvre en Allewaert. Op de eerste gemeenteraad van 2 september 1872 legde Allewaert de eed af als schepen van Onderwijs.³¹⁰ Hij kreeg een mandaat van vier jaar, dat echter verschillende malen werd hernieuwd. Allewaert zou het ambt zeventien jaar lang met veel inzet blijven uitoefenen.³¹¹ De laatste jaren daarvan was hij echter lange periodes afwezig omwille van een aftakelende gezondheid.³¹²

Allewaert ten tijde van zijn
schepenambt

Waarom het precies Allewaert was die werd uitverkoren voor de functie van onderwijsschepen is niet duidelijk. Hij had ogenschijnlijk geen relevante opleidingen of ervaringen genoten die hem meer geschikt maakten dan een ander.³¹³ Wel had hij een goede basis: hij was zoon van een leraar en had de drie graden van het onderwijs doorlopen. Ook de stage bij de bekende liberaal d'Elhougne kan van invloed zijn geweest, gezien deze een belangrijk moreel en politiek speler was op vlak van onderwijsbeleid.

³⁰⁸ E. WITTE, *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek (1890-1970)*, Brussel, 1994, 14.

³⁰⁹ VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 308 en 315.

³¹⁰ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 7.

³¹¹ VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 327; VANDAELE, 'Allewaert', 8-11.

³¹² Zoals te lezen valt in de Antwerpse gemeentebleden van die periode.

³¹³ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 7.

In zijn jonge leven was Allewaert bovendien geconfronteerd met prangende vraagstukken over onderwijs en de strijd tussen liberalen en klerikalen. Het volledig vernieuwde stadsbestuur van 1872 was bij uitstek liberaal, dus zochten ze ontegensprekelijk iemand die ten volle in het liberale onderwijsprogramma geloofde. De Koophandel berichtte daarover bij Allewaerts dood: ‘Door iedereen was hij toen om zoo te zeggen, aangeduid om het officieel onderwijs in handen te nemen.’³¹⁴

In ieder geval vond het overleg over de aanstelling van de schepen van Onderwijs waarschijnlijk enkel mondeling plaats, waardoor duidelijke redenen niet kunnen achterhaald worden. Het is goed mogelijk dat Allewaerts lidmaatschap van de Antwerpse loge *Les Amis du Commerce et de la Persévérance Réunis* (A.C.P.R.) bepalend was. Allewaerts duidelijke meningen over (een gelatiseerd) onderwijs in de vergaderingen kunnen hem als kandidaat hebben uitgelicht.³¹⁵ Zo zei hij in een bijeenkomst van de A.C.P.R. in 1871 dat ‘het beter is om het volk geen onderwijs te geven dan een onderricht dat het achterlijk houdt en tot slaaf maakt van dwalingen en vooroordelingen’.³¹⁶ Het archief van deze loge zou hierover misschien uitsluitsel kunnen bieden.

Naast Allewaert bestond de nieuwe schepenploeg uit de heren Cuylits, Lefèbvre en Van der Taelen.³¹⁷ Over de werklust van de Commissie van Onderwijs was iedereen het blijkbaar eens, want niemand sprak Allewaert hierover tegen: ‘Het is (...) voor niemand een geheim dat, tusschen de Commissiën, diegene van openbaar onderwijs het meest heeft te doen; eens ter week zetelt zij eenen dag zonder verpoozing.’³¹⁸

Toen een Koninklijk Arrest het aantal Antwerpse Schepenen op vijf bracht, vervoegde gemeenteraadslid Van den Nest in 1874 de schepenrangen.³¹⁹ Raadslid De Winter hoopte daarbij dat ‘den heer Allewaert, die al den tijd, waar hij over beschikken kan, aan de zaak van het

³¹⁴ ‘Dood van Allewaert’, *De Koophandel*, 1.

³¹⁵ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 32-33.

³¹⁶ *Ibidem*, 32.

³¹⁷ VAN MOL, *Les élus d’Anvers*, 321.

³¹⁸ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1874, 264.

³¹⁹ VAN MOL, *Les élus d’Anvers*, 321.

onderwijs toewijdt, die ons gedurig vergezelt in onze bezoeken aan de stadsscholen, en welk wij, door het bijvoegen van een vijfden Schepen, gelukkig zouden zijn zich uitsluitelijk met deze groote zaak zien bezig te houden.³²⁰

Later zouden ook de gemeenteraadsleden Gits, Nauts en Van Rijswijck als schepen zetelen met Allewaert.³²¹ Van het voormalige beroep van de in totaal acht schepenen in de periode 1872-1889 is geweten dat Cuylits en Van Rijswijck vroeger net als Allewaert advocaat waren.³²² Van der Taelen was handelaar, provincieraadslid en rechter bij de Rechtbank van Koophandel.³²³ Gits was handelaar en medisch assistent.³²⁴

Het aantal gemeenteraadsleden stond in die tijd op vijftientig. Van de eenenvijftig die ooit met Allewaert zetelden, was bijna de helft handelaar van beroep.³²⁵ Op een verre tweede plaats kwamen de advocaten, die met vier waren. De rest oefende een bonte mengeling van beroepen uit, zoals bankier, makelaar, ondernemer, griffier, gymleraar, drukker, professor, notaris en architect.³²⁶

De advocaat Allewaert bleek uiteindelijk een uitstekende keuze voor het ambt van onderwijsschepen: hij werd een belangrijke voorman van de liberale onderwijspolitiek, en streed mee aan het front van de Schoolstrijd (1878-1884) in Antwerpen.³²⁷ Een duidelijk teken van het vertrouwen dat hij genoot was het feit dat hij in 1870 al een plek in de Kamer werd aangeboden. Hij raakte toen niet verkozen, maar kreeg in 1876 een nieuwe kans, samen met burgemeester De

³²⁰ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873 (*pagina?!*).

³²¹ VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 320-366.

³²² *Ibidem*, 366.

³²³ TILLOT, *La Belgique maçonnique*, 171.

³²⁴ VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 310; TILLOT, *La Belgique maçonnique*, 78.

³²⁵ VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 310-366.

³²⁶ Eenentwintig handelaars, vier advocaten, drie schilders, twee medici, een bankier, een makelaar, een ondernemer, een griffier, een gymleraar, een drukker, een professor, een notaris, een architect, een reder, een bibliothecaris/toneelschrijver, een fabrikant van zijde, een *dispacheur*, een *raffineur*, een *général pens.*, een *constructeur maritime*. Van vier leden kon het beroep niet worden achterhaald.

³²⁷ VANDAELE, 'Allewaert', 9.

Wael. Ze bemachtigden geen zetel, en probeerden het (tevergeefs) opnieuw in 1880, ditmaal samen met de schepenen Van den Nest en Van der Taelen, en gemeenteraadslid Van Beers. Ook in 1887 kon Allewaert zijn slag niet thuishalen.³²⁸ In tegenstelling tot meerdere van zijn collega's in de gemeenteraad, zetelde hij nooit in het provinciale bestuur. Hij stelde zich er ook nooit voor verkiesbaar.³²⁹ De politieke activiteiten van de duidelijk progressieve liberaal bleven dus beperkt tot Antwerpen, hoewel hij kennelijk open stond voor een nationale rol.

Allewaert was heel zijn politieke carrière voorzitter van de Commissie van Onderwijs. Hij werd in 1872 ook aangesteld als voorzitter van de Commissie van *Toezicht over den Franschen schouwburg* en als gewoon lid van de Commissie van *Wettenleer en Betwiste Zaken*.³³⁰ Als een van de enige drie zetelde hij daarmee in drie commissies, een praktijk die vanaf 1876 werd verboden. Verder werd op die zitting ook een Bijzondere Commissie aangeduid voor de muziekschool, met Allewaert als voorzitter.³³¹ Later zou Allewaert ook deel uitmaken van de commissies van *Uitgaven over de kunst- en staatkundige geschiedenis van Antwerpen* en *Museum Plantijn-Moretus*, en was hij voorzitter van *Wetgeving en betwiste zaken* en *Uitgaven over de kunst- en staatkundige geschiedenis van Antwerpen*.³³²

Voor Allewaert kwam het onderwijs echter op de eerste plaats. Hij stond bekend om zijn grote toewijding, 'sacrifiant ses intérêts privés pour se consacrer entièrement au perfectionnement des écoles'.³³³ Al direct na zijn aantreden richtte Allewaert dan ook zijn pijlen op het feit dat veel leerlingen de schoolbanken verlieten vóór hun twaalfde. Hij bestempelde dit als 'de kwaal van het onderwijs' en trok er in verschillende toespraken tegen van leer.³³⁴ Dit leidde in 1875 tot de oprichting van de Antwerpse 'schoolcomiteiten', die ouders moesten overtuigen hun kinderen

³²⁸ *Een verdienstelijke Ijperling*, 6; VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 329 en 341 ; 'Begravenisplechtigheid van Allewaert', *De Koophandel*, 1.

³²⁹ VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 328.

³³⁰ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873, 204-206.

³³¹ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873.

³³² *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 25-30.

³³³ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 6-7.

³³⁴ TYSSSENS, 'Orde, zorg en spaarzaamheid', 150.

regelmatig en lang genoeg naar school te laten gaan.³³⁵ Al snel voerde het Gemeentebestuur om dezelfde reden ook het getuigschrift voor lager onderwijs in.³³⁶ Allewaert was dan ook sterk overtuigd van de weldaden van het onderwijs:

*L'ignorance des classes ouvrières est (...) un danger pour la société. C'est parmi les ignorants que se recrute l'armée du désordre et de l'anarchie; les ignorants se laissent facilement séduire, parce qu'ils sont ignorants.*³³⁷

Hij geloofde ook heel sterk in een beter onderwijs voor meisjes en stichtte er vele scholen voor. In zijn toespraken trok hij vaak van leer tegen tegenstanders, die vaak de boutade hanteerden dat 'Il n'est pas bon et pour beaucoup de causes - Qu'une femme étudie et sache tant de choses'. Allewaert zei hierover dat het 'des idées d'un autre temps' waren en dat 'le mal n'est pas que les demoiselles sachent trop, mais bien qu'elles ne sachent pas assez.'³³⁸ Hij zou dit heel zijn carrière blijven verdedigen en vatte het in 1881 als volgt samen:

*Il faut que l'éducation intellectuelle de la femme soit de même ordre et se puise aux mêmes sources que celle de l'homme; qu'elle fortifie sa raison, développe son intelligence et l'initie franchement au mouvement des idées.*³³⁹

Allewaert was ook een fel voorstander van de laïcisering van het onderwijs.³⁴⁰ Al in 1872, ruim vóór de antigodsdienstige schoolwet Van Humbeeck, ontnam Allewaert het godsdienstonderwijs de wind uit de zeilen.³⁴¹ Zo schrapte hij dat jaar de financiële vergoeding voor de godsdienstlessen en zorgde in 1873 voor de opheffing van de controversiële Conventie van Antwerpen. De positie van de priesters in het openbaar onderwijs kwam hierdoor op de helling te staan, wat bij het aantreden van een nieuwe katholieke regering in 1884 voor veel spanningen

³³⁵ Met de wet Van Humbeeck (1879) werd in elke gemeente trouwens met deze comiteiten gestart; TYSENS, 'Orde, zorg en spaarzaamheid', 150.

³³⁶ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 346.

³³⁷ *Gemeentebled*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873.

³³⁸ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 273.

³³⁹ *Ibidem*, 486.

³⁴⁰ VANDAELE, 'Allewaert', 9.

³⁴¹ TYSENS, 'Orde, zorg en spaarzaamheid', 154.

zorgde. Deze regering maakte van godsdienst weer een plichtvak, waarvan de ouders hun kind echter konden ontslagen. In Antwerpen gebeurde dit voor zowat alle leerlingen, wat de seculiere geest van het openbaar onderwijs in Antwerpen bestendigde.³⁴²

Allewaert trad ook buiten de politiek op voor het onderwijs. Dit deed hij bijvoorbeeld als lid van de vrijmetselaarsloge A.C.P.R., die in 1850 was ontstaan uit de samensmelting van *Les Amis du Commerce* en *La Persévérance*.³⁴³ Net als de meeste loges was ook deze het onderwijs genegen. Zo had de oprichting van een meisjesschool in 1873 veel te danken aan de inspanningen van de A.C.P.R.³⁴⁴

Al vrij snel na zijn initiatie in de A.C.P.R. (op 13 januari 1868) had Allewaert de vrijmetselaartitel “Vénérable Maître” gekregen.³⁴⁵ Dat hij geen halfhartige vrijmetselaar was, mag verder ook blijken uit het oordeel van de ingenieur Royers. Hij sprak op Allewaerts begrafenis in naam van de loges: ‘Il est peu d’hommes qui aient été mieux imbus du véritable esprit maçonnique qu’Evariste Allewaert. On dirait que les principes qui nous servent de guides auraient été formulés par lui ou pour lui.’³⁴⁶

Naast de A.C.P.R. was er in die tijd slechts één andere vrijmetselaarsgroep in Antwerpen: *Les Elèves de Thémis*.³⁴⁷ Hoewel Allewaert daar geen lid van was, kwam hij ook met deze vrijmetselaars in contact. De Antwerpse loges organiseerden immers geregeld gemeenschappelijke activiteiten, zoals feesten en filantropische acties. Tot zijn dood was Allewaert ook kortstondig lid van de in 1888 opgerichte vrijmetselaarsloge Marnix van Sint-

³⁴² VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 674.

³⁴³ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 10; Schoonselhof, 274; DE ZUTTER, *Geschiedenis van de loge*, 45.

³⁴⁴ M.-L. P., ‘Enseignement secondaire pour filles - Le rôle des laïques’, J.-M. DUFAYS, M. GOLDBERG en P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 114; DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 33.

³⁴⁵ H. VAN DAELE, ‘Allewaert, Évariste (1835-1889)’, P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 20.

³⁴⁶ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

³⁴⁷ ROBERT, *Schoonselhof nu!*, 274.

Aldegonde.³⁴⁸ Het mag duidelijk zijn dat Allewaert veel contacten had in de wereld van de vrijmetselarij.

Ook buiten de vrijmetselarij zette Allewaert zich in voor het onderwijs. Zo maakte hij in 1879 deel uit van de *Conseil de perfectionnement de l'enseignement primaire* als een van de acht niet-leerkrachten.³⁴⁹ En na de katholieke onderwijswet op het lager onderwijs van 20 september 1884 nam hij het voorzitterschap op zich van het *Verwerings-Comiteit*. Deze groep wilde de door de nieuwe wet benadeelde onderwijzers verdedigen na een oproep van het Grootoosten van België.³⁵⁰ Die verzocht de oprichting van commissies die zich zouden bezighouden met het onderzoeken, verzamelen en publiceren van alle klachten over de nieuwe katholieke regering, en dan vooral op het gebied van onderwijs.

Ook uit de samenstelling van dergelijke groepen wordt duidelijk dat zij sterk verbonden waren met de vrijmetselarij. Zo bestond het Antwerpse *Verwerings-Comiteit* naast Allewaert uit de vrijmetselaars Verbeeck, Gallet, Spanoghe en Blockhuys van het A.C.P.R., en Verspreeuwen, Kockx, Mees, Vanderlinden en -Maesschalck van *Les Elèves de Thémis*. Verder zetelden er ook vijf niet-vrijmetselaars in, waaronder de gemeenteraadsleden Delvaux en Bosmans. Zij werkten samen met een commissie van financiële bijstand, die de getroffen leraren geldelijk te hulp kwamen. Deze bestond onder andere uit de gemeenteraadsleden/vrijmetselaars Van der Taelen, Malissart, Blockhuys junior, en de profanen Leopold De Wael en raadslid Auguste Grisar.³⁵¹

3.5 De Zieke, de Dode

De eerste melding dat Allewaert ziek was, kwam van zijn eigen hand. Al op 27 augustus 1886 schreef hij: 'Sedert maanden lijd ik aan een bloedopdrang (congestion) in de longen en eene aandoening van het zenuwstelsel.'³⁵² Sindsdien zag hij zich genoodzaakt verschillende geplande

³⁴⁸ *Ibidem*, 275.

³⁴⁹ VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 8.

³⁵⁰ VANDAELE, 'Allewaert', 10.

³⁵¹ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 40-41.

³⁵² ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 224/5: EVARIST ALLEWAERT, *Brief van 27 augustus 1886*.

toespraken af te zeggen. Zijn toestand verslechterde, en de laatste twee jaar van zijn leven was hij twee lange periodes afwezig op de gemeenteraden vanwege deze ‘kwaal die zelden vergeeft’.³⁵³ In 1888 was dit het geval van augustus tot eind december, in 1889 van eind januari tot zijn dood begin augustus.³⁵⁴ Het grootste deel van het jaar voor zijn dood was Allewaert dus afwezig in de gemeenteraad. Toch behield hij zijn ambt, wat getuigt van het respect dat hij genoot onder zijn collega’s.

In juli 1889 kreeg Allewaert van zijn dokter de ‘kloeke en frissche veldlucht’ van het platteland voorgeschreven.³⁵⁵ Het verblijf bij zijn vriend advocaat Alfred Denis van de Antwerpse balie bracht hem echter niet het verhoopte herstel.³⁵⁶ Allewaerts broer Louis kwam geregeld op doktersbezoek, ‘mais il ne pouvait, hélas! que constater les progrès de la maladie’.³⁵⁷ Op 2 augustus 1889 overleed de “vader der Antwerpse kindertuinen” aan longemfyseem in Messelbroek (vlakbij Scherpenheuvel).³⁵⁸ Aandoeningen van de longwegen waren in die tijd verantwoordelijk voor dertig procent van de overlijdens in België.³⁵⁹

De symptomen van de ziekte waren al duidelijk maanden voor hij met ziekteverlof ging: ‘Sa voix, naguère si ample et si sonore, était couverte, et lorsqu’il parlait, il était obligé de prendre de fréquents repos.’³⁶⁰ Allewaert stierf op zijn drieënvijftigste.³⁶¹ Hij werd als schepen eerst kort opgevolgd door Jan van Rijswijck, alvorens Victor Desguin de liberale onderwijspolitiek verderzette tot het einde van Wereldoorlog I.³⁶²

³⁵³ *Een verdienstelijke Ijperling*, 8.

³⁵⁴ *Gemeentebld*, Stad Antwerpen, Antwerpen, 1890.

³⁵⁵ *Een verdienstelijke Ijperling*, 8.

³⁵⁶ *Gemeentebld*, Stad Antwerpen, Antwerpen, 1890, 52; ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1; ‘Dood van Allewaert’, *De Koophandel*, 1; VAN DAELE, *Een korte biografie*, 4.

³⁵⁷ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

³⁵⁸ Soms wordt gesproken van het nabijgelegen Testelt, bijvoorbeeld *Een verdienstelijke Ijperling*, 8. Dit is gebaseerd op de foute berichtgeving bij Allewaerts dood in *Le Précurseur* van 3 augustus 1889; PRIMIS, ‘Allewaert’, 165; VAN DAELE, *Fröbel en Allewaert*, 14.

³⁵⁹ R. ANDRÉ en J. PEREIRA-ROQUE, *La démographie de la Belgique au XIXe siècle*, Brussel, 1974, 122.

³⁶⁰ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

³⁶¹ Zie R. ANDRÉ en J. PEREIRA-ROQUE, *La démographie de la Belgique au XIXe siècle*, Brussel, 1974, 197-218.

³⁶² G. DENECKERE, 1900 – *België op het breukvlak van twee eeuwen*, Amsterdam, 2006, 46.

Allewaert liet geen gronden of huizen achter, en was dus huurder. Dit was niet zo vreemd, gezien een schepen van Antwerpen midden jaren 1870 een jaarwedde van 1900 frank kreeg.³⁶³ Dit kwam overeen met het loon van een pakdrager en werd niet beschouwd als buitensporig veel. Zo karakteriseerde raadslid Gits de wedde van een leraar middelbare school van 2000 frank als ‘mager’.³⁶⁴ Stedelijk schoolopziener en ‘boezemvriend’ Van Hoof zei erover: ‘Die man leefde bijna uitsluitelijk van zijne vergoeding als schepene, en is gestorven zoo niet arm, dan toch zonder iets onder oogpunt van fortuin achter te laten.’³⁶⁵

Allewaert kon hier enkel van leven gezien hij geen gezin te onderhouden had. Allewaerts levensloop en toespraken, en de afscheidsredes op zijn begrafenis doen vermoeden dat hij daarenboven meestal vrijgezel was. Van enige amoureuze relaties werd nergens ook maar de minste allusie gemaakt, ook niet op belangrijke gebeurtenissen in Allewaerts leven. Deze werden nochtans uitvoerig beschreven. In de begrafenistoegespreken werd vaak bewonderend over de schepen van Onderwijs gesproken, maar ook werd door verschillende mensen gezegd dat hij een eerder teruggetrokken persoon was. Zo zei Wouters, de ‘stokhouder der advocatenorde’, dat ‘[ses] fonctions publiques (...) absorbèrent son énérgique activité et le detournèrent presque complètement des choses professionnelles. Sans doute la plupart d’entre nous l’ont souvent regretté’.³⁶⁶

Volgens de erfenisakte bestond Allewaerts materiële nalatenschap uit meubelen (ter waarde van 7000 frank), zevenendertig ‘lots d’Anvers emission de 1886’ met een waarde van ongeveer 3600 frank, en een verzameling boeken ter waarde van 3000 frank.³⁶⁷ Van dit laatste is een

³⁶³ *Verslag over het bestuur en zakendoen*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873-1876.

³⁶⁴ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1874, 326.

³⁶⁵ *De Koophandel*, 7 augustus 1889.

³⁶⁶ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

³⁶⁷ De veiling van de meubels vond plaats op 28 oktober 1889 in Allewaerts woning in de Leopoldstraat; VAN DAELE, *Een korte biografie*, 5.

veilingcatalogus gevonden.³⁶⁸ Deze vermeldt bijna uitsluitend Franstalige werken: honderdveertig juridische boeken, en zesendertig boeken over geschiedenis, literatuur en een beetje filosofie. Gezien de totale afwezigheid van oude klassieken, waarvoor Allewaerts liefde zo bekend was, valt af te leiden dat het om een onvolledige verzameling boeken ging.

Allewaert werd overleefd door zijn vader en moeder, die beiden de respectabele leeftijd van tachtig jaar bereikten. Ze stierven respectievelijk in 1890 en 1892. Dat zij niet dezelfde vrijzinnige overtuigingen als Allewaert aanhingen (alleszins niet in dezelfde mate), mag misschien blijken uit het feit dat ze allebei de Laatste Sacramenten ontvingen.³⁶⁹ In 1898 werd

het lijk van de toen recent overleden Louis opgegraven en bij Evarist te rusten gelegd. Hun resten werden in 1949 overgebracht naar het nieuwe kerkhof Schoonselhof, waar de grafzerk tot de dag van vandaag hun beider naam draagt.³⁷⁰

Het graf van de broers Allewaert.
De Fröbelsymboliek is duidelijk aanwezig (kubus, cilinder, bol).

³⁶⁸ De veiling vond plaats op 26 oktober 1889, onder leiding van notaris Myin; De catalogus is bewaard in de *Erfgoedbibliotheek Hendrick Conscience; Catalogue des livres de droit et autres, composant la bibliothèque de feu M. Evariste Allewaert en son vivant Avocat, Échevin de l'Instruction Publique à Anvers, Antwerpen, 1889.*

³⁶⁹ PRIMS, 'Allewaert', 165.

³⁷⁰ ROBERT, *Schoonselhof nu!*, 279.

3.6 De Man, de Mythe?

Op 13 februari 1881 werd Allewaert door koning Leopold II erkend met het ridderkruis der Leopoldsorde.³⁷¹ Zijn populariteit vertaalde zich ook in electorale verzilvering. Zo haalde hij bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1886 het meeste aantal stemmen.³⁷² Allewaert stond bekend om zijn grote toegewijheid aan het Antwerpse onderwijs, ‘à laquelle il a sacrifié son talent et sa vie’.³⁷³ Dat wil echter niet zeggen dat hij als enige verantwoordelijk was voor de hoge vlucht van de Antwerpse scholen.

Zo is de rol van de vrijmetselaarsloges niet te onderschatten. Het onderwijs, de laïcisering van het openbare leven en de inperking van de politieke macht van de katholieken waren in de tweede helft van de negentiende eeuw de hoofdbetrachtingen van de vrijmetselarij.³⁷⁴ Het Grootoosten van België had de loges in 1859 opgeroepen om de onderwijsproblematiek grondig te bestuderen, wat sindsdien met veel inzet gebeurde, ook in de Antwerpse A.C.P.R.³⁷⁵ Deze loge was, samen met de Gentse loge *La Liberté*, een belangrijke factor in het toenemen van de politieke activiteiten van de vrijmetselarij.³⁷⁶ De Antwerpse en Gentse loges waren ook altijd heel betrokken bij talloze parascolaire organisaties die het openbaar onderwijs en haar leerlingen verdedigden en ondersteunden.³⁷⁷

³⁷¹ Ook Evaristst broer Achille en collega's Gits en Van den Nest kregen deze eer. Het ridderkruis was de laagste van vier mogelijke rangen. De Leopoldsorde was in 1832 opgericht om grote diensten voor het vaderland te erkennen; *Een verdienstelijke Ijperling*, 6; L. HOCHSTEYN, *L'Ordre de Léopold - Liste de tous les dignitaires depuis la fondation de l'Ordre*, Brussel, 1887, 93; *Mémorial du Centenaire de l'ordre de Léopold, 1832-1932*, Brussel, 1933, 11; VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 351.

³⁷² *Ibidem*, 384.

³⁷³ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

³⁷⁴ R. VERVLIET, ‘Naar eenheid in verscheidenheid – Vrijmetselarij en taal’, J. TYSENS, red., *Van wijsheid met vreugde gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in gent en Antwerpen*, Brussel, 2003, 162.

³⁷⁵ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 30-44.

³⁷⁶ H. DE SCHAMPHELEIRE, ‘Se trouver à table avec des soldats. Militairen en vrijmetselarij in Antwerpen en Gent in de 18de eeuw’, J. TYSENS, red., *Van wijsheid met vreugde gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in gent en Antwerpen*, Brussel, 2003, 45.

³⁷⁷ TYSENS, ‘Orde, zorg en spaarzaamheid’, 147.

Zo werd in 1864 de belangrijke *Ligue de l'Enseignement* opgericht door vrijmetselaars. Deze vereniging had als doel het openbaar onderwijs te verbeteren en verder uit te bouwen. Ze bracht veel vrijmetselaars samen met een duidelijk uitgestippeld doel, en had als zodanig misschien zelfs meer impact op het openbaar onderwijs dan de vrijmetselarij zelf.³⁷⁸ In 1872 stampen een aantal broeders van de *Ligue* ook de Schoolpenning uit de grond, die geld diende in te zamelen voor het openbaar onderwijs.³⁷⁹ Samen met de A.C.P.R. werd een gemengde commissie opgericht, waarvan eveneens zowat alle toonaangevende leden van de Antwerpse loges en liberale verenigingen deel uitmaakten. Met vereende krachten zorgden ze onder andere voor de bouw van een beroepsschool voor meisjes in de Sint-Andriesstraat, die op 12 mei 1873 de deuren opende.³⁸⁰

Een andere belangrijke speler voor het onderwijs was de *Geuzenbond*, die van 1873 tot 1891 bestond in Antwerpen. Het was een flamingantische, liberale vereniging met contacten tot in Gent en Brussel.³⁸¹ Ze stipuleerde onder andere het nastreven van een absolute scheiding van Kerk en Staat en de invoering van de leerplicht met kosteloos onderwijs. De focus lag echter vooral op de verwezenlijking van 'een grondig en krachtig' staatsonderwijs voor jongens en meisjes, volledig gelaïciseerd.

De Geuzen wilden ook uitdrukkelijk aan politiek doen: ze zwoerden trouw aan het programma, en verbonden zich ertoe 'in Kamer, provincie- en gemeenteraad alle pogingen aan te wenden om die woorden te maken tot daden'.³⁸² Dit was geen loze belofte, aangezien de *Geuzenbond* – net als de andere besproken verenigingen – veel schepenen en raadsleden in zijn rangen telde.

Naast deze groeperingen speelden ook verschillende individuen een belangrijke rol naast Allewaert. Zo was Joseph Blockhuys (1825-1907) ten tijde van de Schoolstrijd een van de

³⁷⁸ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 45.

³⁷⁹ TYSENS, 'Orde, zorg en spaarzaamheid', 148.

³⁸⁰ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 33-34.

³⁸¹ P. DEFOSSE, 'Les Gueux', J.-M. DUFAYS, M. GOLDBERG en P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 157.

³⁸² F. PRIMS, *Antwerpiensa*, 20e reeks, 1950, Antwerpen, 196-197.

belangrijkste protagonisten in Antwerpen wat betreft de laïcisering van het gemeentelijk lager onderwijs.³⁸³

Ook Gerard Haegens, die in 1873 was aangesteld als stedelijk schoolopziener, was niet weg te denken.³⁸⁴ Hij fungeerde als de secretaris en rechterhand van Allewaert. Hij stelde vaak zijn brieven op en ondertekende deze dan met de vermelding ‘in naam van Evarist Allewaert’.³⁸⁵ Toen ‘den trouwen en wakkeren medewerker van [de schepen van Onderwijs]’ in 1884 wegens gezondheidsproblemen zijn ambt neerlegde, sprak Allewaert over hem³⁸⁶:

*Als schoolopziener (...) heeft hij het gemeentebestuur met raad en daad bijgestaan in alles wat er in den loop van de twaalf laatste jaren, op het gebied van het lager onderwijs, gesticht is geweest. (...) Met grondige kennissen voorzien, met een helder verstand begaafd (...) heeft hij zich met hart en ziel op zijne taak toegelegd, aan het volksonderwijs groote vooruitgangen doen maken en de erkentelijkheid van zijne medeburgers ten volle verdiend.*³⁸⁷

Natuurlijk moet ook niet vergeten worden dat Allewaert niet alleen handelde. Hij trad op in naam van én samen met de gemeenteraad en de Commissie van Onderwijs. Tegen het einde van zijn carrière verwoorde hij het zelf als volgt:

De hulde voor al het goede dat te Antwerpen sedert 15 jaren tot stand is gebracht op het gebied van openbaar onderwijs, komt mij niet toe. Aan den Gemeenteraad en in het bijzonder aan de Commissie van Onderwijs, moet daarvoor lof toegezwaaid worden. (...) Ten allen tijden hebben zij mij ondersteund, aangemoedigd en met raad en daad bijgestaan. Zonder hen ware ik niet bestand geweest de zware plichten aan het ambt van schepen van onderwijs verbonden, naar behooren te vervullen. De onderlinge

³⁸³ P. De, ‘BLOCKHUYS JOSEPH (1825-1907)’, P. DEFOSSE (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 37.

³⁸⁴ *Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert op de prijs-uitdeelingen der gemeente-scholen voor de jaren 1878-1879-1884-1887*, [Antwerpen], [s.d.], 8.

³⁸⁵ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 232/9, MA 226/3, MA 226/2, MA 226/4, MA 226/6: GERARD HAEGENS, *Brieven*.

³⁸⁶ *Eigen Studie: Tijdschrift voor Lager en Middelbaar Onderwijs*, Antwerpen, 1900, nr. 1, 32.

³⁸⁷ *Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert*, 8.

*vriendschap tusschen ons ontstaan en waarvan de banden door 15 jaren trouwe samenwerking nauwer en nauwer zijn toegehaald, heeft mij mijn werk steeds aangenaam en gemakkelijk gemaakt.*³⁸⁸

Naast Allewaert werd vooral ook Van Beers, die sinds 1876 bijna tien jaar lid was van de Commissie van Onderwijs, als ‘een der ijverigste en bekwaamste leden’ beschouwd. Hij bekommerde zich voornamelijk om het lager en middelbaar onderwijs.³⁸⁹

Een mogelijke reden waarom het voornamelijk Allewaert is die in de literatuur wordt aangehaald als verantwoordelijke voor de uitbouw van het Antwerpse onderwijs, is dat hij al tijdens zijn leven als boegbeeld van de liberalen en van het gemeentebestuur naar voor werd geschoven. Het creëren van een boegbeeld is nu eenmaal in elke tijd een beproefde politieke strategie, en zeker in tijden van hevige politieke strijd. Het werk achter schermen en coulissen wordt hierbij – expliciet of impliciet – toegeschreven aan het boegbeeld, om daar op publieke bijeenkomsten mee uit te pakken.

Dergelijke machtsontploffingen werden steeds uitgebreid besproken in de liberale pers, waarbij ook de gegeven toespraken integraal werden opgenomen. De liberale pers was dus een belangrijke partner voor de creatie van het liberale boegbeeld Allewaert. Zo werden ook veel van Allewaerts toespraken bij de prijsuitdelingen voor leerlingen vaak opgenomen.

Een eerste opmerkelijk eerbetoon kwam er al in 1878. De prijsuitdeling aan de leerlingen van de stedelijke lagere scholen ging deze keer niet enkel gepaard met een toespraak van de schepenen van Onderwijs. Gemeenteraadslid De Geyter had ter gelegenheid een gedicht opgesteld ‘alleen en opzettelijk voor ons *spes patriae* [...], den man, die, de meeste in Antwerpen, zulke kunstvereering waardig is’.³⁹⁰ Grote woorden werden in het liberale weekblad *Het Vrije Woord* dus niet geschuwd. Het wordt hiermee duidelijk dat Allewaert al vóór de opening van de eerste kindertuinen geportretteerd werd als boegbeeld. Van alle liberalen in het bestuur was hij degene die het meeste recht had op zulke verering. Hij was de *hoop des vaderlands*.

³⁸⁸ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 679.

³⁸⁹ *Ibidem*, 683.

³⁹⁰ *Het Vrije Woord* (25 augustus 1878), 1.

Opmerkelijk is bovendien dat het gedicht werd voorgedragen door ‘zowat 1200 kinderstemmetjes’. Het gebruik van – een groot aantal – kinderen zou later nog verschillende malen gebruikt worden om de ‘knappen en gevierden schepen van openbaar onderwijs’ te eren. Het trok natuurlijk veel aandacht, en raakte de ouders van Antwerpen ongetwijfeld recht in het hart. Het was een slimme politieke zet – de liberalen lieten de kinderen zélf getuigen dat het onderwijsbeleid goed was.

Op 6 augustus 1887 kreeg Allewaert opnieuw een opzienbarende hulding. Naar aanleiding van de prijsuitdeling aan de leerlingen van de gemeentescholen marcheerde een ‘schitterende stoet, bestaande uit de schoolkomiteiten, [...] en duizenden ouders en kinderen der gemeentescholen, [die] de uitdrukking der openbare erkentelijkheid [aan Allewaert overbrachten] en zijn huis met bloemen en lauweren [versierden]’.³⁹¹ Ook hier weer duizenden kinderen. Opmerkelijk is deze keer dat het niet het gemeentehuis werd versierd, maar Allewaerts persoonlijke woning. Niet het ambt van onderwijsschepen en niet het liberale gemeentebestuur werden hier vereerd, maar de focus kwam hier op de persoon van Allewaert. Een mens van vlees en bloed, die dicht bij de mensen staat, en die door de mensen/kinderen in hun hart is gesloten.

Ook het overlijden van Allewaert werd politiek gerecupereerd. Van de begrafenis werd een grootse gebeurtenis gemaakt, die in de liberale pers uitvoerig werd becommentarieerd. Ook de vele lovende toespraken die werden gehouden, werden soms integraal opgenomen.

De stad nam de kosten voor Allewaerts begrafenis op zich, en bood het stadhuis aan als rouwkapel voor haar antiklerikale dienaar.³⁹² Het duurde niet lang voor de katafalk bedolven was onder rouwkransen, van zowat alle verenigingen die in Antwerpen iets te betekenen hadden (met uitzondering van de katholieke groeperingen).³⁹³ Allewaerts vader nam de rouwhulde van het gemeentebestuur in ontvangst, samen met Allewaerts broers.³⁹⁴

³⁹¹ *De Koophandel* (6 augustus 1887), 1.

³⁹² ‘Begrafenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 1; *Hulde aan Allewaert*, Antwerpen, 1890, 2.

³⁹³ Er waren kransen van onder andere de drie vrijmetselaarsloges van Antwerpen, de *Geuzenbond*, de *Association Libérale*, de *Liberalen Vlaamsche Bond*, de Antwerpse balie, de *Ware Vrienden*, de *Oudweesjongensbond*, de

*Dien eerbiedwaardigen grijsaard (...) maakte op al de zich daar bevindende personen een pijnlijke indruk, welke nog droeviger werd, toen men hem snikkend zag buigen voor de kist, waarin het stoffelijk overschot van dien geliefden zoon gebogen was. Bij ieder welden tranen in de oogen.*³⁹⁵

Om half drie begonnen de toespraken, die, vergezeld van “[de] doodstonen [van] de groote Carolusklok”, Allewaerts vele connecties in Antwerpen duidelijk etaleerden.³⁹⁶ Schepen Lefèbvre sprak in naam van het gemeentebestuur; Victor Wouters (‘stokhouder der advocatenorde’) in naam van de Antwerpse balie; Eugène Van de Walle in naam van de *Geuzenbond*; Frederik Delvaux als voorzitter van de *Association Libérale*; en Nicolaas Cuperus als voorzitter van de *Liberalen Vlaamsche Bond*.³⁹⁷

Deze redevoeringen waren gedaan omstreeks vier uur, waarna Allewaerts lichaam in een met vier paarden bespannen lijkwagen naar de stedelijke Kielbegraafplaats werd gereden, gevolgd door ‘een eindeloze rij’ auto’s.³⁹⁸ Niet alleen de schepen en de monumenten, maar ook vele huizen hadden in Antwerpen de vlaggen halfstok hangen.³⁹⁹

*Ontzaglijk was de menigte die zich op dit oogenblik op de Groote Markt bevond. Niet alleen de weg, dien de stoet moest volgen, maar ook de vensters der huizen waren volgepropt met toeschouwers. Wat in den stoet bijzonder de aandacht wekte en ieders bewondering wegdroeg, langs geheel den weg, was de groep in rouw gekleede kinderen onzer kindertuinen, en bezonder de door hen zelve vervaardigde kroon.*⁴⁰⁰

*Olfijtak, de Gymnastischen Volkskring, de Verbroedering, de Braboclub, de Jonge Geuzenwacht, de Strijdersbond der 8e wijk, het Weldadigheidsbureau, de Kruidtuin, de Muziekschool, en de Mertens-Vereniging, cfr. ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1-2; ‘Begravenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 1-2.*

³⁹⁴ PRIMS, ‘Allewaert’, 165; ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

³⁹⁵ ‘Begravenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 1.

³⁹⁶ *Ibidem*, 1-2.

³⁹⁷ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1-2; ‘Begravenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 1-2.

³⁹⁸ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1; ‘Begravenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 1; ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

³⁹⁹ ‘Begravenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 1-2; ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 1.

⁴⁰⁰ ‘Begravenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 1-2.

De kroon werd door tien zesjarigen gedragen, en gemaakt van 1400 ‘kunstig ineen gewerkte sterren, waarvoor men meer dan 5600 banden papier op doek geplakt heeft nodig gehad. (...) In de middenopening der kroon waren papieren groene palmtakjes gelegd, waarop de letters E.A. in blauwe kleur gevlochten waren.’⁴⁰¹

Het mag duidelijk zijn dat het om een opmerkelijk gebeuren ging. De hoofdepoort van het Stadhuis was helemaal zwart bekleed, evenals de ingang van de rouwkamer. Het brandweerkorps hield ervoor de wacht in uniform. Oversten van alle stadsdiensten waren aanwezig, alsook de hoofdofficieren van het leger. De artillerie van de burgerwacht vormde een haag, en presenteerde geweer.⁴⁰² Allewaert werd als het ware een staatsbegrafenis gegeven.

De pers liet niet na de overal aanwezige symboliek te vermelden: de eerbiedwaardige grijsaard die de laatste eer aan zijn zoon betuigde, de tranen der bevolking, de doodstonen van de grote Carolusklok, de met vier paarden bespannen lijkwagen, de eindeloze rij auto’s, de vlaggen die halfstok hingen, en – *last but not least* – de vele rouwende kinderen, die een indrukwekkende kroon ineen hadden gestoken voor de liberale “kinderkoning”. Zo ontstond een groots en emotioneel beeld dat niet misstond bij de heldenverering die de liberalen van Allewaert in de hand probeerden te werken.

De processie legde een lange weg af, doorheen wel vijftien straten en pleinen, alvorens aan te komen bij de Kielbegraafplaats op de Sint-Bernardsesteenweg.⁴⁰³ Na de neerlating van de kist, werden opnieuw enkele toespraken gehouden. Stedelijk schoolopziener Van Hoof bracht in naam van het onderwijzend personeel ‘met ontroering eene laatste hulde aan zijnen schepene, waarin hij een boezemvriend heeft verloren.’⁴⁰⁴

⁴⁰¹ *Ibidem.*

⁴⁰² *Ibidem.*

⁴⁰³ *Le Précurseur*, 5 augustus 1889; A. HAVERMANS, *De stedelijke begraafplaats van Antwerpen op het domein Schoonselhof*, 2006 (<http://www.angelfire.com/or3/schoonselhof/schoonselhof1.html>).

⁴⁰⁴ ‘Begrafenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 2.

De leerling Dams vertegenwoordigde de gemeentescholen, en Ceulemans als bestuurder de stedelijke normaalschool. De reeks werd afgesloten door de ingenieur en vrijmetselaar G. Royers, die *Les Amis du Commerce et de la Persévérance Réunis* vertegenwoordigde.⁴⁰⁵ Hij maakte toen bekend dat ook Allewaert tot het vrijzinnige broederschap behoorde.⁴⁰⁶ Ook de vrijmetselaars wilden klaarblijkelijk delen in de eer die Allewaert te beurt viel.

In de toespraken werden Allewaerts verwezenlijkingen op het gebied van het onderwijs gedetailleerd uit de doeken gedaan. Daarenboven werd Allewaert twee identiteiten aangemeten. De eerste is die van intellectueel:

Allewaert behoorde tot de geleerde wereld en wel tot die bijzondere geleerden welker rijen dunder en dunder worden: die bovenal de letteren liefhebben en beoefenen, de boeken hoogschatten als de schatkamers van het menselijk vernuft. Oude en nieuwe talen waren hem even eigen en geen der Classieken die niet voor hem een goede bekende, een trouwe vriend, een laatste raadgever was. En deze geleerde had open oog en oor voor zaken en feiten – de wereld was voor zijn helder hoofd geen gesloten boek – hij had zijn eigen krachtig denkvermogen.⁴⁰⁷

Allewaert was een wijze man, wiens oordeel wel correct *moest* zijn. Zijn oordeel mocht vertrouwd worden, zoals ook de liberalen het vertrouwden. De tweede identiteit die Allewaert kreeg aangemeten is die van strijder:

Hij was voor ons meer dan eenvoudig soldaat op het moderne slagveld. Hij was eenen der geëerbiedigste onzer aanvoerders (...) Hij was ons een hoofdman in den strijd (...), een hoofdman met helderen blik en hooger beleid, met onwrikbare moed en onwankelbare volharding.⁴⁰⁸

Delvaux, voorzitter der Liberale Associatie, maakte met zijn hulde duidelijk welke strijd het precies was die Allewaert had gevoerd:

⁴⁰⁵ ‘Mort de Allewaert’, *Le Précurseur*, 2.

⁴⁰⁶ Dat was blijkbaar geen publieke kennis. Nochtans was in 1887 een boek gepubliceerd met daarin de namen van alle Belgische vrijmetselaars die aangenomen waren tussen 1830 en 1887, cfr. M. TILLOT red., *La Belgique maçonnique*, 1887, Brussel.

⁴⁰⁷ ‘Begrafenisplechtigheid van Allewaert’, *De Koophandel*, 2.

⁴⁰⁸ *Ibidem*.

*Gij hebt door uwe krachtdadigheid, door uwe standvastigheid, door uwe opoffering, met behulp uwer collega's, dien groten tempel opgericht, waarin de jeugd van Antwerpen, van beide geslachten, de onuitwischbare weldaden komt putten van een onzijdig, wetenschappelijk, gezond, zedig en nationaal onderwijs!*⁴⁰⁹

Ten slotte werd ook van de gelegenheid gebruik gemaakt te onderstrepen dat deze strijd diende verdergezet te worden:

*En indien die strijd niet beslist is, indien onze Allewaert de zoete belooning der behaalde overwinning niet mocht smaken – hij is niet zonder de vaste hoop op den eindzegepraal, de welverdiende eeuwige rust ingegaan. Hij wist dat het vaandel welk zijne versteven handen ontglipte, door nieuwe wakkere strijders zou hervat worden die fier en onversaagd de ingeslagen baan betreden – totdat zij ook eens vallen zullen, maar telkens dichter bij het doel: de vrijmaking van een onmetelijk gebied nog met klusters beladen in ons vaderland: het gebied der gedachte.*⁴¹⁰

Het duurde niet lang voordat men overging tot de vereeuwiging van Allewaert. Enkele dagen na Evarists overlijden sprak schepencollega De Winter in de gemeenteraad de wens uit om 'Allewaerts naam te zien geven aan eene der groote en schoone straten onzer stad'.⁴¹¹ Niet veel later, op 23 augustus 1889, werd effectief de Duquesnoystraat herdoopt tot Allewaertstraat.⁴¹²

Dit bleek voor sommigen echter niet genoeg. Kort na Allewaerts heengaan werd een geldinzameling gehouden – georganiseerd door een comité van onderwijzers en voorgezeten door Allewaerts opvolger Van Rijswijck – om een mooi grafmonument op te richten.⁴¹³ Al snel werd echter besloten dat Allewaert een meer publiek standbeeld verdiende, en in 1890 werd met behulp van het opgehaalde geld (onder andere een belangrijke gift van schepen Van den Nest)

⁴⁰⁹ *Ibidem.*

⁴¹⁰ *Ibidem.*

⁴¹¹ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1890, 57.

⁴¹² Een zelfde initiatief kwam uiteindelijk niet van de grond in Allewaerts geboortestad Ieper, waar hij tenslotte slechts korte tijd verbleef als kind; PRIMS, 'Allewaert'; *Een verdienstelijke Ijperling*, 23.

⁴¹³ *Hulde aan Allewaert*, 3; ROBERT, *Schoonselhof nu!*, 280.

een vijf meter hoog monument in het stadspark van Antwerpen onthuld.⁴¹⁴ Het werd gemaakt door de beeldhouwer Frans Joris, die ook het standbeeld van Hendrik Conscience maakte.⁴¹⁵

Het ontging politieke commentatoren niet dat deze laatste hulde op een goed gekozen tijdstip plaatsvond. Weldra zouden immers de gemeenteraadsverkiezingen plaatsvinden.⁴¹⁶ De liberalen maakten dan ook zo goed mogelijk gebruik van deze gelegenheid, een laatste cadeau van het liberale boegbeeld Allewaert. Er werd opnieuw volop ingezet op het thema kinderen. Het standbeeld toonde een borstbeeld van Allewaert, met eronder twee kinderen:

*Het knaapje der Froebelschool, nog kinderlijk onbewust, opkijkend naar zijn weldoener met een gevoel van ontwakende erkenning; het meer gevorderde meisje, dat in eene opwelling van vurige en teedere vereering haren palmtak tot boven aan het voetstuk reikt.*⁴¹⁷

⁴¹⁴ In 1911 werden de stenen kinderen in brons gegoten en werd nieuw voetstuk ontworpen door Emiel van Averbek, cfr. ROBERT, *Schoonselhof nu!*, 280; *Hulde aan Allewaert*, 3-4; *Een verdienstelijke Ijperling*, 11; A. DE LATTIN, *Beroemde medeburgers: het Antwerps beeldenpatrimonium*, Antwerpen, 1979, 15.

⁴¹⁵ *Een verdienstelijke Ijperling*, 11.

⁴¹⁶ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 679.

⁴¹⁷ *Hulde aan Allewaert*, 2.

Allewaerts gedenkteken staat nog steeds in het stadspark van Antwerpen

Ook de optocht bij de onthulling van het monument was opgebouwd rond het kinderthema. Wel 20 000 leerlingen vormden een stoet doorheen de stad. De bedoeling was duidelijk:

*Onze bevolking heeft thans onze prachtige scholen gezien en kunnen bewonderen en toejuichen. Zal zij binnen 20 dagen, wanneer de kiezingen haar daartoe de macht geven, die schoone inrichtingen, dat puik onderwijs laten vernietigen, door andere mannen te kiezen, die slechts één doel hebben: de verwoesting van dat onderwijs? Wij zeggen: - Neen, duizendmaal neen!*⁴¹⁸

De indrukwekkende kinderoptocht van 1890

⁴¹⁸ *Ibidem*, 3.

4. De Kindertuin in Antwerpen

4.1 Inleiding: de Kindertuin in België

In 1827 werd in Brussel de eerste bewaarschool van het Koninkrijk der Nederlanden opgericht, onder impuls van de Brusselse afdeling van de Nederlandse vereniging *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.⁴¹⁹ Mede onder impuls van de loge *Les Vrais Amis de l'Union* kwam daar al snel een tweede bewaarschool bij.⁴²⁰ Al snel volgden ook Luik en Verviers.⁴²¹ In september 1827 had de provinciegouverneur van Antwerpen een kopie van het reglement van de Brusselse bewaarscholen naar de stad Antwerpen gestuurd. Deze bestuurders raakten er echter niet door geïnspireerd.⁴²² Dit was tekenend voor de bewaarscholen – het bleef voornamelijk een verhaal van private initiatieven.⁴²³

De toenemende industrialisatie zorgde voor een almaar groeiende nood, en het aantal bewaarscholen steeg sterk: van zes in 1830, over 929 in 1875, tot 2625 in 1905.⁴²⁴ Het aantal kinderen dat naar de schooltjes ging steeg van 18.750 in 1845 tot 124.000 in 1878.⁴²⁵ Ook toen ging slechts een minderheid naar de 394 gemeentelijke bewaarscholen (op een totaal van 2581 gemeentes).⁴²⁶ Het vrije net, dat vooral gebruik maakte van nonnen, bleef al die tijd het overwicht behouden. Zo verbleef in 1890 twee derde van de kinderen in private bewaarscholen.⁴²⁷ De meeste bewaarscholen waren gemengde instellingen.⁴²⁸

⁴¹⁹ H. VAN DAELE, *150 jaar stedelijk onderwijs in Antwerpen; 1819-1969*, Antwerpen, 1969, 86.

⁴²⁰ J.-M. Du, "Enseignement libre non confessionnel (sauf l'ULB)", P. DEFOSSE (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 110.

⁴²¹ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 5.

⁴²² VAN DAELE, *150 jaar stedelijk onderwijs in Antwerpen*, 86.

⁴²³ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 5.

⁴²⁴ M. D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 5; LEMBERECHTS, 'Van Matressenschool naar bewaarschool', 131.

⁴²⁵ Exacte cijfers: 18.754 en 124.031; BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 11; M. D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 5; LEMBERECHTS, 'Van Matressenschool naar bewaarschool', 131.

⁴²⁶ J. LORY, *Libéralisme et instruction primaire, 1842-1879*, Leuven, 1979, Vol. II, 759.

⁴²⁷ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 11.

⁴²⁸ LORY, *Libéralisme et instruction primaire*, Vol. II, 759.

In 1857, precies dertig jaar na de opening van de eerste bewaarschool, kreeg de gevestigde kleinkinderschool te maken met een nieuw fenomeen: op 15 oktober werd in Elsene de eerste kindertuin van België opgericht.⁴²⁹ Net zoals vaak bij de bewaarscholen het geval was geweest, was ook de eerste kindertuin een privé-initiatief.⁴³⁰ Het was opgezet door het echtpaar Guillaume. De vrouw was in de leer bij Fröbels weduwe, en de man was auteur van een didactisch werk over de methode.⁴³¹

Het grotere verhaal van de kindertuinen werd echter vooral gerealiseerd door het openbaar onderwijs.⁴³² Dat nam niet weg dat – in tegenstelling tot de bewaarscholen – de kindertuinen in België slechts een heel geleidelijke verspreiding kenden.⁴³³ Zo zag de derde kindertuin pas in 1859 het daglicht, te Sint-Joost-ten-Node.⁴³⁴ De methode drong ook door in de oude bewaarscholen, zij het moeizaam en oppervlakkig.⁴³⁵

De kindertuinen ontstonden in de beginfase voornamelijk in de grote steden.⁴³⁶ Hoewel ze na een tijd een bredere verspreiding kenden, bleef de term bewaarscholen in zwang tot de twintigste eeuw. Het werkwoord “bewaren” stond historisch immers voor een pedagogische aanpak die meer was dan het gewoon bijhouden van kinderen.⁴³⁷ Nochtans luidde de aankomst van de kindertuinen in België niet het einde in van de oude bewaarscholen. Ook lang na 1857 werden nog gewone bewaarscholen gestart.⁴³⁸ Vaak werd er ook voor gekozen, eerder dan nieuwe scholen op te richten, de bestaande bewaarscholen om te vormen tot kindertuinen. Vanaf 1865

⁴²⁹ M. D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 5-6.

⁴³⁰ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 7.

⁴³¹ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 669.

⁴³² *Ibidem*, 671-672.

⁴³³ M. D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 5-6.

⁴³⁴ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 670.

⁴³⁵ *Ibidem*, 669 ; M. LEBLON, *Le personnel enseignant des jardins d'enfants de la ville de Bruxelles (1878-1914)*, Brussel, 1994, 48 en 52.

⁴³⁶ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 669 ; LEBLON, *Le personnel enseignant*, 48 en 52.

⁴³⁷ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 669; BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 1.

⁴³⁸ DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 166.

werd dit in Luik gedaan, en ook het stadsbestuur van Brussel ging er in 1878 toe over. Al snel volgden ook Gent, Morlanwelz en Bergen.⁴³⁹

In 1857 woonde de liberale minister van Binnenlandse Zaken, Charles Rogier, een internationaal liefdadigheidscongres bij in Frankfurt. Geïntregeerd door een lezing van barones Von Marenholtz – een belangrijk internationale spilfiguur wat de verspreiding van de methode betreft – nodigde hij de vrouw uit naar Brussel. De barones zou daarop de Nationale Commissie van Onderwijs een tijd van advies voorzien.⁴⁴⁰

In 1858 werd in Elsene de eerste Belgische normaalleergang voor de Fröbelmethode ingericht. Dit kwam er met behulp van de achternicht en leerlinge van Fröbel, H. Breyman.⁴⁴¹ Rogier besloot deze te subsidiëren. Hij werd ook de drijvende kracht achter de oprichting van een tweede kindertuin te Brussel en twee extra fröbelcursussen in Elsene.⁴⁴² In 1860 kwam Rogier echter tot de conclusie dat de bewaarschoolmethode niet helemaal moest worden verdrongen door de Fröbelmethode.⁴⁴³

Rogier had ook de inspecteur van de lerarenopleidingen benaderd over de methode. Deze kwam tot dezelfde – gematigde – conclusie als Rogier. Hij waarschuwde bovendien voor de financiële kosten die een volledige overgang naar kindertuinen met zich zou meebrengen.⁴⁴⁴ Rogier legde de Fröbelmethode ook voor aan de Centrale Commissie voor lager onderwijs. Ze werd daardoor in 1862 opgenomen in de lerarenopleiding voor meisjes.⁴⁴⁵ Wel besloot de Commissie de ideeën

⁴³⁹ P. De, 'Masson Octavie (1820-1875)', P. DEFOSSE (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 208 ; VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 670.

⁴⁴⁰ DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 167.

⁴⁴¹ *Ibidem*.

⁴⁴² VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 670; DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 167.

⁴⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴⁴ *Ibidem*, 168.

⁴⁴⁵ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 670.

van Fröbel – die niet enkel op kleuters waren gericht – niet in te voeren in de lagere school. Het is mede hierdoor dat men de Fröbelmethode in België enkel op de kleuterschool heeft toegepast.⁴⁴⁶

De Fröbelgedachte werd aanvankelijk vooral ruchtbaarheid gegeven door reizende Duitse aanhangers. In onze contreien had vernoemde barones Von Marenholtz veel invloed, maar ook het echtpaar Guillaume was van belang.⁴⁴⁷ Zij pionierden het gebruik van de Fröbelmethode, en hun geschriften daarover vonden gretig afzet.⁴⁴⁸

Ook de verdeling van buitenlandse werken zorgde in België voor de verspreiding van de methode. De belangrijkste waren een Franstalige bloemlezing uit de werken van barones Von Marenholz, en de Nederlandstalige werken van Elise Van Calcar (1822-1904). Deze was de oprichtster van de belangrijkste Fröbelnormaalschool van de Lage Landen, te Leiden.⁴⁴⁹

Ook barones De Crombrugge (1820-1875) was van grote invloed in België. Zij gaf lezingen en verzorgde vertalingen van Fröbels werken.⁴⁵⁰ Net als in veel andere landen, was het bekendste en meest vertaalde werk in België *Mutter und Koselieder*. Het bevatte kinderliedjes en simpele spelletjes.⁴⁵¹

Vóór 1857 werd er slechts heel weinig over de Fröbelmethode gesproken en geschreven. Het kantelmoment kwam er door de oprichting van de eerste kindertuin en de inspanningen van de Fröbeladepten die we zonet hebben besproken. De grotere ruchtbaarheid die zij aan het Fröbelonderwijs gaven, zorgde ervoor dat er vanaf de jaren zestig en zeventig ook in tijdschriften over de methode werd geschreven.⁴⁵² Dit gebeurde hoofdzakelijk in liberale tijdschriften. Vooral de *Ligue de l'Enseignement* propageerde de kindertuin, dat immers deel uitmaakte van haar

⁴⁴⁶ DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 168.

⁴⁴⁷ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 7.

⁴⁴⁸ G. De, 'Méthode Fröbel', P. DEFOSSE (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 209.

⁴⁴⁹ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 671.

⁴⁵⁰ *Ibidem*, 670.

⁴⁵¹ ALLEN, 'Children Between Public and Private Worlds', 19.

⁴⁵² DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 167-169.

*Project d'organisation de l'enseignement populaire.*⁴⁵³ Toch had ook de *mainstream* pers Fröbel ontdekt, zij het in mindere mate.⁴⁵⁴

De periode 1857-1878 valt te definiëren als een initiatiefase. Het waren toen vooral liberale gemeentebesturen die zich bezighielden met kindertuinen. Dit werd enigszins aangevuld met initiatieven van particulieren, verenigingen en liefdadigheidsorganisaties.⁴⁵⁵ Het aantal kindertuinen groeide, maar er was geen sprake van een revolutie of enige systematiek.⁴⁵⁶ De kindertuinen bleven lange tijd zonder reglement of programma, en hadden aanvankelijk slechts heel weinig geschoold personeel.⁴⁵⁷ Onderwijzers kregen zelden een opleiding, en moesten de methode zelf eigen maken aan de hand van traktaten.⁴⁵⁸ Het resultaat was tot de jaren tachtig dan ook vaak onevenwichtig.⁴⁵⁹ Er was dan ook nood aan een betere opleiding en betere ondersteuning vanuit de politiek.⁴⁶⁰ Koploper Luik begon hier al mee in de jaren zestig, en werd pas eind jaren zeventig gevolgd door Brussel en Antwerpen.⁴⁶¹

Tot het derde kwart van de negentiende eeuw stelde de Belgische regering zich onverschillig of gematigd op tegenover Fröbels ideeën. Dit veranderde echter na de liberale overwinning van 1878. De liberalen oordeelden dat het bestaande kleuteronderwijs ondermaats presteerde, doordat de verantwoordelijkheid – door de onderwijswet van 1842 – bij de gemeentes lag.⁴⁶² De liberale regering van 1878-1884 wilde de methode overal laten doordringen: niet enkel in de grote steden, maar ook in de kleine gemeenten.⁴⁶³ De nieuwe onderwijswet van 1879 maakte het in haar eerste artikel dan ook mogelijk dat de Staat de gemeentes kon verplichten een kindertuin aan de

⁴⁵³ DE, 'Méthode Fröbel', 209-210.

⁴⁵⁴ DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 169.

⁴⁵⁵ *Ibidem*, 170 ; LEBLON, *Le personnel enseignant*, 48.

⁴⁵⁶ DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 169.

⁴⁵⁷ LORY, *Libéralisme et instruction primaire*, Vol. I, 71.

⁴⁵⁸ LEBLON, *Le personnel enseignant*, 48.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, 52.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, 52-53.

⁴⁶¹ *Ibidem*, 51-54.

⁴⁶² BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 7.

⁴⁶³ DE, 'Méthode Fröbel', 209.

gemeentescholen kon toevoegen, mocht ze dat nodig achten.⁴⁶⁴ De bestaande – vrije en gemeentelijke – bewaarscholen behielden hun subsidies mits ze voldeden aan een aantal kwaliteitsvoorwaarden.⁴⁶⁵

In september 1880 werd dan een officieel programma voorgesteld dat erg Fröbeliaans van inslag was.⁴⁶⁶ Het vertegenwoordigde de definitieve breuk met de bewaarscholen.⁴⁶⁷ Vanaf 1880 organiseerde de Staat ook op een achttal plaatsen cursussen voor kleuteronderwijzeressen, die gevolgd werden door honderden vrouwen. Vanaf 1882 kon men een examen afleggen waarmee men een diploma van bewaarschoolonderwijzeres kon behalen.⁴⁶⁸

Het duurde echter tot 1898 voordat een onderwijscertificaat verplicht werd gesteld. De eerste Belgische normaalschool voor Fröbelonderwijzers werd pas gerealiseerd in 1910 in Mons. In Brussel opende in 1913 een tweede.⁴⁶⁹ Tot die tijd werden leerling-onderwijzeressen vaak naar de gereputeerde normaalschool van Leiden gestuurd.

De interesse in Fröbel werd door de inzet van de liberale regering van 1878 fel aangewakkerd, zodat ook de pedagogische pers er sindsdien een opmerkelijke belangstelling voor tentoon spreidde. Ook de katholieke tijdschriften, die voorheen eerder onverschillig waren, mengden zich vanaf dan in het debat – als de felste criticus.⁴⁷⁰ Dit kwam onder andere omdat de methode niet op katholieke beginselen was gestoeld en Fröbel een protestant was.⁴⁷¹

⁴⁶⁴ In de wettekst is de term bewaarschool gebruikt. Er wordt echter duidelijk de Fröbeliaanse kindertuin mee bedoeld.

⁴⁶⁵ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 7.

⁴⁶⁶ *Ibidem*.

⁴⁶⁷ VAN DAELE, 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen', 672.

⁴⁶⁸ DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 171.

⁴⁶⁹ DE, 'Méthode Fröbel', 210.

⁴⁷⁰ DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 171.

⁴⁷¹ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 7.

Het katholieke verweer had natuurlijk ook een politieke reden. De kindertuin werd immers fel gepropageerd door de liberalen, die met de katholieken in een heuse schooloorlog verwickeld waren. Hierover wordt in hoofdstuk 4.6.1 uitvoerig ingegaan.

Als gevolg van de groeiende belangstelling verschenen in 1882 twee tijdschriften die specifiek aan het kleuteronderwijs waren gewijd. Het *Journal-Froebel belge* zou slechts twee jaar verschijnen. Het bracht praktische en theoretische uitleg over de Fröbelmethode, teneinde kandidaten voor het kleuteronderwijsexamen voor te bereiden. Het verschaftte ook informatie over de bestaande kindertuinen.

In oktober van 1882 begonnen dezelfde uitgevers met de publicatie van een nieuw tijdschrift, het *journal-Froebel des familles*. Aanvankelijk richtte dit zich op gezinnen, die met de inhoud van het blad hun kinderen thuis verder konden “verfröbelen”. Na de stopzetting van het *Journal-Froebel belge* in 1884 werd het *journal-Froebel des familles* ook toegespitst op leerkrachten. In september van het jaar 1886 werd het tijdschrift opgevolgd door *Journal d’intuition et d’expérimentation*. Dit was afkomstig van dezelfde uitgevers, en was meer voor kinderen bedoeld. In 1887 stopte ook dit blad ermee, waarmee in België gedurende jaren geen Fröbeltijdschriften meer zouden verschijnen.⁴⁷²

Toen de katholieken in 1884 aan de macht kwamen, verloor de Fröbelbeweging haar momentum. De katholieken gaven de bevoegdheid over het onderwijs grotendeels terug aan de gemeenten. De ondersteunende politiek ten opzichte van kindertuinen werd stopgezet. Zo werden de opleidingen en examens voor kleuterjuffrouwen geschrapt.⁴⁷³ Pas vanaf 1890 begonnen de katholieken langzaam van gedacht te veranderen.⁴⁷⁴ Fröbels gedachte van een door de maatschappij onaangetast kind was intuïtief immers erg aannemelijk en aanlokkelijk. Het werd langzaam maar zeker hét pedagogische ideaal, dat na een tijd politiek en ideologie oversteeg.⁴⁷⁵

⁴⁷² DE VROEDE, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 49.

⁴⁷³ DE VROEDE, ‘De Fröbelschool in België’, 172; BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 11; VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 672.

⁴⁷⁴ VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 672-673.

⁴⁷⁵ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 4.

De kindertuin vond zo ook in katholieke kringen ingang. Katholieke periodieken die voordien zeer kritisch waren, begonnen de Fröbelmethode te propageren. Er werden ook Fröbelleergangen georganiseerd door katholieke normaalscholen, zoals de Onze-Lieve-Vrouw-Waver in Sint-Niklaas.⁴⁷⁶ In 1890 vaardigde de katholieke regering een nieuw programma voor kleuterscholen uit. Het was minder Fröbeliaans dan dat van 1880, maar wel nog steeds duidelijk Fröbeliaans.⁴⁷⁷ Er was immers voldoende ruimte voor een katholieke interpretatie van Fröbels voornaamste ideeën.⁴⁷⁸ Officieel werden de schooltjes wel nog steeds bewaarscholen genoemd.⁴⁷⁹

4.2 Het Radicaal-Liberale Antwerpen

Voordat we kunnen ingaan op het Antwerpse kindertuinverhaal, moet worden stilgestaan bij de politieke eigenheid van Antwerpen. Zo was de verwevenheid van het Antwerpse gemeentebestuur met de vrijmetselaarsbeweging frappant. Dit had alles te maken met de politisering van de vrijmetselarij, dat een lange voorgeschiedenis kent.

Al bij het begin van de negentiende eeuw waren veel “liberalen” lid van een vrijmetselaarsloge.⁴⁸⁰ Zeker vanaf eind jaren 1830 waren vrijmetselaars de stimulerende kracht in het vormen van een gestructureerde en georganiseerde liberale partij in België.⁴⁸¹ Vanaf 1846 richtten ze lokale liberale kiesverenigingen op die zich bezighielden met werving en de eigenlijke werking van de Liberale Partij (die in dat jaar was opgericht).⁴⁸² De loges werden zo de spil in de politieke en electorale organisatie van het liberalisme in de steden.⁴⁸³ Dit gebeurde ondanks artikel 135 van de statuten van het Grootoosten, dat inmenging met politieke en religieuze

⁴⁷⁶ DE VROEDE, ‘De Fröbelschool in België’, 172.

⁴⁷⁷ *Ibidem*.

⁴⁷⁸ BARBRY, *Van Pap- tot Kleuterschool*, 10.

⁴⁷⁹ DE VROEDE, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 50.

⁴⁸⁰ DEMOULIN, ‘De liberale stroming’, 31.

⁴⁸¹ BALACE, ‘De liberalen, de katholieken en het Unionisme’, 50.

⁴⁸² THIELEMANS, ‘De steunpilaren van de liberale gedachte en actie’, 1989, 60.

⁴⁸³ BALACE, ‘De liberalen, de katholieken en het Unionisme’, 50.

kwesties verbod. Deze bepaling uit 1833 werd echter zo vaak overtreden dat ze in 1839 afgezwakt werd, om ten slotte in 1854 volledig te worden afgeschaft.⁴⁸⁴

Tussen 1860 en 1884 bereikten de vrijmetselaars hun politieke hoogtepunt; de interne debatten en congressen betroffen zowat alles wat de politiek bezighield.⁴⁸⁵ De Belgische vrijmetselarij was daarmee de centrale factor in de ideologische ontwikkeling en profilering van de Liberale Partij.⁴⁸⁶ Bovendien hadden de meeste vrijmetselaars stemrecht. Hun politieke invloed was daarom niet te onderschatten.⁴⁸⁷

De vrijmetselaar Albert Lacroix stelde het in 1860 zo: ‘De Vrijmetselarij is het hoofd en de voorhoede geworden van de Liberale Partij in België. (...) Zij heeft er haar stempel op gedrukt door er haar markantste figuren aan te schenken. (...) Vanuit de loges zullen [onze ideeën] de politieke verenigingen binnendringen.’⁴⁸⁸ Zo werden de overgangsregering Rogier (1847-1852) en de liberale regeringen Rogier-Frère-Orban (1857-1867), Frère-Orban (1868-1870) en Frère-Orban II (1878-1884) geleid door een vrijmetselaar.⁴⁸⁹

De vrijmetselarij had eveneens een grote impact op het Antwerpse stadsbestuur dat in 1872 aan de macht kwam. Zo waren, net als Allewaert, de schepenen Van den Nest, Gits en Lefebvre vrijmetselaars. Onder de gemeenteraadsleden vinden we er minstens dertien: de drukker J. Kockx, de arts Victor Desguin, de dichter Jan Van Beers, de turnpionier Nicolaas Cuperus, de bibliothecaris/toneelschrijver Frans Gittens, de *dispatcheur* Edouard Van Peborgh, de handelaars Jules Josson, Victor Lynen, Auguste Michiels, Jean Nauts en A. Malissart, en de advocaten

⁴⁸⁴ H. DE SCHAMPHELEIRE, ‘Militairen en vrijmetselarij’, 40.

⁴⁸⁵ E. WITTE, ‘Franc-maçonnerie’, P. DEFOSSE (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 142.

⁴⁸⁶ J. TYSENS, *Studies over Belgische vrijmetselaars en hun maatschappijproject in de 19e eeuw*, Gent, 2009, 7.

⁴⁸⁷ WITTE, ‘Franc-maçonnerie’, 142.

⁴⁸⁸ THIELEMANS, ‘De steunpilaren van de liberale gedachte en actie’, 1989, 60.

⁴⁸⁹ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 31.

Prosper Ragheno en Jan Van Rijswijck.⁴⁹⁰ Van Burgemeester de Wael en de gemeenteraadsleden Bosmans en Grisar is geweten dat ze zeker geen logebroeder waren.⁴⁹¹ Van de andere gemeenteraadsleden is daarover geen informatie gevonden.

Met het aantreden van Allewaert zou het ambt van schepen van Openbaar Onderwijs voor decennia in handen zijn van vrijmetselaars.⁴⁹² De sterke focus van de broederbeweging op het onderwijsbeleid sloot aan bij het feit dat zelfperfectionering een centrale factor was in hun ideologie.⁴⁹³ De vrijmetselarij werd de drijvende kracht achter de vernieuwing van het Belgisch onderwijs en – vooral vanaf de jaren zestig en zeventig – de strijd voor laïcisering.⁴⁹⁴ Het internationale maçonnieke netwerk was bovendien belangrijk voor de verspreiding van allerlei vernieuwende (pedagogische) ideeën over de landsgrenzen heen.⁴⁹⁵

Niet alleen de loges, maar ook talrijke andere vrijzinnige bewegingen waren vertegenwoordigd in het Antwerpse gemeentebestuur. Zo was Allewaert niet de enige die lid was van verenigingen als de *Association Libérale*, de *Liberale Vlaamschen Bond* en de *Geuzenbond*.⁴⁹⁶ Deze laatste was opgericht door schepen Van der Taelen en raadslid/schepen de Geyter, die er de voorzitter van werd.⁴⁹⁷ De Geyter componeerde voor de *Geuzenbond* de bekende liederen *De Vlaamsche Leeuw* en *de Geuzen*, beter bekend als *het Geuzenlied*.⁴⁹⁸ Julius Vuylsteke bedacht de slagzin van de vereniging: *Klauwaert ende Geus*, als alternatief voor *Vlaams en Katholiek*.⁴⁹⁹ Raadslid Michiels

⁴⁹⁰ TILLOT, *La Belgique maçonnique*; DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*; G. DOOREMAN e.a., *De kinderen van de weduwe: vrijmetselaars over vrijmetselarij*, Zellik, 1992; voor Cuperus en Gittens, zie *Liberaal Archief-Nieuwsbrief*, 2009 (http://www.liberaalarchief.be/nieuwsbrief17_archief.html).

⁴⁹¹ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 41.

⁴⁹² TYSENS, 'Orde, zorg en spaarzaamheid', 150.

⁴⁹³ *Ibidem*, 157.

⁴⁹⁴ TYSENS, *Studies over Belgische vrijmetselaars*, 9 en 13.

⁴⁹⁵ *Ibidem*, 8.

⁴⁹⁶ VANDAELE, 'Allewaert', 10.

⁴⁹⁷ P. DEFOSSE, 'Les Gueux', 157; 'Geuzen waken bij Maria', *De Nieuwe Gazet* (25/26 november 1907).

⁴⁹⁸ P. DEFOSSE, 'De Geyter', 87.

⁴⁹⁹ P. DEFOSSE, 'Les Gueux', 157.

was medeoprichter en ondervoorzitter, en een belangrijke motor van de activiteiten van de bond.⁵⁰⁰

Een speciaal comité verzekerde de eendracht tussen de *Geuzenbond* en de *Association Libérale*.⁵⁰¹ De *Association* was ook goed vertegenwoordigd in de Antwerpse gemeenteraad.⁵⁰² Zo werd raadslid Delvaux er voorzitter van. Hij was een van de belangrijkste voormannen van het Antwerps liberalisme.⁵⁰³ Raadslid Lynen was stichter van de Antwerpse afdeling van *La Libre Pensée*, medeoprichter en voorzitter van de *Schoolpenning*, en was ook lid van de *Association Libérale* en de Geuzenbond.⁵⁰⁴ Raadslid Cuperus was voorzitter van de *Liberale Vlaamschen Bond*. Net als raadsleden Desguin en Blockhuys was hij ook lid van de *Schoolpenning*.⁵⁰⁵

Deze uiteenzetting van de relaties van het gemeentebestuur is allerm minst compleet. Het mag echter duidelijk zijn dat de meeste leden actief waren in verscheidene antiklerikale bewegingen. Het feit dat de Scheldestad zo uitgesproken liberaal en vrijzinnig was, was natuurlijk een belangrijke voorwaarde voor het succes van de Antwerpse kindertuinen.

4.3 De Antwerpse Kleinkinderscholen – een Overzicht

4.3.1 Bewaarscholen in Antwerpen

Net als de rest van België en een groot deel van West-Europa kende Antwerpen sinds het einde van de achttiende eeuw verschillende matressenschooltjes. De eerste bewaarschool werd er in 1840 opgericht door de vereniging *Société d'Ecoles Gardiennes d'Anvers*, die uitging van de

⁵⁰⁰ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 46.

⁵⁰¹ PRIMS, *Antwerpiensa*, 196.

⁵⁰² VAN MOL, *Les élus d'Anvers*, 327-329.

⁵⁰³ 'Geuzen waken bij Maria', *De Nieuwe Gazet*.

⁵⁰⁴ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 33 en 45.

⁵⁰⁵ TYSSSENS, 'Orde, zorg en spaarzaamheid', 149.

belangrijkste families van Antwerpen. De *Société* zou tot 1880 de enige instantie blijven die bewaarscholen inrichtte in Antwerpen.⁵⁰⁶

De eerste school was een succes, en eind jaren veertig telde de stad vier dergelijke schooltjes met 1100 kinderen.⁵⁰⁷ In 1872 was dit opgelopen tot acht bewaarscholen, waar 2100 kinderen gebruik van maakten.⁵⁰⁸ In de jaren 1870 groeide het aantal kinderen in de acht schooltjes langzaam aan, hoewel er geen gebouw bijkwam.⁵⁰⁹ Het hoogtepunt werd in 1877 bereikt, toen er 3100 kinderen waren ingeschreven in de Antwerpse bewaarscholen.⁵¹⁰

De *Société* betaalde haar werking voor een klein deel door middel van giften. Ze was echter vooral afhankelijk van de subsidies van de stad, de provincie en de Staat. De stad stelde ook gratis eigen lokalen ter beschikking en betaalde vaak de huur. De school was daardoor gratis, maar ouders dienden wel te betalen voor de dagelijkse soep.⁵¹¹

Het onderwijs in de bewaarscholen was opgebouwd rond morele en intellectuele vorming. Welke pijler de doorslag kreeg, hing sterk af van het personeel. In Antwerpen was dit niet anders. De morele vorming bevatte ook eenvoudige godsdienstlesjes.⁵¹² Dit was geen teken dat de schooltjes onder de auspiciën van katholieke machten stonden, maar vloeide voort uit het feit dat godsdienst door veel mensen nog als een standaard onderdeel van morele opvoeding werd beschouwd. Gezien de *Société* giften en kinderen ontving van verschillende strekkingen, stelde ze zich neutraal op.

Met het aantreden van de nieuwe liberale regering in 1878, kwam het inrichten van gemeentescholen voor de eerste jeugd erg dichtbij. Elisabeth Walgrave stelt in haar thesis over het bewaarschoolonderwijs dat het gemeentebestuur de *Société* 'tot dan toe altijd geprezen en

⁵⁰⁶ WALGRAVE, *ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs*, 40.

⁵⁰⁷ VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs*, deel I, 200.

⁵⁰⁸ *Gemeenteblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1874, 89.

⁵⁰⁹ *Gemeenteblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1890, 90.

⁵¹⁰ Exacte cijfers: 2.593 en 3.094, cfr. VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs*, deel I, 201.

⁵¹¹ WALGRAVE, *ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs*, 40.

⁵¹² *Ibidem*, 84-85.

aangemoedigd' had. Ze haalt hiervoor echter enkel voorbeelden aan uit het begin van de jaren 1840 en uit 1851, toen de situatie geheel anders lag. Ik heb geen bewijzen gevonden dat de "ploeg van '72" de bewaarscholen ooit expliciet zou hebben geprezen. Gezien belangrijke liberale en vrijzinnige krachten al enige tijd de Fröbelscholen bewierookten, is dit ook weinig waarschijnlijk.

Walgrave stelt vervolgens dat het Antwerpse gemeentebestuur eind jaren 1870 plots 'geheel van houding' veranderde ten opzichte van de bewaarscholen. Zo zou de stad de bewaarscholen van de *Société* afschilderen als matressenschooltjes (die een slechte naam genoten). Deze zouden worden geleid door 'vieilles femmes ignorantes'.⁵¹³ Op die manier zou de stad haar concurrent willen zwartmaken. De voorbeelden die Walgrave hier aanhaalt, dateren echter van het jaar 1890. De kritiek kwam bovendien niet van het Antwerpse gemeentebestuur, maar van Alexis Sluys, directeur van de Brusselse normaalschool.

Het klopt wel dat er kritiek was op de bewaarscholen. Deze kwam echter niet enkel van het stadsbestuur, en was al lang wijd verspreid. De toenemende verspreiding van de kindertuinpedagogie stond aan de basis van deze kritiek. In hoofdstuk 4.4 zal daar nog worden op ingegaan. Hier volstaat het te stellen dat de kritiek zich bijvoorbeeld focuste op de gebrekkige vorming van de bewaarschoolmeesteressen.

De opportunistische en hypocriete houding die Walgrave van de "ploeg van '72" schetst, moet bijgevolg worden bijgesteld. Aangezien het stadsbestuur een nieuw soort kleinkinderschool wilde oprichten, zou het van slecht bestuur getuigen een systeem dat volgens hen had afgedaan te blijven subsidiëren. Misschien biedt de schoolstrijd ook een deel van de verklaring. Zo waren de godsdienstlesjes van de bewaarschool mogelijk een doorn in het oog van het radicaal-liberale gemeentebestuur. Nochtans werden deze lesjes algemeen beschouwd als vrij gematigd en zelfs neutraal. In ieder geval was het natuurlijk ook makkelijker de kinderen van de bewaarscholen af te snoepen, dan "nieuwe" kinderen in het kleinkinderschoolcircuit te krijgen.

⁵¹³ *Ibidem*, 42-43.

Wat het precieze amalgaam van redenen ook was, de subsidies van de stad werden vrij snel afgebouwd eens de kindertuinen in de behoeften konden voorzien.⁵¹⁴ Zo werd in 1881 enkel nog een subsidie aan de bewaarschool in de Vliegestraat gegeven.⁵¹⁵ Ten slotte werd in 1884 ook dit hulpgeld afgeschaft, nadat er in dezelfde straat een kindertuin was geopend. De stad vorderde bovendien de lokalen op die ze tot dan gratis aan de vereniging ter beschikking had gesteld. Ook stopte ze met het betalen van de huur van de overige lokalen.⁵¹⁶

Ten opzichte van de bewaarscholen waren de nieuwe kindertuinen voor veel ouders aantrekkelijker. Zo was de soep er gratis, en waren de onderwijzeressen jonger en beter opgeleid. De bewaarscholen verloren dan ook honderden kinderen aan de kindertuinen. Bovendien had het wegvallen van de subsidies de *Société* in zware financiële problemen gebracht.⁵¹⁷

Ironisch genoeg dreef de stad de *Société* daardoor recht in de handen van de katholieken. Deze ontfermden zich sinds 1880 over de vier overblijvende bewaarscholen, die nog lange tijd 1500 kinderen zouden opvangen. De *Société* kon voortaan beroep doen op verschillende zustercongregaties om de directie van de scholen over te nemen. Dit zorgde natuurlijk voor een doorgedreven katholisering van de schooltjes, die voordien zo goed als neutraal waren. Sinds 1880 was er dus ook op het vlak van de kleinkinderscholen sprake van twee netten: de “neutrale” kindertuinen van de stad en de katholieke bewaarschooltjes van de *Société*.⁵¹⁸

4.3.2 Kindertuinen in Antwerpen

Antwerpen beschikte als vanouds ook over drie kinderkribben en de zogenaamde “wieg- en bewaarschool” Maria-Hendrika. Deze herbergden enkele honderden kinderen jonger dan drie, en ontvingen daarvoor kleine subsidies van de stad, de provincie en de Staat.⁵¹⁹ In de ploeg van De

⁵¹⁴ *Ibidem*, 42.

⁵¹⁵ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1883, 88.

⁵¹⁶ WALGRAVE, *ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs*, 42.

⁵¹⁷ *Ibidem*, 42-43.

⁵¹⁸ *Ibidem*, 44-45.

⁵¹⁹ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1874, 90.

Wael is drie keer sprake geweest van de bouw van gemeentelijke kinderkribben. Bij het aantreden van het nieuwe bestuur werd dit voorstel goed maar duur bevonden, en uitgesteld tot wanneer er geld zou zijn.⁵²⁰ Bij de aanloop naar de bouw van de eerste kindertuinen, vroeg raadslid Gittens – tevens bestuurslid van de wieg-school Maria-Henrietta – om aan de kindertuinen lokalen voor een wieg-school toe te voegen. Deze bewezen volgens hem grote diensten aan de werkende klasse, en zouden in elke wijk beschikbaar moeten zijn.⁵²¹ Ook toen kwamen de gemeentelijke kinderkribben echter niet van de grond.

Een laatste poging kwam eind 1889, toen voorgesteld werd met het overschot van bepaalde gelden een kinderkribbe in te richten. Deze keer maakte Schepen Gits er komaf mee:

*De stad heeft zich niet te mengen in het stichten van kinderkribben. Dit is eene zaak welke tot de initiatief van bijzonderen behoort, en aan dezen moet blijven overgelaten. De Stad verricht reeds een zeer nuttig werk door het inrichten harer kindertuinen, welke zooveel en zoo groote diensten aan de bevolking bewijzen. Dusdoende, gelast de Stad zich met de opvoeding der kinderen te beginnen van driejarigen ouderdom, en totdat zij naar de lagere school kunnen gaan. Dit is alles, wat van haar kan geveerd worden. Stellig is het, overigens, dat de beschermers der kribben en vooral de dames, hun voortreffelijk werk zullen voortzetten.*⁵²²

De stad had inderdaad haar keuze gemaakt: er zouden gemeentelijke kindertuinen komen. In 1880 werden de eerste drie geopend (Nijverheidsstraat, Kipdorpevest, Boomse Steenweg), een jaar later reeds gevolgd door de volgende drie (Kloosterstraat, Belegstraat, Offerandestraat).⁵²³ Deze zes tuinen telden eind 1881 al bijna 2000 kinderen.⁵²⁴ In 1882 werd de eerste (en enige) betalende kindertuin geopend, in de Oudaenstraat.⁵²⁵ In 1883 werden weer twee gratis Fröbelschooltjes opgericht (Vleminckxveld, Ammanstraat).⁵²⁶ De nieuwe school van 1884 (Bervoetstraat) bracht

⁵²⁰ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 380.

⁵²¹ *Ibidem*.

⁵²² *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1890, 463.

⁵²³ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1882, 77; *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1883, 82.

⁵²⁴ Exacte cijfer: 1942, cfr. *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1883, 82

⁵²⁵ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1884, 83.

⁵²⁶ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 74.

het totaal aantal kinderen in de tien kindertuinen op bijna 3000.⁵²⁷ In 1885 opende de volgende tuin zijn deuren in de Sint-Gummarusstraat.⁵²⁸ Met de opening van nieuwe schooltjes in 1886 en 1888 (Everaertsstraat, Albert-Grisarstraat) nam de kindertuinbevolking in de dertien instituten de kaap van 4000 leerlingen.⁵²⁹

Voor de eerste drie stedelijke Fröbelscholen voorzag de stadsbegroting een bedrag van 44.000 frank.⁵³⁰ Gezien de kindertuinen zo een succes hadden – er kwamen er bijna elk jaar bij – steeg ook het budget ervoor jaarlijks met 50.000 frank. In 1885 was het opgelopen tot 250.000 frank.⁵³¹ Het hoogtepunt werd in 1889 bereikt met de som van 280.000 frank. De jaren nadien stabiliseerde het kindertuinbudget op 270.000 frank.⁵³²

Ongeveer veertig procent werd besteed aan algemene kosten.⁵³³ Deze omvatten de huur van de lokalen, belastingen, schoolgerief, stookkosten, licht, klein hout, schoonmaak, voedsel, linnen, de prijsuitdeling, de huishuur van de hoofdonderwijzeressen en de eerste inrichtingskosten van de kindertuin.⁵³⁴

De loonkost van het grote aantal personeelsleden nam met zestig procent de grootste hap uit het budget. In 1885 boden de elf kindertuinen werkgelegenheid aan evenveel hoofdonderwijzeressen, 68 onderwijzeressen, een hulponderwijzeres, 139 helpsters, twee pianomeesteressen, 22 dienstmeiden, en een werkvrouw. Het loon verschilde niet enkel tussen de groepen onderling, maar ook binnen de groepen zelf. Naargelang anciënniteit kregen de hoofdonderwijzeressen tussen 1600 en 2500 frank, de onderwijzeressen tussen 1000 en 1200 frank, de helpsters tussen

⁵²⁷ Exacte cijfer: 2940, cfr. *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1886, 87.

⁵²⁸ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1887, 81.

⁵²⁹ Exacte cijfer: 4178, cfr. *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1890, 97; *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1888, 90.

⁵³⁰ Exacte cijfer: 43,970 frank, cfr. *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 50.

⁵³¹ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 64.

⁵³² Cfr. *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1888-1894, respectievelijk pagina 64, 64, 67, 72, 75, 79, 81.

⁵³³ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1886, 64.

⁵³⁴ *Ibidem*, insteeksel tussen pagina's 40-41.

300 en 500 frank. Verder kregen de pianomeesteressen 600 frank betaald, de dienstmeiden 700 frank.⁵³⁵

In 1882 opende de eerste (en enige) betalende kindertuin zijn deuren. De kost voor de stad kwam daarbij op 25 frank per kind in 1885. Voor de tien gratis kindertuinen van 1885 varieerde de kost per kind sterk, omdat niet voor elke kindertuin (evenveel) huur en eerste inrichtingskosten moesten betaald worden. Gemiddeld betaalde de stad in datzelfde jaar 31,4 frank per kind van de gratis kindertuinen, hoewel dit erg uiteenliep om vermelde reden (van 20,5 tot 54,5 frank). Wanneer men de huur en inrichtingskosten buiten beschouwing laat, bekomt men een opmerkelijk resultaat. Op deze manier berekend, betaalde de stad voor elk kind in de gratis kindertuinen slechts 21,3 frank – bijna vier frank minder dan voor de kinderen van de betalende kindertuin.

De verklaring ligt bij het feit dat de betalende kindertuin slechts 150 kindjes telde, en de gratis tuinen gemiddeld 335. Een affiche van dat jaar toont bovendien aan dat de ouders voor hun kind in de betalende kindertuin 15 frank betaalden. De stad legde dus zelf slechts 10 frank bij voor deze kinderen.⁵³⁶ Het enige echte kostverschil was de dagelijkse soep, die de ouders van de betalende kindertuin zelf betaalden. Bijgevolg kan gesteld worden dat er geen wezenlijk verschil was tussen de praktische werking van de betalende en de gratis kindertuinen. Of er enig verschil was wat betreft het eigenlijke onderwijs heb ik niet kunnen achterhalen. In ieder geval hadden zowel de betalende kindertuin als de gratis kindertuinen geen tekort aan kinderen, integendeel.

Het grote succes van de instellingen noopte het bestuur voortdurend nieuwe voorzieningen te treffen. De scholen moesten soms honderden kinderen weigeren. Zo werden er in maart 1884 zeshonderd kinderen méér ingeschreven dan de kinderschool van wijk vijf aankon (die nochtans al sinds 1881 geopend was). Deze kinderen konden ook niet in de andere kindertuinen terecht ‘omdat er geene plaats [was]’. De Winter meende zelfs dat ‘[indien wij] meer scholen in dien aard [bezaten], dan zou dit getal nog aanzienlijker wezen; want nu zien de ouders ervan af, ze te

⁵³⁵ *Ibidem*, 1886, 63-64.

⁵³⁶ *Opening van eenen betalenden kindertuin*, Stad Antwerpen, 6 november 1882.

laten opschrijven'.⁵³⁷ Bovendien werden er in deze kindertuin al tweehonderd kinderen méér opgenomen 'welk er volgens de grootte van het lokaal kan ontvangen worden'.⁵³⁸ Het bestuur ging in dit geval dan ook over tot de aankoop van het lokaal (dat ze tot dan huurde), samen met de aanpalende huizen.⁵³⁹ Allewaert had begin 1882 reeds voorspeld dat nog zeven kindertuinen nodig zouden zijn om in de behoefte te voorzien.⁵⁴⁰ Na zijn doortocht in Antwerpen had hij dit effectief verwezenlijkt – in totaal waren er dertien kindertuinen (waarvan één betalende) met bijna 4200 leerlingen.⁵⁴¹

Deze cijfers wijzen op het enorme succes die de kindertuin had bij de bevolking. De keuze om de kindertuinen gratis te maken, kwam overeen met de zienswijze van Fröbel. Het was ook politiek een goede zet. Het was van bij aanvang duidelijk dat de gemeentelijke kindertuinen alles in zich hadden om een enorm succes te worden bij de arbeidersgezinnen.⁵⁴² De ouders kregen gratis kinderopvang en de kinderen werden dagelijks gevoed met een stevige vleessoep. Bovendien kregen ze een opvoeding van opgeleide onderwijzers. Bovendien was de kant groot dat een "kindertuinkind" naar het gemeentelijke onderwijsnet doorstroomde. De liberalen zagen zich met door kindertuinen dan ook lange tijd verzekerd van de steun van de bevolking.

Het katholieke net had daarentegen niet de financiën om volledig gratis onderwijs te verschaffen. De katholieken konden met hun onderwijs dus slechts een klein deel van de arbeidersgezinnen bereiken. Het is dan ook geen wonder dat ze zo lang en zo heftig tekeer gingen tegen de kindertuinen. Dit moet de liberalen echter in de kaart hebben gespeeld. De bevolking werd er immers duidelijk op gewezen dat indien de katholieken aan de macht kwamen, het gedaan zou zijn met de toenmalige vorm van de geliefde kindertuinen. De liberalen hadden er dan ook belang bij de polemiek te laten voortduren. Dat de katholieken sinds 1890 bijdraaiden, kan misschien

⁵³⁷ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 52.

⁵³⁸ *Ibidem*, 103.

⁵³⁹ *Ibidem*.

⁵⁴⁰ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 523.

⁵⁴¹ Exacte cijfer: 4178, cfr. *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1890, 97.

⁵⁴² Zo getuigt een brief van schoolinspecteur Haegens in 1877, cfr. ANTWERPEN, Felixarchief, MA 226/2:

GERARD HAEGENS, *Brief - 20 oktober 1877*.

voor een deel op dezelfde manier worden verklaard. Staakten ze hun strijd tegen de superpopulaire kindertuin gedeeltelijk onder het motto “if you can’t fight them, join them”?

De superioriteit en het succes van de Antwerpse kindertuinen was in ieder geval uniek in België. Wat was hier de reden van? Alexis Sluys, directeur van de Brusselse normaalschool, schreef het in 1890 toe aan de zeer degelijke voorbereiding van Allewaert.⁵⁴³ Deze begon immers vier jaar vóór de opening van de eerste kindertuinen al met het uitwerken van een plan.

4.4 Een Man met een Plan

Allewaert was al van bij zijn aantreden een aanhanger van de theorieën van Fröbel. Zo verklaarde hij in 1872: ‘Il faut appliquer aux écoles gardiennes les systèmes dont l’expérience a prouvé la bonté et notamment celui universellement reconnu et accueilli de Froebel.’⁵⁴⁴ Hij vond het daarom jammer dat de stad geen eigen kleinkinderscholen bezat, en niets te zeggen had in de acht private bewaarscholen. De enige manier om de Fröbelmethode ingang te doen vinden, was eigen scholen te starten.

In 1875 werd dan ook besloten tot de oprichting van gemeentelijke kindertuinen.⁵⁴⁵ Allewaert vond de bewaarscholen – die hij definieerde als ‘bewaarplaatsen en geene eigenlijke scholen’ – minderwaardig.⁵⁴⁶ In 1880 zou hij expliciet verklaren dat ‘het eene bewezene zaak is dat het gebrekkige, dat men daar [in de bewaarscholen] aantreft, juist voortkomt uit het gemis aan theoretische en practische vorming bij het onderwijzend personeel’.⁵⁴⁷ Teneinde niet af te glijden naar deze gang van zaken en zich van de bewaarscholen te onderscheiden, bereidde Allewaert de introductie van de kindertuinen grondig voor.⁵⁴⁸

⁵⁴³ SLUYS, *Les jardins d’enfants d’Anvers*, 9.

⁵⁴⁴ VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 675; *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1873, 678.

⁵⁴⁵ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 377.

⁵⁴⁶ *Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert*, 2-3.

⁵⁴⁷ *Inhuldiging van drij stedelijke kindertuinen*, stad Antwerpen, 1880, 18.

⁵⁴⁸ KERKHOF, *Van bewaarschool naar kindertuin*, 36.

In 1875 maakte Allewaert een studiereis langs Nederlandse, Duitse en Zwitserse kindertuinen.⁵⁴⁹ Hij ‘wikte en woog al het goed en het nieuwe, dat hij in den vreemde zag, en sloeg bij zijne terugkomst krachtdadig de hand aan het werk, om zijnen geliefkoosden droom te verwezenlijken’.⁵⁵⁰ Voor de begroting van 1876 werd vervolgens 6000 frank voorzien voor de drie onderwijzeressen die naar de *Fröbelkweekschool* in Leiden zouden trekken, om er gedurende twee jaar te worden onderwezen in de methode.⁵⁵¹ Ze vertrokken evenwel pas in 1877. De bedoeling was dat ze in 1880 elk een kindertuin zouden leiden, en daarnaast hun eigen personeel zouden onderwijzen. Voor 1878 was dit krediet verhoogd tot 12.000 frank, omdat dat jaar drie extra meisjes naar Leiden werden gestuurd ‘gezien de verwachting van groot succes van de nieuwe kindertuinen’.⁵⁵²

De lange opleiding in Leiden was echter niet het aanvankelijke plan. De oproep die Allewaert in 1876 lanceerde om kandidaat-onderwijzeressen te vinden, was voor een eenjarige opleiding voor Fröbelonderwijs in de *Froebel-Schüle* in Hamburg.⁵⁵³ Waarom uiteindelijk voor Leiden werd gekozen, is niet helemaal zeker. Misschien vond Allewaert geen kandidates die het Duits voldoende onder de knie hadden.

Het is ook niet ondenkbaar dat de visionaire Allewaert geen risico wou nemen, en de lengte van de opleiding van doorslaggevend belang vond. Zo zei schoolinspecteur Haegens in de brief die hij namens Allewaert naar Leiden stuurde in verband met de tweede lichter onderwijzeressen: ‘Zooals de hoofdonderwijzeressen zullen zijn, zoo zullen ook hunne scholen worden, derhalve is hunne voorvorming van het allergrootste belang’.⁵⁵⁴ Haegens deelde in zijn brief bovendien mee

⁵⁴⁹ Jammer genoeg zijn hier geen verslagen van teruggevonden.

⁵⁵⁰ M. LEBLON, *Le personnel enseignant des jardins d’enfants de la ville de Bruxelles (1878-1914)*, Brussel, 1994, 52; ‘Dood van M. Evar. Allewaert’, *De Koophandel* (4/5 augustus 1889), 1.

⁵⁵¹ ANTWERPEN, Felixarchieff, hs. MA 226/2: DE CRAEN, VANGELDORG, CANTILLON, *12 oktober 1876*.

⁵⁵² ANTWERPEN, Felixarchieff, MA 226/2: GERARD HAEGENS, *Brief - 20 oktober 1877*; VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 673.

⁵⁵³ ANTWERPEN, Felixarchieff, hs. MA 226/2: EVARIST ALLEWAERT, *Gemeentescholen – bericht – 26 februari 1876*.

⁵⁵⁴ ANTWERPEN, Felixarchieff, MA 226/2: GERARD HAEGENS, *Brief - 20 okt 1877*.

dat de onderwijzeressen die toen al in Leiden verbleven er een jaar extra zouden moeten blijven studeren.

In 1880 was het dan zover: de eerste drie kindertuinen werden geopend, waarbij een grote ceremonie werd gehouden. Deze kende zo een succes dat men nog diezelfde avond besloot tien helpsters aan te duiden. Deze zouden door de hoofdonderwijzeressen worden ingewerkt in de Fröbelmethode.⁵⁵⁵ Ook de liberale regering schoot dat jaar in gang, en richtte in Antwerpen, Brugge, Charleroi, Gent, Luik, Bergen, Namen en Sint-Joost-ten-Node rijksnormaalleergangen in, die echter slechts enkele maanden in beslag namen.

Dit was blijkbaar niet voldoende voor Allewaert. In 1880 liet hij in Antwerpen een tweejarige gemeentelijke leergang oprichten. Deze was al snel zeer succesvol: eind 1880 werd ze door 53 personeelsleden van de kindertuinen gevolgd.⁵⁵⁶ Wegens plaatstekort werd de leergang vanaf 1883 in twee verschillende kindertuinen gehouden.⁵⁵⁷ De rijksnormaalleergangen werden in 1884 door de nieuwe katholieke regering afgeschaft. Het Antwerpse bestuur vormde daarop haar bestaande leergang om tot een “Normale cursus tot het vormen van onderwijzeressen der Stedelijke Kindertuinen”. Deze zou stand houden tot na de Eerste Wereldoorlog.⁵⁵⁸

De gebouwen van de eerste drie kindertuinen waren eigenlijk niet helemaal geschikt: het eerste was gehuurd, het tweede was een oude bewaarschool, en het derde een oude meisjesschool. Nu bleek dat de kindertuinen een groot succes waren, ging men meer aandacht aan de infrastructuur schenken. Fröbel had voor het ontwerp van een kindertuin immers specifieke adviezen gegeven. Voor de volgende kindertuinen werden ofwel bestaande gebouwen verbouwd, ofwel compleet nieuwe gebouwen gerealiseerd.⁵⁵⁹ In het laatste geval zorgde de stadsingenieur voor een ontwerp, volgens aanwijzingen van de Commissie van Openbaar Onderwijs.⁵⁶⁰

⁵⁵⁵ VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 676.

⁵⁵⁶ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1882, 491-492.

⁵⁵⁷ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/4: EVARIST ALLEWAERT, *Brief – 23 juni 1883*.

⁵⁵⁸ VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 676.

⁵⁵⁹ *Ibidem*, 677.

⁵⁶⁰ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1884, 27.

Een dergelijk plan voorzag een oppervlakte van 1800 vierkante meter, waarvan 800 voor de tuin ‘zoodat de kinderen zullen kunnen spelen in de opene lucht, zoo dikwijls als het weer zal gunstig zijn’. Voor de hoofdonderwijzeres werd een aanpalende woning voorzien met eigen koer en tuin. Het schoolgebouw bevatte zes klassen ‘door eenen van boven verlichten gang gescheiden’. Daarnaast was er nog een zaal die voorzien was van kranen en wastafels, en die bestemd was voor het wassen van de kinderen.⁵⁶¹

Uit de gemeenteraadszittingen blijkt dat men de plek van een nieuwe kindertuin liefst zo koos dat deze zou zorgen voor de creatie van een volledige ‘schoolgroep’. Dit betekende dat, indien mogelijk, de (gemengde) kindertuin tussen of dicht bij een lagere meisjes- en jongensschool werd gebouwd.⁵⁶² In 1884 werden de staats- en provinciesubsidies voor nieuwe schoolgebouwen echter geschrapt door de nieuwe regering. Daardoor zag het Antwerpse stadsbestuur zich sinds dat jaar genoodzaakt weer gebouwen te huren (zonder ze te kunnen verbouwen naar een echte kindertuin).⁵⁶³

In 1880 werd ook het reglement van de kindertuinen voorgesteld. Allewaert had daarvoor verschillende gemeenten in België afgetoetst.⁵⁶⁴ In het reglement werden kindertuinen gedefinieerd als ‘opvoedingsgestichten, alwaar kinderen van beide geslachten, kunnen, van 3 tot 6 jaar, verzorgd worden zooals hunne zedelijke en lichamelijke ontwikkeling vereischt. De leerwijze van Froebel wordt daarbij toegepast’.⁵⁶⁵ Hiermee werd uitdrukkelijk gebroken met de oude invulling van de bewaarscholen. Alle Antwerpse kinderen zouden er kosteloos worden aangenomen. Ouders dienden wel een bewijs van woonst af te leveren, en een getuigschrift van de arts die het kind tegen pokken had ingeënt.

⁵⁶¹ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 378.

⁵⁶² *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 47; *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1883, 650.

⁵⁶³ VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 678.

⁵⁶⁴ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. 226/2: EVARIST ALLEWAERT, *verschillende brieven*.

⁵⁶⁵ *Kindertuinen – reglement*, Stad Antwerpen, 1880, 3.

Elke kindertuin zou worden voorzien op 300 leerlingen, verdeeld in zes klassen.⁵⁶⁶ De kinderen, die werden geacht een eetmandje en drinkbeker mee te nemen, zouden elke middag gratis een kom met vlees verrijkte soep krijgen.⁵⁶⁷ Er zouden ook steeds enkele werkvrouwen aanwezig zijn om de kinderen ‘rein te houden’.⁵⁶⁸ De scholen zouden open zijn van acht uur ’s morgens tot vier uur ’s middags (in de zomer tot vijf uur). Ook de verlofdagen werden in het reglement gespecificeerd: naast de zondagen waren dat er negen voor de kinderen, en een handvol voor het personeel.⁵⁶⁹ Dit kleine aantal en de ruime uren wijzen erop dat de opvang van kinderen van werkende ouders een belangrijke functie was van de kindertuinen.⁵⁷⁰

Het reglement maakte ook duidelijk hoezeer de kindertuinen onder toezicht van de schepen van Onderwijs zouden staan. Elke maand dienden de hoofdonderwijzeressen Allewaert in te lichten over de evolutie van het kinderaantal en het gedrag van de onderwijzeressen. Jaarlijks moesten ze ook een algemeen rapport indienen ‘met opgave van alle omstandigheden die het Gemeentebestuur weten moet’. Zonder toestemming van het College mochten de hoofdonderwijzeressen niet afwezig zijn, en voor een verlofdag van een onderwijzeres dienden zij Allewaert onmiddellijk op de hoogte te stellen. Ook de lijst met benodigdheden moest langs hem passeren.⁵⁷¹ Dat de hele gemeenteraad als één man achter dit reglement stond, bleek uit het feit dat ze met 26 stemmen unaniem werd goedgekeurd.⁵⁷²

De Antwerpse kindertuin was werkelijk het passieproject van Allewaert. Uit de bewaarde brieven blijkt dat hij geen detail over het hoofd zag. Zo gaf hij wel eens een aanwijzing voor een lesinhoud, en liet hij zich in met de uitstapjes van de kinderen, de schorre stemmen van de kleuterleidsters, de aanstelling en het verlof van het personeel, voorzorgsmaatregelen voor besmettelijke ziekten als de tyfus en de mazelen, het eten, het stemmen van de piano’s, de communicatie van feesten en het melden van sluitingsdagen aan de ouders, het materiaal van de

⁵⁶⁶ *Gemeenteblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1881, 14.

⁵⁶⁷ *Kindertuinen – reglement*, 4.

⁵⁶⁸ *Gemeenteblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1881, 15.

⁵⁶⁹ *Kindertuinen – reglement*, 4-6.

⁵⁷⁰ VAN DAELE, ‘Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen’, 676.

⁵⁷¹ *Kindertuinen – reglement*, 8.

⁵⁷² *Gemeenteblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1881, 26.

kindertuinen, het oneigenlijke gebruik van de dienstmeiden, de verdere opleiding en organisatie van de examens voor onderwijzeressen, en de taaluitspraak.⁵⁷³ Zoals eerder aangehaald vond Allewaert dit ‘een belangrijk gedeelte der opvoeding’. Hij raadde de hoofdonderwijzeressen ten sterkste aan bij de kleuterleidsters aan te dringen zich zo veel mogelijk van ‘eene zuivere uitspraak’ te bedienen. ‘Zodoende zullen de talrijke kinderen aan uwe zorgen toevertrouwd van jongs af de goede gewoonte aannemen eene beschaafde taal te spreken (...) en daarmee groot voordeel trekken wanneer ze naar het lager onderwijs gaan.’⁵⁷⁴

4.5 Het Startschot

Het wezenlijk nut van deze scholen voor de prille jeugd [wordt] door niemand meer betwist. Sedert de leerwijze van Fröbel beter gekend is en beter wordt toegepast, is het bekend dat zij de beste voorbereiding is voor de lagere school en dat zij in ruime mate bijdraagt om het onderwijs en de opvoeding der kinderen vruchtdragend te maken. Dergelijke voorbereiding is overal voordeelig, doch mag in België onmisbaar geacht worden. De meeste kinderen gaan maar school tot hun twaalf jaar, en dan nog wel op vrij ongeregelde wijze. 't Is dus hoogst noodig dat de jaren, die zij op de school doorbrengen, vruchtbaar worden gemaakt.’⁵⁷⁵

- De toelichting die bij de nieuwe wet op het lager onderwijs van 1879 werd gegeven in de gemeenteraad van Antwerpen.

Op 25 augustus 1878 had Allewaert het over een van de grootste problemen die het onderwijs beletten ‘al zijne vruchten voort te brengen’. Dat was volgens hem een gebrekkige opvoeding, waardoor de kinderen ‘verkeerd voorbereid’ aan de lagere school begonnen. Hierdoor zouden de onderwijzers verplicht zijn ‘te kampen tegen de slechte gewoonten van den geest en van het karakter, die vroegtijdig door de leerlingen worden aangenomen en dikwijls zoodanig ingeworteld zijn, dat ze de taak des onderwijzers soms met onoverwinnelijke hinderpalen belemmert’.⁵⁷⁶ Deze gedachte komt overeen met de idee van Rousseau die stelt dat het kind van nature goed is, maar wordt bedorven door kwalijke voorbeelden van de maatschappij.

⁵⁷³ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/6: EVARIST ALLEWAERT, *Brieven*.

⁵⁷⁴ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/3: EVARIST ALLEWAERT, *Brief aan de dames onderwijzeressen der stedelijke kindertuinen - 17 mei 1882*.

⁵⁷⁵ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 377.

⁵⁷⁶ *Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert*, 5.

Dit probleem aan de *instroom* van de schoolloopbaan zag Allewaert in de toekomst uit de weg geruimd door de weldaden van de Fröbelscholen.⁵⁷⁷ Hij sloot met deze redenering de cirkel die hij enkele jaren eerder was begonnen. Hij had toen het probleem van vroege schoolverlating aan de *uitstroom* van de schoolcarrière aangekaart:

*Over het algemeen verlaten de kinderen te vroegtijdig de school, alvorens ze geleerd hebben hetgene ze in verderen leeftijd noodzakelijk weten moeten. Lichaam en geest zijn nog te zwak, en de goede hoedanigheden, die de onderwijzer met zoo veel moeite heeft kunnen ontwikkelen, zijn nog niet genoeg versterkt om aan den slechten invloed van anderen te kunnen weerstand bieden.*⁵⁷⁸

Dit kon worden verholpen door de kindergeest langer aan een degelijk onderwijs te onderwerpen, zo stelde Allewaert. Ook dit kon door het kind vóór de lagere school naar de kindertuin te sturen. Allewaert stelde de Fröbelschool ook uitdrukkelijk voor als een goede voorbereiding op de lagere school:

[De kleinkinderschool] is niet enkel meer bestemd, gelijk vroeger, om de kinderen te bewaren en te bevrijden voor de ongelukken, waaraan zij kunnen blootgesteld zijn, terwijl hunne ouders buiten huis zijn gaan werken. Hier moeten de eerste zaden der verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van het kind gestrooid worden, om het, door de verlichte toepassing van de leerwijze, die den naam van Fröbel draagt, voor te bereiden tot het lager onderricht.⁵⁷⁹

Hiermee werd enigszins afstand genomen van de visie van Fröbel dat de kindertuin moest uitgaan van het kind zelf en niet van de toekomstige eisen van de lagere school. Mogelijk verbond Allewaert de kindertuin toch expliciet met de lagere school in de hoop dat de kinderen gemakkelijker zouden doorstromen naar verder openbaar onderwijs.

In 1880 vond dan eindelijk de plechtige inhuldiging van de eerste drie stedelijke kindertuinen plaats. Dit gebeurde in een volle zaal. De Burgemeester was belet, maar wel aanwezig waren de provinciegouverneur, de schepenen Cuyllits, Vanden Nest en Allewaert, tien gemeenteraadsleden

⁵⁷⁷ *Ibidem.*

⁵⁷⁸ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 346.

⁵⁷⁹ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 377.

(waaronder alle leden van de Commissie van Onderwijs), de schoolopzieners Haegens, Sneyers en Adriaensen, alsook zowat ‘al de maatschappijen en inrichtingen, die zich met de opvoeding en het lot des volks bemoeien’.⁵⁸⁰ De drie hoofdonderwijzeressen De Craen, Van Geldorp en Cantillon, en de vier onderwijzeressen Van Lippeloy, Lambrechts, Van de Velde en De Meuse waren er ook, alsook alle leerling-onderwijzeressen.⁵⁸¹

De inhuldiging zou natuurlijk uitvoerig worden besproken in de pers. Het was bijgevolg een gedroomd campagnemoment voor de kindertuinen.⁵⁸² Van de inhuldiging werd ook een brochure gedrukt, die voor een groot deel gewijd was aan de toespraak waarmee Allewaert de plechtigheid opende. Hierin werd een arsenaal van argumenten afgeschoten waarom de kindertuinen zo goed waren.

De meeste van deze argumenten had Allewaert al in eerdere toespraken aangehaald. Zo was het belangrijk dat de eerste indrukken van het kind – ‘zoo levendig en sterk’ – niet aan het toeval werden overgelaten. Er werd bijgevolg veel gepraat over het wetenschappelijke van de Fröbelmethode. Zo zei bijvoorbeeld Van Rijswijck: ‘Onder den opwekkenden adem der wetenschap zijn die voortreffelijke methoden ontstaan, die onder de schoonste en vruchtbaarste ontdekkingen deze eeuw tellen zullen.’⁵⁸³ Daarbij aansluitend werd ook stil gestaan bij de grondige opleiding van het personeel.

Ook het spel maakte natuurlijk deel uit van het discours. Dit werd misschien wel het best uitgedrukt op de begrafenis van Allewaert: ‘(...) welke wonderschoone dingen de kinderen worden aangeleerd in onze Froebelscholen, dingen die zij al spelende leeren en die nogtans reeds hunnen geest ontwikkelen en vatbaarder maken voor later onderricht.’⁵⁸⁴ Ook vanuit lichamelijk oogpunt was de kindertuin belangrijk, daar de kinderen er goed zouden worden verzorgd. Zo konden ze gewassen worden in de waslokalen. Dit argument werd later nog versterkt, toen in

⁵⁸⁰ *Inhuldiging van drij stedelijke kindertuinen*, stad Antwerpen, 1880, 6-7.

⁵⁸¹ *Ibidem*, 7.

⁵⁸² *De Koophandel van Antwerpen* (donderdag 18 maart 1880).

⁵⁸³ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 698.

⁵⁸⁴ ‘Begravenisplechtigheid van den hr. Evarist Allewaert’, *De Koophandel* (7 augustus 1889), 1.

1882 werd besloten elke week een dokter langs de kindertuinen (en de lagere scholen) te sturen.⁵⁸⁵

Natuurlijk werd ook niet vergeten de mankementen van de verouderde bewaarschool te etaleren, waar ‘geene spraak [was] van opvoeding’.⁵⁸⁶ De Fröbelmethode, waarvan een samenvatting werd gegeven, was daarentegen ‘geroepen om eene geheele omwenteling in de opvoeding des menschen teweeg te brengen’.⁵⁸⁷ Het ‘grootste doel der opvoeding [en der Fröbelmethode]’ was de ‘zedelijke hoedanigheid’.⁵⁸⁸

Ook werd uitvoerig stilgestaan bij het feit dat er een tuin bij de kindertuin gevoegd werd, zodat de ‘eerste inleiding van den mensch als het ware in het midden der natuur geschiede (...) [waar] het kind voor zijne ontwikkeling het voordeeligst geplaatst is’.⁵⁸⁹ Hiermee werd de ‘onnatuurlijken toestand [van] de mensch in groote steden’ opgeheven.⁵⁹⁰ De Fröbelmethode was immers ‘de leerwijze der natuur zelve’ – ze zou de kinderen ‘niet beschaven, maar ontwikkelen’.⁵⁹¹ De invloed van Rousseau is hier overduidelijk.

Het verschil van de nieuwe kleinkinderschool met de oude werd dus vooral geduid door aan te halen dat de kinderen in de bewaarscholen werden ‘bewaard maar niet opgevoed’. Om het onderscheid duidelijk te etaleren, zorgden de inrichters van de nieuwe schooltjes dat er op de gevel in het groot “Stedelijke Kindertuin” te lezen viel:

Deze benaming gaat die van ‘Bewaarschool’ vervangen, en wel om de reden van het opvoedingsstelsel, dat er thans gevolgd wordt. Vroeger waren deze gestichten wezenlijke bewaarplaatsen (...) Het nieuwe opvoedingsstelsel (...) berust op de natuur van het kind zelve. Al wat zich in de omgeving, in de kleine wereld, des kinds bevindt, wordt ten nutte gemaakt, niet slechts om zijne lichamelijke, maar ook om zijne verstandelijke en zedelijke vermogens te ontwikkelen en te versterken. Indien de stad Antwerpen zich mag

⁵⁸⁵ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1883, 27.

⁵⁸⁶ *Inhuldiging van drij stedelijke kindertuinen*, stad Antwerpen, 1880, 11.

⁵⁸⁷ *Ibidem*.

⁵⁸⁸ *Ibidem*, 14.

⁵⁸⁹ *Ibidem*.

⁵⁹⁰ *Ibidem*, 25.

⁵⁹¹ *Ibidem*, 16 en 24.

verheugen over hetgene er vooral in de laatste jaren op het gebied van volksonderwijs en volksbeschaving is verricht geworden, bekleedt het stichten der Kindertuinen de voornaamste plaats, vermits in deze inrichtingen de grond gelegd wordt van heel de opvoeding des menschen.⁵⁹²

Toch werd in de communicatie van de kindertuinen nog vaak de term “bewaarschool” gebruikt. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de grote affiches die in het straatbeeld werden opgehangen, telkens een nieuwe kindertuin zou worden geopend.⁵⁹³ De affiches waren het belangrijkste communicatiemiddel waarmee geïnteresseerden enkele weken van tevoren werden ingelicht over de opening van een ‘opvoedingsgesticht [waar] de kinderen van beide geslachten, van 3 tot 6 jaar, kosteloos [zullen] aangenomen en onderwezen worden.’

Op de affiches wordt de opening van de kindertuin aangekondigd door ‘Burgemeester en Schepenen’. Ze vermelden daarnaast expliciet de naam van de gemeentesecretaris (De Brauwere) en de burgemeester (De Wael). Enigszins verrassend is dat Allewaert op de affiches niet bij naam wordt vermeld. Een reden hiervoor heb ik niet kunnen achterhalen.

In de grote meerderheid van de gevallen werd er voor gekozen om in grote letters de naam bewaarschool te gebruiken, en in de begeleidende tekst de naam kindertuin. Daarachter werd vaak nog eens de term "bewaarschool" tussen haakjes vermeld. Blijkbaar was deze bij de bevolking lange tijd beter bekend. Het verschil met de affiche voor de betalende kindertuin is opvallend. Hierin wordt *enkel* de term kindertuin gebruikt. Het is ook de enige affiche die een Franse versie van de tekst bevat. Deze zaken tonen aan dat de middenklasse goed op de hoogte was van het bestaan van de nieuwe kleinkinderschool, en dat deze werd aangeduid met de term "kindertuin". Dat de affiches van de gratis kindertuinen enkel in het Nederlands zijn opgesteld, maakt nog eens duidelijk dat deze tuinen bedoeld waren voor de minder gegoede volksklasse.

De affiche van de betalende kindertuin is ook de enige waarop de weldaden van de kindertuin uiteen worden gezet :

⁵⁹² *Ibidem* 5-6.

⁵⁹³ Er worden er nog veel bewaard in het stadsarchief van Antwerpen (MA 226).

De ondervinding heeft den heilzamen invloed bewezen, welken het bijwonen der kindertuinen of Fröbelscholen op de verstandelijke en lichamelijke ontwikkeling der kinderen uitoefent. Men heeft het met reden gezegd, dat de Fröbelleerwijze de beste voorbereiding is tot de lagere school; zij verzekert in ruime mate het welgelukken van het onderwijs en van de opvoeding der kinderen. De uitslagen reeds bekomen in de gestichten voor de kinderen der volksklassen ingericht, laten te dien opzichten geenen twijfel over. Het Gemeentebestuur heeft het als eenen plicht aanzien ook de kinderen der goeode klassen te laten deelnemen aan de voordeelen van een wel ingericht onderwijs der eerste jeugd. Met den betalenden kindertuin te stichten, heeft het de innige overtuiging in eene ware behoefte voorzien te hebben en het durft deze inrichting in de bijzonder aandacht der goeode huisgezinnen aanbevelen.

Dit is een ontegensprekelijk bewijs dat de gratis kindertuinen in volksbuurten werden opgericht. In de rest van België was dat nochtans niet het geval. De volksbuurten werden over het algemeen immers als te katholiek beschouwd voor de eerder vrijzinnige kindertuin. Dat grote steden als Antwerpen minder katholiek waren dan het platteland biedt slechts een gedeeltelijke verklaring. Vooral van belang was het krediet dat het bestuur van Antwerpen genoot bij de bevolking. Met de geslaagde onderwijsverwezenlijkingen was blijkbaar een voldoende groot draagvlak bij de arbeidersklasse gecreëerd voor de adoptie van de nieuwe kleinkinderschool. Dit werd andermaal duidelijk bij de val van de liberale regering, toen een indrukwekkende – vuistdikke – petitie werd overhandigd aan het stadsbestuur vanwege de ‘werklieden’. Daarin werd het bestuur bedankt voor zijn verwezenlijkingen op het gebied van onderwijs, en opgeroepen niet te buigen voor de plannen van de regering:

Voor onze kleinen was het, dat Gij overal die prachtige kindertuinen deed oprijzen, waar ievervolle meesteressen in teedere liefde de moeder trachten te evenaren. (...) Mag zooveel goeds, zooveel schoons verloren gaan? (...) Dit mag, dit kan, dit zal niet gebeuren! (...) Wij verzoeken U door dezen [petitie], niettegenstaande de nieuwe wet van 1884, voorttegaan op den weg, dien Gij sinds twaalf jaren volgt. (...) Een goed en degelijk onderwijs! daarin ligt onze vaderlijke fierheid en onze eenigste hoop tot het latere welzijn onzer kinderen. Zal die fierheid, zal die hoop aan ons, werklieden, ontnomen worden? Wij hebben de stellige overtuiging, Mijnheeren, dat Gij ons zult antwoorden met een krachtdadig: “Neen! duizendmaal neen!”⁵⁹⁴

⁵⁹⁴ ANTWERPEN, Fexliarchief, hs. MA 226, *Aan de heeren Burgemeester, Schepenen en raadsleden der Stad Antwerpen.*

Ook elders wordt duidelijk dat de gratis kindertuinen in Antwerpen vooral voor de arbeidersklasse waren bedoeld. Dit was van bij het begin al zo gepland. Zo zei Allewaert in 1979: ‘Eene bewaarschool [kindertuin] [is] zoo nuttig in een door werklieden bewoond kwartier.’⁵⁹⁵ Bij de plechtige opening van de eerste kindertuinen werden deze vooral aangeprezen voor ‘de werkende en de behoeftige, waar de kinderen in hunne eerste levensjaren niet alleen geene zedelijke opleiding ontvangen, maar dikwijls zelfs de lichamelijke en onontbeerlijke zorgen moeten missen’.⁵⁹⁶

In 1884 meende raadslid Gittens bovendien het volgende: ‘Deze cijfers (...) bewijzen genoegzaam hoe voortreffelijk deze instelling [de kindertuin] is, en hoezeer zij op prijs gesteld wordt door onze naarstige werkersbevolking’.⁵⁹⁷ Ook Allewaert veegde dat jaar alle twijfel van tafel: ‘Eindelijk is het ons mogelijk geworden de belangrijke gestichten in te richten, die aan de werkende bevolking zulke groote diensten bewijzen: wij bedoelde de Kindertuinen, thans ten getalle van 10, waar drij duizend kinderen behoorlijk verzorgd, gevoed en opgebracht worden, terwijl hunne ouders vreedzaam hunne dagelijksche werkzaamheden verrichten.’⁵⁹⁸

Nochtans vermeldde de brochure van de inhuldiging van de eerste kindertuinen een grotere ambitie. Blijkbaar hoopte de schepen van Onderwijs al van bij het begin ooit kindertuinen voor de meer gegoede klasse in te richten. De reden die de (anonieme) auteur daarvoor aangaf, was dat ‘bij vele rijken, die hunne kinderen aan dienstboden of vreemden moeten toevertrouwen, de opvoeding dikwijls al ruim zoo mank [ging] als bij de werkliede, die om zeer gegronde redenen zich met de opvoeding hunner kinderen weinig of niet kunnen bemoeien’.⁵⁹⁹ Het inrichten van betalende kindertuinen zou pas kunnen gebeuren eens er genoeg onderwijzeressen waren opgeleid, maar evengoed wilde Allewaert waarschijnlijk het succes van de eerste schooltjes afwachten.

⁵⁹⁵ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 376.

⁵⁹⁶ *Inhuldiging van drij stedelijke kindertuinen*, 9-10.

⁵⁹⁷ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 52.

⁵⁹⁸ *Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert*, 5.

⁵⁹⁹ *Inhuldiging van drij stedelijke kindertuinen*, 29.

De inrichting van twee soorten kindertuinen week af van de originele gelijkheidsidee van Fröbel. Armen en rijken werden hierdoor van elkaar gescheiden. Zoals eerder vermeld was dit in 1863 al voorgedaan door barones Von Marenholz in Duitsland. Ze geloofde niet dat ouders van de gegoede klasse hun kinderen wilden laten omgaan met de armen. Blijkbaar volgde Allewaert haar hierin. Net als Von Marenholz slaagde hij er wel in zowel armen als rijken met de kindertuin te bereiken.

Het is waarschijnlijk dat ook de Fröbelkweekschool in Leiden invloed had op de beslissing. Begin april 1882 schreef Allewaert een brief aan de gereputeerde instelling, met de vraag of Antwerpen mocht deelnemen aan de algemene huldiging van Fröbel ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van zijn geboorte.⁶⁰⁰ Dat Allewaert toestemming vroeg voor dergelijk detail, doet vermoeden dat hij veel respect had voor de kweekschool, en haar als zijn voorbeeld beschouwde inzake Fröbelkwesties.

Het is mogelijk mede hierom, dat Allewaert de kindertuinen richtte op de arbeidersklasse. In 1880 citeerde hij immers de visie van Leiden daarop: '[De Fröbelmethode is] het meest redelijke middel om aan de eerste verstandelijke en zedelijke ontwikkeling der maatschappij eene goede richting te geven; heilzaam werkend zelfs voor hare hoogste standen, maar gezegend bovenal voor de lagere volksklasse, die een afdoend geneesmiddel behoeft tegen de velerlei erfkwalen van het pauperisme, meestal gevolgen van verwaarloosde opvoeding in de jaren der prille jeugd.'⁶⁰¹

De viering van Fröbels geboortedag werd effectief ook in Antwerpen gehouden, waar de kindertuinen gedurende acht dagen werden opengesteld voor het publiek. Op de geboortedag van Fröbel zelf kregen alle leerlingen van de kindertuin chocolade met boterkoeken.⁶⁰² Ook op 17 augustus 1884 werd in Antwerpen een Fröbelfeest georganiseerd, ditmaal in de Handelsbeurs. Het ging uit van 'den weezen der openbare gestichten van Antwerpen (...) met de liefvallige

⁶⁰⁰ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/3: EVARIST ALLEWAERT, *Brief – 13 april 1882*.

⁶⁰¹ *Inhuldiging van drie stedelijke kindertuinen*, 17.

⁶⁰² ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226: EVARIST ALLEWAERT, *Stedelijke Kindertuinen - Bericht – Honderdste verjaardag van Frederik Froebel – 1782-1882 – door Antwerpen herdacht en gevierd*.

medewerking van vierhonderd leerlingen der hoogste klassen (kinderkens van 5 tot 6 jaar) van de acht kosteloze Stedelijke Kindertuinen'.⁶⁰³ Men deed in Antwerpen duidelijk zijn best de herinnering aan Fröbel levend te houden.

Allewaert deed ook zijn best de vinger aan de pols van “zijn” kindertuinen te houden. In februari 1882 hij een brief aan de onderwijzeressen met de opdracht hem geregeld op de hoogte te houden van de vorderingen en verwezenlijkingen van de kindertuinen.⁶⁰⁴ Ook bleek Allewaert erg geïnteresseerd in de effecten van de kindertuinen op de leerlingen die daarna aan de lagere school werden afgeleverd:

*[De kindertuinen] hebben reeds aan onze gemeentescholen een aanzienlijk getal leerlingen verschaft. Van heden af bestaat mogelijkheid met kennis van zaken te oordelen over den invloed welke deze gestichten op onze schoolbevolking uitoefenen en tot hoeverre zij aan hunne bestemming beantwoorden. Hoogst aangenaam zou het mij wezen van uwen't wege te vernemen, buiten het getal der leerlingen welke gij van de kindertuinen ontvangen hebt, wat er door u bestadigd is, aangaande de ontwikkeling dezer kinderen, hunne vatbaarheid voor het onderwijs en hun gedrag in de school.*⁶⁰⁵

Zoals reeds aangehaald is de consensus in de literatuur dat de Fröbelmethode in België enkel op de kleuterschool werd toegepast.⁶⁰⁶ Dat dit grotendeels het geval was, wordt hier niet ter discussie gesteld. Maar de kindertuinen waren in Antwerpen dermate succesvol dat de Fröbelmethode ook een weinig in de lagere school doordrong. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een brief van Allewaert uit 1883, gericht aan de onderwijzers der gemeentelijke lagere scholen:

Ik neem deze gelegenheid waar om uwe aandacht te roepen op het vraagpunt of het niet wenschelijk ware eenige der in de kindertuinen in voege zijnde spelen, door de leerlingen uwer laagste klas te laten verrichten. Deze spelen worden, in de kindertuinen, dikwijls onder de leiding der oudste leerlingen

⁶⁰³ *Froebelfeest – den weezen der openbare gestichten van Antwerpen*, Maatschappij De Vrienden der Weezen, Antwerpen, augustus 1884.

⁶⁰⁴ ANTWERPEN, Felixarchief, MA 232/9, EVARIST ALLEWAERT, *Brief aan de kindertuinen - 2 februari 1883*.

⁶⁰⁵ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 232/9; EVARIST ALLEWAERT, *Aan den heer stedelijke schoolopziener, aan de dames hoofdonderwijzeressen en heeren hoofdonderwijzers der gemeentescholen, aan de dames bestuurders der betalende jufferscholen, aan de heeren bestuurders der stedelijke onderwijsgestichten – 16 februari 1883*.

⁶⁰⁶ DE VROEDE, 'De Fröbelschool in België', 168.

*uitgevoerd. In twee gemeentescholen hebben de schoolhoofden, uit eigene beweging, reeds deze spelen ingevoerd en den besten uitslag bekomen. Ik keur deze doenwijze ten volle goed en meen dat zij tot voorbeeld zal kunnen strekken voor andere scholen.*⁶⁰⁷

Allewaert is hiermee duidelijk voor de bredere toepassing van de Fröbelmethode. Met de kindertuin was ‘de basis, de ware grondsteen der rationele opvoeding’ gelegd. Hij hoopte daarom dat de lagere school volkomen zou worden aangesloten op de kindertuin, ‘ingezonderheid voor wat de methoden of het leerstelsel betreft’.⁶⁰⁸ Allewaert had zijn steun hiervoor al bij de opening van de eerste kindertuinen verklaard. Hij maakte toen ook gewag van de invloed van de methode op de lagere school:

*Het is omdat de Froebelmethode die der natuur zelve is, dat haar grondbeginsel toepasselijk is op al de graden van het onderwijs. Wanneer het middelbaar en het hooger onderwijs meer van dit grondbeginsel zullen doordrongen zijn, dat reeds zijnen invloed in de lagere school in breede mate uitoefent, dan zal men kunnen zeggen dat de openbare opvoeding in al hare deelen voor goed en op vasten grond gevestigd is.*⁶⁰⁹

Het was dan ook niet verwonderlijk dat Allewaert en de zijnen ambieerden de Fröbelmethode zo correct mogelijk ingang te doen vinden. Hoofdonderwijzeres De Craen zei daarover: ‘Wij denken met recht op *onze* scholen “Kindertuin” te mogen zetten, omdat wij steeds zullen trachten nog dieper in den geest van Froebel’s methode door te dringen. Wij zullen ons beieveren om die opvoedingsleer bezield voor te dragen; om den toeschouwer met eenen gunstigen indruk te laten heengaan, zoodat hij geene verminkte kopie van Froebel’s methode zal zien.’⁶¹⁰

De eerbied die voor de methode werd tentoongespreid, maakte duidelijk dat men zich bewust was van de complexiteit van de oorspronkelijke theorieën. Zo stelde Allewaert: ‘Wij hebben de verwaandheid niet, een volledig denkbeeld der Froebelmethode gegeven te hebben, hetgeen alleen kan verkregen worden door eene grondige studie van haren oorsprong, die zoo eenvoudig

⁶⁰⁷ ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 232/9; EVARIST ALLEWAERT, *Aan den heer stedelijke schoolopziener, aan de dames hoofdonderwijzeressen en heeren hoofdonderwijzers der gemeentescholen, aan de dames bestuurders der betalende juffersscholen, aan de heeren bestuurders der stedelijke onderwijsgestichten*, brief van 16 feb 1883.

⁶⁰⁸ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 468.

⁶⁰⁹ *Inhuldiging van drij stedelijke kindertuinen*, 16.

⁶¹⁰ *Ibidem*, 24-25.

en tevens zoo diep doordacht is, alsook door hare toepassingen, die zoo menigvuldig en zoo verscheiden zijn.’⁶¹¹

Of de praktijk in alle Antwerpse kindertuinen werkelijk zo zuiver Fröbeliaans was als geambieerd, is moeilijk na te gaan. Er zijn daartoe wel aanwijzingen te vinden. Zo vertelde Allewaert over spelen die in de kindertuinen dikwijls onder de leiding van de oudste leerlingen werden uitgevoerd. Dit stond volledig in de lijn van het vrijheids- en initiatiefprincipe van de Fröbelmethode.⁶¹²

4.6 Van Criticasters & Tegenstanders

Met de terdege voorbereiding wilde men klaarblijkelijk ook de klassieke kritiek een stap voor zijn. Hoofdonderwijzeres De Craen hoopte de Fröbelmethode zo nauwgezet te volgen dat de scepticus ‘niet gelijk voorheen zeggen zal: - Wat geeft dat gefroebel? – Het is tijdverlies – de kinderen moeten tegenwoordig te veel leeren om ze zoolang op te houden met spelen – ik zie de noodzakelijkheid van die dingen niet in, enz...’⁶¹³ Ook de kritiek die al in Duitsland, Engeland en Polen werd aangevoerd tegen de kindertuin – ‘que l’enfant n’est nulle part mieux pour son education première qu’auprès de sa mère’ – werd blijkbaar verwacht in Antwerpen. Allewaert bracht hiertegen in dat dergelijke overtuiging voorbijgaat aan het feit dat moeders vaak door andere verplichtingen werden beziggehouden. Ze zouden daarom te weinig tijd en energie over hebben om zich voldoende met de opvoeding bezig te houden.⁶¹⁴

Allewaert haalde hierbij het fenomeen aan dat veel vrouwen genoodzaakt waren naar de fabrieken te trekken om hun dagelijks brood te verdienen.⁶¹⁵ Hij benadrukte dat hij dit ‘jammerlijke’ vond, omdat ook voor hem de vrouw de hoeksteen van het gezin was. Zonder haar

⁶¹¹ *Ibidem*, 15.

⁶¹² ANTWERPEN, Felixarchieff, hs. MA 232/9; EVARIST ALLEWAERT, *Aan den heer stedelijke schoolopziener, aan de dames hoofdonderwijzeressen en heeren hoofdonderwijzers der gemeentescholen, aan de dames bestuurders der betalende jufferscholen, aan de heeren bestuurders der stedelijke onderwijsgestichten - 16 februari 1883.*

⁶¹³ *Inhuldiging van drij stedelijke kindertuinen*, 25.

⁶¹⁴ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 460.

⁶¹⁵ *Gemeentebled*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1880, 370.

kon het geen gelukkige plek zijn.⁶¹⁶ Dit argument werd echter slim doorgetrokken in het voordeel van de kindertuinen door te wijzen op de natuurlijke moederinstincten van de onderwijzeressen. Zo verzekerde hoofdonderwijzeres De Craen in 1880: ‘Wij zullen voor een deel de plaats van die moeders vervullen, waarvan honderden kleinen hier zullen komen; welnu, wij zullen ze liefhebben en verzorgen (...) Zend ons uwe kinderen met vertrouwen en zijt overtuigd en gelooft ons vrij, wij zullen ze verzorgen als onze eigene, en ze leeren braaf en verstandig worden.’⁶¹⁷

De meest verbeterde tegenstand kwam echter vooral van de katholieken. Allewaert verkondigde in 1879 nog zelfzeker: ‘De openbare school vernielen of ernstig beschadigen, daartoe is men [de katholieken], hier ter steden, volkomen onmachtig.’⁶¹⁸ In 1880 was zijn verslag over de toestand al iets verontwaardigder: ‘De aanvallen tegen ’t openbaar onderwijs gaan steeds voort en worden van dag tot dag heviger [ondanks onze onberispelijke houding].’⁶¹⁹

4.6.1 De Schoolstrijd Woelt

Het katholieke verweer tegen de kindertuinen kaderde natuurlijk volledig in de Schoolstrijd (1878-1884). In dit hoofdstuk zal dan ook uitvoerig worden ingegaan op deze schooloorlog, die een lange geschiedenis kent. De lange aanloop naar de explosie van 1878 begon reeds bij de oprichting van België. In de nieuwe grondwet had men de vrijheid van onderwijs opgenomen. Dit was gedeeltelijk een reactie tegen de decennialange inmenging van de Staat op onderwijsgebied. Twee dingen stonden daarbij centraal: in de eerste plaats moesten ouders kunnen kiezen naar welke school ze hun kinderen stuurden. In de tweede plaats was er de vrijheid om een eigen onderwijsinstelling op te richten, waarbij men het karakter van de school zelf mocht bepalen.⁶²⁰

Niettegenstaande de samenwerking van het Unionisme, was al vroeg duidelijk dat het onderwijs een heikele kwestie was. Toen de liberalen in 1833 de gemeentescholen wilden subsidiëren,

⁶¹⁶ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 261.

⁶¹⁷ *Inhuldiging van drij stedelijke kindertuinen*, stad Antwerpen, 1880, 27.

⁶¹⁸ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 423.

⁶¹⁹ *Ibidem*, 464.

⁶²⁰ D’HOKER, ‘Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing’, 256.

verzetten de katholieken zich tegen deze ‘inmenging van vrijheid van onderwijs’. Een liberaal riep toen uit dat de Kamer vanaf die dag twee kampen zou kennen (liberalen en katholieken). Het voorstel werd echter verworpen, en de Unie werd gered door het probleem te bevroren en te wijzen op het buitenlandse gevaar.⁶²¹

De basis van het onderwijsconflict lag in de verschillende interpretatie van Artikel 17 van de Grondwet. Deze las: ‘Het onderwijs is vrij. Elke preventieve maatregel is verboden. (...) Het openbaar onderwijs, op ’s lands kosten gegeven, wordt eveneens bij wet geregeld.’ Volgens de katholieken betekende dit dat de Staat het private onderwijs moest aanmoedigen en zo nodig ondersteunen. De liberalen lazen erin dat de Staat het officieel onderwijs moest oprichten, besturen en uitbreiden – indien noodzakelijk zelfs tegen het vrije onderwijs in.⁶²²

In ieder geval was het niet meer nodig de toestemming van de overheid te hebben om een onderwijsinstelling op te richten of onderwijs te verstrekken.⁶²³ Dit gaf het katholiek onderwijs – dat in de Franse en Nederlandse tijd sterk beknot was geweest door de centrale overheid – weer de lang gemiste bewegingsruimte. Vanaf 1830 richtte de Kerk dan ook een hele resem katholieke onderwijsinstellingen op (private of vrije scholen genoemd). De liberalen bleven niet bij de pakken zitten, en openden bijvoorbeeld de *Université Libre de Bruxelles* in 1834.⁶²⁴

Nochtans bleef het onderwijs de eerste decennia na 1830 bijna uitsluitend katholiek van strekking. Dat hing natuurlijk samen met het feit dat meer dan 99% van de bevolking zich als katholiek bestempelde.⁶²⁵ Het stichten en onderhouden van een eigen schoolnet bleek voor de katholieken echter een dure onderneming.⁶²⁶

⁶²¹ BALACE, ‘De liberalen, de katholieken en het Unionisme’, 47.

⁶²² T. LUYKX en M. PLATEL, *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot 1944*, vijfde bijgewerkte uitgave, Antwerpen, 1985, 170.

⁶²³ M. D’HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 3.

⁶²⁴ D’HOKER, ‘Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing’, 256-257.

⁶²⁵ *Ibidem*, 258.

⁶²⁶ DE CLERCK, *Dag meester*, 12.

De schoolwet Nothomb van 1842 – een liberaal-katholiek compromis – bracht soelaas: elke gemeente was voortaan verplicht kosteloos lager onderwijs te verschaffen met ten minste één school, waarvoor ook een vrije school mocht worden “aangenomen”.⁶²⁷ Deze eerste organieke wet op het lager onderwijs versterkte daarmee de kerkelijke greep op het onderwijs.⁶²⁸ Veel gemeenten kozen er immers voor geen nieuwe school te starten, maar een vrije katholieke school te adopteren als gemeenteschool.

Voortaan zouden talloze katholieke scholen dus een instroom van belastinggeld krijgen. Daarenboven maakte de nieuwe wet van godsdienst en christelijke zedenleer verplichte vakken.⁶²⁹ De leerkrachtenbenoeming bleef het recht van de gemeenteraad, die in de praktijk echter vaak tot een akkoord kwam met de geestelijkheid.⁶³⁰ Als klap op de vuurpijl volgde in 1846 een ministeriële omzendbrief, die voorschreef dat de hele lagere school moest kaderen in de katholieke godsdienst. Dit zorgde ervoor dat de katholieke controle in de gemeentescholen werd uitgebreid tot alle lessen (net zoals dat in de vrije scholen het geval was).⁶³¹

Het polemieken rond het onderwijs zorgde mee voor het einde van het Unionisme. De eerste volledig liberale regering – Rogier (1847-1852) – gebruikte haar parlementaire meerderheid om de krijtlijnen van het liberale programma betreffende middelbaar onderwijs te verwezenlijken. Zo bepaalde de nieuwe wet op het middelbaar onderwijs in 1850 dat de Staat tien Koninklijke Athenea en vijftig Rijksmiddelbare scholen voor jongens zou oprichten, die ze ook zelf zou beheren.⁶³² Godsdienst zou dan wel een plichtvak worden in officiële middelbare scholen, de invloed van de geestelijkheid werd met de wet ook beperkt tot dat vak. Religie werd voortaan geweerd uit de andere vakken en uit de schoolsfeer in het algemeen (in tegenstelling tot het lager onderwijs, dat nog doordeesemd was van de kerk).⁶³³

⁶²⁷ D’HOKER, ‘Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing’, 258.

⁶²⁸ D’HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 3; *Ibid.* 19.

⁶²⁹ D’HOKER, ‘Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing’, 259.

⁶³⁰ DENECKERE, *België op het breukvlak*, 45-46; LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, 170.

⁶³¹ D’HOKER, ‘Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing’, 259.

⁶³² WITTE, *Politieke geschiedenis van België*, 92.

⁶³³ M. D’HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 24.

De nieuwe wet zei ook dat het officiële middelbaar onderwijs neutraal zou zijn, zonder enige controle van de clerus. Zij zouden enkel worden *uitgenodigd* godsdienstles te komen geven, en zouden daarbuiten geen gezag meer hebben. Hiermee werd de liberale visie op de onderwijsvrijheden in de grondwet dus bekrachtigd.⁶³⁴ De wet werd aangenomen ondanks heftige parlementaire discussies, talloze petitieën en een front van de bisschoppen.⁶³⁵

Waar de wet van 1842 nog paste in het katholieke én liberale kraam, daar bracht de wet van 1850 de groeiende tegenstellingen tussen de twee partijen aan het licht. Beiden hadden hun standpunten versterkt: liberalen streefden naar een strikte scheiding tussen Kerk en Staat. Het onderwijs moest van kinderen vooral goede staatsburgers maken. Voor de katholieken daarentegen moest de hele samenleving samenvallen met het geloof en was de eerste taak van het onderwijs het vormen van goede gelovigen.⁶³⁶ De praktische uitvoering van de wet van 1850 ondervond dan ook grote hinder van de geestelijkheid, wat zorgde voor een jarenlang conflict.⁶³⁷

Omdat zij hiervoor geen oplossing zag, gaf de regering de toelating om lokale akkoorden af te sluiten tussen de middelbare scholen en de bisschoppen. Het eerste van deze akkoorden kwam in 1853 tussen kardinaal Sterckx en de stad Antwerpen tot stand. Het werd “Antwerpse Conventie” genoemd en voorzag dat enkel de katholieke geestelijkheid godsdienstles mocht geven in de atheneën en middelbare scholen. In Artikel II werd zelfs bepaald dat *de leerkrachten de gelegenheid [moeten] aangrijpen die door de uitoefening van hun ambt wordt geboden om de leerlingen de liefde voor de religieuze verplichtingen bij te brengen.*

De Antwerpse Conventie kwam model te staan voor een bijsturende wet in 1854.⁶³⁸ Deze was een compromis, waarbij de clerus via achterpoortjes hun belangrijkste eisen zag ingewilligd.⁶³⁹ Ze herkreëg ermee haar controlefunctie, wat een vrijwel uitsluitend katholiek lerarenkorps tot gevolg zou hebben. De geestelijkheid staakte bijgevolg hun verzet tegen de wet op het

⁶³⁴ DENECKERE, *België op het breukvlak*, 50.

⁶³⁵ WITTE, *Politieke geschiedenis van België*, 92.

⁶³⁶ M. D’HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 24.

⁶³⁷ BOTS, *Beknopte Geschiedenis*, 2.

⁶³⁸ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 30.

⁶³⁹ BOTS, *Beknopte Geschiedenis*, 2.

middelbaar onderwijs van 1850. De antiklerikalen waren natuurlijk niet gediend met deze “conventie”-politiek, die menig liberaal leraar zijn betrekking kostte.⁶⁴⁰ De wet leidde ook tot algemene afkeuring bij de vrijmetselarij, die het katholicisme tot staatsgodsdienst zagen verheven.⁶⁴¹

De liberale regeringen Rogier II (1857-1867) en Frère-Orban (1868-1870) wilden de zaak echter niet op de spits drijven. Ze bleven voorzichtig, en pasten de “zachte” tactiek van zogenaamde “administratieve correcties” toe. Zo gingen ze eerder eigen gemeentescholen starten dan vrije scholen aan te nemen. Het aantal van deze laatste nam daardoor af van 810 in 1857 tot 510 in 1869. Ook koos men er eerder voor om gediplomeerde leerkrachten te benoemen – die hun opleiding op een officiële school hadden genoten – dan de financiële staatstussenkomst voor het opstarten van gemeentescholen te verhogen.

Deze aanpak had effect, maar stelde de meer radicale liberalen niet tevreden.⁶⁴² Er werd immers niet aan de grond van de wet van 1842 geraakt. Hoewel er steeds meer achterpoortjes werden gesloten, bleef de clerus bevoorrecht in de gemeentescholen en behield het godsdienstonderwijs haar positie.⁶⁴³

Tijdens het bewind van de volgende – katholieke – regering (1870-1878), werd de sfeer grimmiger. Zo gingen de liberalen er soms toe over knokploegen in te zetten om de katholieken te intimideren.⁶⁴⁴ Nochtans liet de katholieke regering – die hoofdzakelijk uit gematigden bestond – moeilijke politiek-godsdienstige kwesties zo veel mogelijk achterwege. Ze concentreerde zich vooral op het ondersteunen van de jonge industrieën.⁶⁴⁵ Dit was echter niet naar de zin van de ultramontanen.

⁶⁴⁰ WITTE, *Politieke geschiedenis van België*, 93.

⁶⁴¹ DE ZUTTERE, *Geschiedenis van de loge*, 30.

⁶⁴² TYSENS, ‘Orde, zorg en spaarzaamheid’, 145.

⁶⁴³ TYSENS, *Om de schone ziel van 't kind*, 57.

⁶⁴⁴ BOTS, *Beknopte Geschiedenis*, 2.

⁶⁴⁵ DE CLERCK, *Dag meester*, 16-17.

Het katholieke kamp raakte erg verdeeld en werd bij de nationale verkiezingen van 1878 de loef afgestoken door de liberalen.⁶⁴⁶ Ondanks het minder aantal stemmen dat zij behaalden (42.003 tegenover 44.325), verkregen de liberalen dankzij het toenmalige kiesstelsel een duidelijke meerderheid in Kamer en Senaat.⁶⁴⁷ Waar de vorige regeringen gematigd optraden, zag het nieuwe bewind (1878-1884) het als haar missie de macht van de kerk uit te hollen en een lekenstaat uit te bouwen. Dit wilde ze hoofdzakelijk doen door het laïciseren van de officiële scholen.⁶⁴⁸

De man die daarvoor de verantwoordelijkheid kreeg, was de vooraanstaande logebroeder Van Humbeeck. Hij zetelde al sinds jaar en dag in de Algemene Raad van de invloedrijke *Ligue de l'Enseignement*.⁶⁴⁹ Van Humbeeck werd aangesteld als minister van het nieuwe ministerie voor Openbaar Onderwijs.⁶⁵⁰

De oprichting van een ministerie van openbaar Onderwijs sloot aan bij het toenemende belang dat aan het onderwijs werd toegewezen. In 1878 was de schoolbevolking inderdaad verdubbeld ten opzichte van 1843, tot bijna 670.000.⁶⁵¹ Niettemin bedroeg het aantal kinderen dat niet naar school ging nog ongeveer 27 procent. De kinderen die wel naar school gingen, spijbelden geregeld. Er was in die tijd geen school- of leerplicht, en de kinderarbeid tierde welig.⁶⁵² Het is dan ook niet te verwonderen dat in 1870 ongeveer de helft van de Belgische bevolking analfabeet was.⁶⁵³

Het symbolische startschot van de eerste Schoolstrijd (1878-1884) was de troonrede van Leopold II, die op 12 november 1878 verklaarde: 'L'enseignement donné aux frais de l'état doit être placé

⁶⁴⁶ *Ibidem*; LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, 166.

⁶⁴⁷ LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, 167.

⁶⁴⁸ D'HOKER, 'Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing', 265.

⁶⁴⁹ DE VROEDE, *Bijdragen tot de geschiedenis*, Deel 1, 335.

⁶⁵⁰ Een zevende, naast de klassieke ministeries van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Financiën, Justitie, Openbare Werken en Oorlog, cfr. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, 167.

⁶⁵¹ D'HOKER, *Twee eeuwen onderwijs in België*, 3.

⁶⁵² *Ibidem*, 4.

⁶⁵³ *Ibidem*.

sous la direction et sous la surveillance de l'autorité civile'.⁶⁵⁴ Het radicaal-liberale kabinet Frère-Orban-Van Humbeeck kwam volledig in het teken van deze strijd te staan, waardoor het vijftigjarige België die jaren zijn rumoerigste tijden zou beleven.⁶⁵⁵ De Schoolstrijd verspreidde zich over heel het land, dat – zo stelt Bots – soms aan de rand van een burgeroorlog leek te staan.⁶⁵⁶ Niettemin was het vooral een Vlaams gegeven; in Wallonië bleef het betrekkelijk rustig.⁶⁵⁷

4.6.2 De Schoolstrijd Bereikt de Antwerpse Kindertuinen

Net als in de rest van Vlaanderen zagen ook in Antwerpen leerlingen en leraren zagen zich te midden van het strijdgewoel. Ze werden op verschillende manier onder druk gezet om de gemeenteschool te verlaten.⁶⁵⁸ Zo werden – naast andere vormen van de facto excommunicatie – de personeelsleden, leerlingen en ouders van de officiële scholen de Sacramenten geweigerd.⁶⁵⁹

De schoolstrijd deed zich ook duidelijk voelen in de Antwerpse kleinkinderscholen. Zo zouden de kinderen van de bewaarscholen weggestuurd worden, indien ouders een deel van hun kroost naar de nieuwe kindertuinen zouden sturen.⁶⁶⁰ Allewaert sprak dat 'eene geweldige, razende drukking worde uitgeoefend op de minst vermogende menschen om hen te dwingen hunne kinderen uit onze schoone scholen te trekken'.⁶⁶¹

De Schoolstrijd weerhield het stadsbestuur er echter niet van haar vooropgestelde kindertuinplan uit te voeren: 'Te midden in den strijd, in het hevigste oogenblik der worsteling, hebben wij een

⁶⁵⁴ LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, 170.

⁶⁵⁵ *Ibidem*, 166.

⁶⁵⁶ BOTS, *Beknopte Geschiedenis*, 2.

⁶⁵⁷ M. DEPAEPE, "Kwantitatieve analyse van de Belgische lagere school (1830-1911)", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, X, 1979, 1-2, 36.

⁶⁵⁸ BOTS, *Beknopte Geschiedenis*, 2.

⁶⁵⁹ LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, 171-172.

⁶⁶⁰ VAN LAAR, *Geschiedenis van het openbaar onderwijs*, deel I, 202.

⁶⁶¹ *Gemeentescholen – prijsuitdeeling op zondag 24 augustus 1879*, Antwerpen, 1879, 8.

grooten stap gedaan: de Fröbelscholen, of kleinkindertuinen zijn opgerezen!⁶⁶² De katholieken lieten zich echter niet onbetuigd en trachtten voortdurend de reputatie van de gemeentescholen te schaden. Zo schreef een populair klerikaal blad over een nieuwe gemeenteschool: ‘De nieuwe school was te midden van eenen mesthoop opgericht, de grond zelf waarop zij staat was slechts eenen hoop vuiligheid in ontbinding. De kinderen moesten er te midden eenen verpeste lucht onfeilbaar ziek worden. En ziedaar de bezorgdheid welke het Gemeentebestuur voor de volkskinderen, en bijzonder voor de schipperskinderen over heeft!’⁶⁶³ Dat dit niet meer dan laster was, werd bewezen door de controle van een delegatie geneesheren.

De tegenkanting van de katholieken zorgde dus aanvankelijk niet voor een afname van de kindertuinactiviteiten, integendeel:

*Deze plicht [meer kindertuinen stichten] wordt ons te dringender opgelegd sedert dat een onverbiddelijke en oneerlijke strijd wordt gevoerd tegen het Staatsonderwijs, sedert dat men alle middelen aanwendt om leerlingen te ontrooven aan de gemeentescholen, zelfs vóór dat zij de schooljaren hebben bereikt. (...) In dit opzicht, dient in de eerste plaats te worden gedacht aan de volkrijke vierde wijk, [vooral ook] omdat de voormalige bijzondere bewaarschool [er] niet meer bestaat.*⁶⁶⁴

De situatie veranderde in 1884, toen de liberale regering werd vervangen door een katholieke. Deze weigerde terstond alle toelagen voor nieuwe schoolgebouwen en verminderde de onderwijssubsidies van de stad met de helft. Bovendien werd Antwerpen door een nieuwe wet op het lager onderwijs verplicht de private scholen te ondersteunen.⁶⁶⁵

Aanvankelijk was de gemeenteraad nog vol vertrouwen: ‘Alhoewel beroofd van Staatshulpgelden en aan onze eigene middelen overgelaten, zullen wij trouw blijven aan het woord van den heer burgemeester Leopold de Wael, en het onderwijs als den eersten en onontbeerlijksten dienst der Gemeente blijven beschouwen en behandelen.’⁶⁶⁶

⁶⁶² *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden*, 468.

⁶⁶³ *Ibidem*, 527.

⁶⁶⁴ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1881, 521.

⁶⁶⁵ *Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert*, 6.

⁶⁶⁶ *Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert*, 7-8.

Het eerste jaar was de strijd lustigheid zelfs ook vrolijk te noemen: ‘Sedert de maand Februari hebben wij tal van brieven geschreven, en het was slechts den 9^e Juli dat de Regering ons te kennen gaf dat zij thans niet van zin was, ons een hulpgeld te verleen, en dat de vergrooting der school derhalve dient te worden uitgesteld. (*Oh! Oh! Gelach.*)’⁶⁶⁷ Het stadsbestuur had tegen dan de capaciteit van de school al op eigen kracht verdubbeld.

Vanaf 1885 drong de harde realiteit zich echter op. Door de uitbreiding van het onderwijs en de stijging van de loonkosten (omwille van het anciënniteitsprincipe) stegen de uitgaven, terwijl de toelagen van de staat elk jaar verminderden.⁶⁶⁸ Sinds 1884 kon men dan ook geen nieuwe scholen meer bouwen, ondanks het feit dat de Antwerpse bevolking met 5000 mensen per jaar toenam.⁶⁶⁹ De onderwijsinstellingen zaten echter al overvol, ze ‘krielden zoodanig van de leerlingen, vooral in de vijfde wijk, dat het ons niet meer mogelijk is de [bouw van nieuwe scholen uit te stellen]’.⁶⁷⁰ De Staat gaf echter geen duimbreed toe.

Dit was ook nefast voor de kindertuinen, waarover Allewaert kwaad zei: ‘Al onze ontwerpen voor het opbouwen van kindertuinen, worden gansch werkeloos gemaakt. Wij zullen deze ontwerpen minstens met de helft moeten verminderen.’⁶⁷¹ De kindertuin was echter hét prestigeproject van het Antwerpse onderwijs, waardoor toch nieuwe tuinen werden geopend. Dit kon echter enkel door bepaalde maatregelen te nemen. Zo werden er geen nieuwe gebouwen meer gebouwd – men stelde zich tevreden met de huur van lokalen. Ook werd voortaan een toeslag van de ouders gevraagd voor de dagelijkse soep.⁶⁷² Dit was een symbolische slag in het gezicht:

Nooit zouden wij er aan gedacht hebben, van de familiën eene betaling voor het voedsel te eischen, hadde de nieuwe wet van 1884 zulks niet onontbeerlijk gemaakt. Die gelden hebben wij zoo gering mogelijk

⁶⁶⁷ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 55.

⁶⁶⁸ *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1889, 463.

⁶⁶⁹ *Ibidem*, 464.

⁶⁷⁰ *Ibidem*, 465.

⁶⁷¹ *Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert*, 6.

⁶⁷² *Gemeentebld*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1885, 255.

*berekend; wij vragen niet meer dan fr. 0 04. Het voedsel komt ons veel duurder in. Toch is zulks eene harde noodzakelijkheid, maar, den toestand inziende, die aan de stad berokkend wordt, zullen de ouders begrijpen dat het ons onmogelijk is, zoo mild te zijn als voorheen.*⁶⁷³

Na een tijd begonnen zich barsten te vertonen in de voorheen zo gesloten rangen van de gemeenteraad. Zo verliep de stemming over de uitbreiding van de betalende kindertuin niet zonder discussie. Van de 27 raadsleden stemden er 10 tegen, die zich zorgen maakten over de financiële toestand en de uitbreiding wilden uitgesteld zien ‘tot een lateren tijd (...) omdat die arbeid (...) noch dringend, noch onontbeerlijk is. De school beantwoordt thans aan alle behoeften.’⁶⁷⁴ Aldus de schepenen van Financiën.

In 1887 maakte Allewaert de balans op: ‘De wet van 1884 – dat uitbroeisel van dollen achteruitwerkingsgeest waarvan de gevolgen zelfs degenen beginnen af te schrikken die ze in den eerste toejuichten – heeft geweldige slagen toegebracht aan onze schoolinrichting’.⁶⁷⁵ Inderdaad werden vaak enkel de uitgaven gedaan voor de meest onmisbare zaken, waardoor het openen van nieuwe kindertuinen vertraagd werd.⁶⁷⁶

Een belangrijke kritiek van de katholieken was het feit dat de kindertuin niet op katholieke beginselen was gestoeld. Allewaert trachtte deze kritiek tegen te gaan door de kaart van de neutraliteit te spelen. Zo zij Allewaert in 1889:

*Ons principe is de onzijdigheid der school, welke den eerbied der geloofsbelijdenis in zich sluit en alle rechtstreekse of onrechtstreekse aanvallen daartegen verbiedt. Het vergeten van zulk grondbegin zou door ons aanzien worden als eene tekortkoming aan een der eerste verplichtingen van die instelling; het zou terzelfdertijd de minachting van ons openbaar onderwijs na zich slepen. Dat schijnen onze critiekers niet in te zien, maar wat de tegenstrevers der officieele school toonen heel goed te begrijpen, wanneer zij de eenvoudige lieden trachten te overtuigen, is dat de openbare school eene school zonder God is.*⁶⁷⁷

⁶⁷³ *Ibidem*, 413.

⁶⁷⁴ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1886, 127.

⁶⁷⁵ *Redevoeringen uitgesproken door Schepenen Allewaert*, 6.

⁶⁷⁶ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1887.

⁶⁷⁷ *Gemeentebblad*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1890, 64-65.

Historici zijn het tegenwoordig echter grotendeels eens dat de polemiek rond het onderwijs niet slechts een ideologische strijd maar ook een machtsstrijd was. Zo redeneerde de liberale regering Rogier dat, aangezien de meeste cijnskiezers het middelbaar onderwijs hadden doorlopen, de realisering van een goed functionerend officieel net de populariteit van de Liberale Partij ten goede zou komen.⁶⁷⁸

Langs de katholieke zijde ging het eveneens niet enkel om de strijd tegen een “maatschappij zonder God”. Het ging de katholieken evenzeer om de kerkelijke macht in het onderwijs, met de daarbij horende financiële steun van de Staat – al wilden ze dat niet met zoveel woorden gezegd hebben. Deneckere stelt zelfs ronduit dat de voorbode van de Schoolstrijd en de Schoolstrijd zelf *helemaal niet* om inhoud draaiden, maar enkel macht.⁶⁷⁹ Ook Dams onderschrijft de visie dat het instituut onderwijs voor zowel de liberalen als de katholieken een middel was om hun maatschappelijk-politieke doelstellingen te verwezenlijken:

Aan de waarachtigheid van de humanistische lyriek die het onderwijs omschreef als het uit de kluisteren van onwetendheid lichten van het volk, wordt steeds minder geloof gehecht. (...) De schoolstrijd lijkt (...) niet meer dan het schuim op de baren. In plaats van een treffen op grote schaal, met grote consequenties, wordt het min of meer een vormtwist. Zowel de katholieke als liberale machtsgroep zou de nieuwe, kapitalistische maatschappijvorm voorstaan, en de school gebruiken als middel om de lagere klassen te “integreren in een burgerdemocratie”. De schoolstrijd wordt zo een twist om maatschappelijke dominantie, waarbij “religie” niet veel meer was dan een symbolische inzet. Het was als een middeleeuws toernooi, waar het om prestige ging.⁶⁸⁰

Mij lijkt het dat hier de balans te ver wordt doorgeslagen naar het andere uiterste. Men ontkent hierbij immers dat de mens in staat is oprecht overtuigd te zijn van de correctheid van zijn of haar denkbeelden. Dat het wel erg cynische mensbeeld dat hiermee wordt geïmpliceerd de historische realiteit niet helemaal juist typeert, mag misschien blijken uit volgende passage, die Allewaert uitsprak tijdens een van zijn laatste toespraken:

⁶⁷⁸ WITTE, *Politieke geschiedenis van België*, 92.

⁶⁷⁹ DENECKERE, *België op het breukvlak*, 49-50.

⁶⁸⁰ K. DAMS, “Inzet en omvang van de schoolstrijd – Doorlichting van Individu, Gemeenschap en School in twee opvoedkundige tijdschriften (1879-1914)”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVI, 1996, 3-4, 141.

*Onze genegenheid ten opzichte van dit groot belang, [het onderwijs], is overigens een natuurlijk uitvloeisel van onze overtuigde denkwijze. Wat is liberalism, zoo niet diepe en ware menschenliefde? Waarom begeeren wij dat uwe kinderen dagelijks geleerd en opgevoed worden, zonet omdat wij begeeren dat zij ons gelukkig zijn, opdat zij het geluk van hunne ouders zouden kunnen bewerken, en tevens het geluk van het vaderland, waarvan zij ook de kinderen zijn. Het liberalism betracht al wat tot de menschen heil kan bijdragen; het wil dat de mensch zoo geleerd, zoo verstandig, zoo verlicht zij, als het immers mogelijk zij: het verwacht alles van de verstandelijke en zedenlijke opvoeding; het wil vooral de opbeuring der minderen, waarvan de opvoeding de ware grondsteen is. (...) Wij ook zijn u, [de kinderen], dank verschuldigd; gij zijt onze beste medewerkers; gij levert ons onze sterkste wapens in den strijd dien wij voor staan; als wij willen toonen dat onze inzichten goed, dat onze gedachten heilzaam zijn, dan wijzen wij op u, dan zeggen wij: ziet de kinderen die uit onze scholen komen!*⁶⁸¹

⁶⁸¹ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden, 680-681.*

5. Conclusie

Zoals aan het begin van deze thesis werd aangehaald, is er min of meer een consensus in de literatuur over het Belgische Fröbelonderwijs. De leer van de “kleuterschoolheilige” zou slechts verwaterd zijn overgenomen. De ingeburgerde gebruiken van de bewaarschool werden niet vervangen maar aangevuld met de spelideeën en –attributen. De theorieën van Fröbel – die vaak hoogdravend en complex waren – werden gelaten voor wat ze waren. In het beste geval werden wat algemene denkbeelden overgenomen, zoals de romantische visie op de natuur. De kinderen werden dan wat meer naar het bos gebracht, en daarmee was de “kindertuin” een feit.

Dat dit inderdaad het geval was voor de meeste Belgische kindertuinen wordt hier niet betwist. Het hierboven uiteengezette onderzoek maakt echter duidelijk dat de Antwerpse situatie anders was. Daar werd wel degelijk veel energie gestoken in de correcte implementatie van de leer van Fröbel. Zo was Allewaert speciaal naar het buitenland gereisd om er de kindertuintoestand te aanschouwen. Naar aanleiding van zijn conclusies besliste hij – lange tijd vóór de eerste kindertuinen in Antwerpen zouden geopend worden – om het toekomstige personeel een opleiding van verschillende jaren te laten volgen. Met een cursus van een paar weken of maanden werd geen genoegen genomen.

In de aanloop naar de opening van de eerste kindertuinen werden – net als in de jaren die volgden – de nieuwe schooltjes en Fröbel zowat de hemel in geprezen. De lofbetuigingen, aanvankelijk vooral bij monde van Allewaert maar al gauw door steeds meer mensen, werkten blijkbaar aanstekelijk. De weldaden die aan de leer werden toegewezen werden steeds mooier – grote woorden werden niet geschuwd. Men zou de goede uitwerksels van de Fröbelmethode natuurlijk enkel kunnen genieten indien de theorieën – die het veelbelovend etiket van de wetenschap kregen opgeplakt – ten volle werden begrepen en uitgevoerd. Mede hierdoor zou het Antwerpse kindertuinnet erg succesvol worden op een relatief grote schaal.

Er was echter nog een andere belangrijke reden voor de bloei. Waar in de rest van België de kindertuin vooral voor de meer vrijzinnige en dus hogere klasse werd ingericht, werd er in Antwerpen bijna uitsluitend de arbeidersklasse mee aangesproken. Net zoals er in Turkije een vrij

paradoxe kindertuinrealiteit was ontstaan, zorgden bepaalde kwesties ook in Antwerpen voor een interessante samenloop van omstandigheden. Het liberale stadsbestuur had in haar eerste beleidsjaren een groot krediet opgebouwd bij de katholieke arbeidersklasse, wat een belangrijke reden was waarom ze deze mensen warm kon maken voor de eerder vrijzinnige kindertuinen. En dit terwijl in de negentiende eeuw het grootste deel van de bevolking zich als katholiek bestempelde.

Door de kindertuin gratis te maken, zag het bestuur zich bovendien verzekerd van de verdere steun van de arbeidersklasse. De nieuwe kleinkinderschool zorgde eveneens voor een doorstroom van leerlingen naar de gemeentelijke lagere scholen, waardoor de positie van het openbaar onderwijs sterker werd. De kindertuin paste dus niet alleen in de inhoudelijke onderwijsvisie van de liberalen maar werd ook met veel succes gebruikt als politiek wapen. De Antwerpse kindertuin week voor dit doel op enkele manieren af van de originele voorschriften van haar Duitse ontwerper. Zo werden aparte schooltjes opgericht voor armen en rijken en werd de kindertuin gepropageerd als een voorbereiding op de lagere school.

Deze thesis wilde vooral duidelijk maken dat de stelling dat de geschiedenis van de Fröbelscholen in België slechts een “lauw” verhaal was, niet opgaat voor Antwerpen. De Fröbeltheorieën werden er als onmisbaar beschouwd voor het welslagen van de kindertuinen. Net als dat voor de Verenigde Staten en Engeland het geval was, werd in de beginfase dan ook erg nauw vastgehouden aan de ideeën van Fröbel. Op wereldvlak was Antwerpen daarmee dus niet uitzonderlijk, maar de stad bekleedde met haar succesvolle Fröbeltuinen wel een unieke positie in België.

Dit had ze voor een groot deel te danken aan de visie en energie waarmee Allewaert de kindertuinen leidde. Deze thesis heeft daarbij echter enkele kanttekeningen willen plaatsen. Hoewel Allewaert wel degelijk de spil van het Antwerpse kindertuinverhaal was, was hij onlosmakelijk verbonden met de politieke motieven van de liberalen. De invloed van andere personen en organisaties was bovendien onmisbaar voor het welvaren van de Antwerpse kindertuinen. Deze krijgen in de literatuur echter zelden de aandacht die ze verdienen. De

oorzaak daarvan is wellicht te vinden bij de mythevorming die rond Allewaert was ontstaan als gevolg van de inschakeling van zijn persoon als liberaal boegbeeld.

6. Verder Onderzoek

6.1 Het Leven van Evarist Allewaert

Niet alleen voor het jonge leven van Evarist Allewaert, maar ook voor de periode 1860-1866 en 1866-1872 zijn de bronnen beperkt of van weinig waarde. Voor 1860-1866 is er bijvoorbeeld het archief van de Handelsrechtbank van Antwerpen.⁶⁸² Het valt te betwijfelen of daarin veel valt te vinden met betrekking tot de adjunct-griffier Allewaert. Deze hield zich vooral bezig met administratieve zaken en was dus eigenlijk niet meer dan een secretaris.⁶⁸³ Het archief van de Handelsrechtbank wordt ook vooral beschouwd als een interessante bron voor de economische geschiedenis van Antwerpen.⁶⁸⁴ Voor de periode dat Allewaert het beroep van advocaat uitoefende (1866-1872), zijn wellicht nog gerechtelijke bronnen te vinden. Omdat de opzet van deze thesis vooral betrekking heeft op Allewaerts politieke carrière is daar slechts een weinig naar gezocht.

Verder onderzoek moet zich dan ook vooral toespitsen op het feit dat Allewaert twintig jaar lid is geweest van *Les Amis du Commerce et de la Persévérance Réunis*. Het archief van deze vrijmetselaarsloge biedt ongetwijfeld een interessante aanvulling voor Allewaerts biografie. Tyssens vermeldt in dit verband ook het Maçoniek Studie- en Documentatiecentrum (C.E.D.O.M.). Door de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog was een groot deel van de archieven van het C.E.D.O.M. lange tijd verloren geacht. Recent is echter ontdekt dat er veel materiaal in Rusland is bewaard. De KGB bleek er na de ondergang van het Derde Rijk de hand op te hebben gelegd. De overdracht van het materiaal blijft echter problematisch.

⁶⁸² Dit wordt bewaard in het Rijksarchief van Antwerpen. Zie daarvoor J. BEKERS en A. BOUSSE, *Inventaris van het archief van de Rechtbank van Koophandel te Antwerpen*, Brussel, 1970 en G. DEVOS, 'De Rechtbank van Koophandel te Antwerpen', 59-143.

⁶⁸³ DEVOS, 'De Rechtbank van Koophandel te Antwerpen', 99.

⁶⁸⁴ BEKERS, *Inventaris van het archief*, inleiding.

6.2 De Antwerpse Kindertuin

Met deze thesis is voornamelijk de liberale kant van het Antwerpse kindertuinverhaal bekeken. De katholieke stemmen omtrent de invoering van de Antwerpse kindertuinen zijn nog niet uitgebreid in beeld onderzocht. Ook de precieze invloed die de Fröbelkweekschool in Leiden had op het Antwerpse kindertuinverhaal is nog weinig bekend. Ten slotte kan het kindertuinverhaal ook voor andere steden in detail worden onderzocht. Ik denk dan voornamelijk aan steden als Brussel en Luik, gezien zij er vroeg bij waren met de kindertuin.

Bijlage – Jan van Rijswijcks hulde aan Allewaert

*Op 12 augustus 1889, tijdens de jaarlijkse prijsuitdeling aan de leerlingen van de Antwerpse gemeentescholen, bracht de nieuwbakken schepen van Onderwijs Jan van Rijswijck onderstaande hulde aan Allewaert.*⁶⁸⁵

Brengen wij hem hier hulde te zamen, op deze plaats waar hij zoo dikwijls het woord tot u gericht heeft, zijn edel woord dat gloeide, als zijne edele inborst, van ijver voor uwe toekomst. (...) [De mannen zijn schaars], die, zooals hij eene uitgebreide kennis aan een grondig oordeel paren. Evarist Allewaert was een geleerde, in de verhevene beteekenis van het woord. (...) Wat de oudere en nieuwere letterkunde goeds en schoons heeft voortgebracht, de schatten van kennis door eeuw aan eeuw, door volk bij volk vergaard, had hij niet alleen genoten maar doorgrond. Hij had van zich zelve kunnen getuigen, met de spreuk van een zijner geliefkoosde dichters der oudheid: niets van al wat menschelijk is, is mij vreemd gebleven.

Maar hij was geen stoeve kamergeleerde. Bij hem geen spoor van verwaandheid, van pedantisme. Zijn helder verstand evenaarde zijne belesenheid. Hij had zijne eigene, breede opvatting over wijsbegeerte en letteren, over rechtsleer en geschiedenis. Lezen is goed, denken is beter, hoorde ik hem eens zeggen. Uit zijn dagelijkschen omgang met dichters en denkers, met de meesters der wereldliteratuur, putte hij niet alleen boekenwijsheid, maar vooral levenswijsheid. Die uitstekende humanist, zoozeer vertrouwd met de nalatenschap van Rome en Athene, dat hij eer zou gedaan hebben aan een leergestoelte van oude talen, had eene open oog voor de ontdekkingen der moderne wetenschap. Die geleerde was een kunstkenner van allereerste gehalte, wiens verbeelding in geestdrift kon ontvlammen voor de meesterstukken van elke school.

Ware hij slechts een uitmuntende geest geweest, een schitterend verschijnsel op het gebied der gedachte, daardoor alleen zou hij onze bewondering verdiend hebben. Maar hij hield zich niet opgesloten in enghartig zelfbehagen; hij is zijne tijdgenooten indachtig geweest; hij heeft ruimschoots medegedeeld van zijn overvloed. De kracht die in hem was, door studie gelouterd en

⁶⁸⁵ *Redevoeringen uitgesproken in bijzondere omstandigheden, 697-705.*

gerijpt, heeft hij ten dienste gesteld der volksschool, dier schoonste aller maatschappelijke instellingen en aldus, naast onze bewondering, heeft hij onze dankbaarheid verworven.

Hij wijdde zich met hart en ziel [het Antwerpse onderwijs] en werd de stichter onzer scholen (...)

Nog heb ik u niet gesproken over het beste dat in hem was, zijn karakter. Evarist Allewaert was een goed mensch. Ondanks zekere afgetrokkenheid, ik zou haast zeggen menschenschuwheid, eigen aan hen die vooral leven in de wereld der gedachte, bezat hij een gouden hart. Wel openbaarde het zich niet door veel uiterlijk vertoon. Heusche woorden, vleierij, uitgestoken handen, daar was hij spaarzaam mee. Maar stug of streng was hij allerminst. Niemand was gezelliger dan hij in een vriendenkring. Dan kon hij schertsen en juichen en zingen als ware hij twintig jaar gebleven. Voor zijne onderwijzers koesterde hij eene innige genegenheid, hen beschouwende als vrienden, als trouwe helpers en – laat zijne collega's het u betuigen – hen verdedigende bij elke gelegenheid.

En de schooljeugd, hoe innig had hij haar lief! Hij die geen eigen gezin had, was hij niet de vader van allen?

Zijne gelukkigste uren waren zijne bezoeken aan de kindertuinen, want hij voelde zich aangetrokken tot de kleinen en de zwakken, en er is geen gedeelte onzer schoolinrichting dat hij met inniger voorliefde heeft bemind. Van zoover de kleinen hem zagen komen, liepen zij naar hem toe. De schooltucht was verbroken. Het was een strijd wie hem de handjes reiken zou en tot zijne armen opklimmen om hem te omhelzen. De kinderen voelen wel wie hen liefheeft en o! het was een aandoenlijk schouwspel, die zachtzinnige geleerde te midden dier dartele schaar, met vaderlijke vingers de blonde en bruine hoofdjes streelend, die niet schuchter weggedoken maar flink naar hem opkeken en bloosden van genot.

Zijne laatste levensjaren zijn jaren van strijd geweest. Zijn werk werd bedreigd, bedreigd door hen die in de school niets anders zien dan een kweekbedding van jeugdige clericaaltjes, die elk onderwijs veroordeelen en vervolgen dat niet beantwoordt aan hunne eigene bekrompen denkbeelden.

Het verschijnen der wet van 1884 was een oogenblik van zware verantwoordelijkheid voor den Schepen van Antwerpen. Aller blikken waren op hem gericht, want de beslissing die hij nemen ging, zou weerklank vinden in den lande.

Wij kunnen het getuigen: zijn besluit was vrij van overijling. Dagen en dagen bracht hij door in diep gepeins, wandelende door zijn kamer – het heugt mij nog – zooals hij gewoon was te doen wanneer zware zorgen in hem waren en langs alle zijden het gewichtig problema beschouwende: moeten wij tegenstand bieden of toegeven.

Hij besloot tot den strijd en al zijne collega's met hem, onder de geestdriftige toejuiching onzer liberale bevolkingen, ja van gansch het liberale land. En eens dit besluit genomen, dreef hij het door met onwankelbare volharding.

Toen schreef zijne strijdvaardige pen die talrijke verslagen, zoo rijp doordacht, zoo stevig geankerd in den tekst der wet en in ons goed recht, toen sprak hij in den Gemeentenraad die redevoeringen, modellen van stijl, met hunne klassiek getinte perioden, beurtelings vlijmend als een zwaard, flikkerend als lichtstralen of kneuzende als mokerslagen. Vijf jaar lang verdedigde hij aldus zijn werk met klem van woorden en kracht van redenen, tegen de aanvallen der regeering.

Van dien strijd heeft hij het einde niet beleefd. Hij werd ons ontrukkt op het oogenblik dat nieuwe plannen tegen ons gesmeed worden, dat wij meer dan ooit behoefte hebben aan zulk een aanvoerder.

(...) Hij wilde, in een woord, het verstandelijk en zedelijk kapitaal van Antwerpen, verheffen tot de hoogte onzer stoffelijke welvaart.

(...) Het nageslacht zal van hem getuigen, dat hij eene eereplaats heeft bekleed onder de mannen van 72, die schitterende pleiade, die zooveel voor Antwerpen heeft gedaan.

Laat ons allen, gij kinderen, die hij zoo lief had, gij ouders, die zijne vrienden waart, gij onderwijzers, de onvermoeibare uitvoerders zijner plannen en ook wij, leden van den raad, laat ons onverpoosd voortbouwen aan het werk onzer scholen, aan dit heerlijk monument door Evarist Allewaert opgetrokken – het is de beste hulde, die wij hem kunnen bewijzen.

Bibliografie

Bronnen

Onuitgegeven bronnen

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 232/9: EVARIST ALLEWAERT, *Brieven*.

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/3: EVARIST ALLEWAERT, *Brieven*.

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/2: EVARIST ALLEWAERT, *Brieven*.

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/4: EVARIST ALLEWAERT, *Brieven*.

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/6: EVARIST ALLEWAERT, *Brieven*.

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226: EVARIST ALLEWAERT, *Stedelijke Kindertuinen - Bericht – Honderdste verjaardag van Frederik Froebel – 1782-1882 – door Antwerpen herdacht en gevierd*.

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 226/3: EVARIST ALLEWAERT, *Brief aan de dames onderwijzeressen der stedelijke kindertuinen - 17 mei 1882*.

ANTWERPEN, Felixarchief, hs. MA 13/9: *Redevoeringen – Magistraat der Stad Antwerpen – Uitgesproken in bijzondere omstandigheden*.

Gedrukte en digitale bronnen

‘Aantal kleuters in Vlaanderen – Statistieken’, *Studiedienst van de Vlaamse regering*, 14 juli 2011
(<http://www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/cijfers/Exceltabellen/onderwijs/leerlingen/ONDELEERL002.xls>).

‘Begravenisplechtigheid van den hr. Evarist Allewaert, *De Koophandel* (7 augustus 1889).

‘Dood van M. Evar. Allewaert’, *De Koophandel* (4/5 augustus 1889).

‘Mort de M. Evariste Allewaert’, *Le Précurseur* (4 augustus 1889).

Bevolkingsregister - MA-BZA-B # 306: Periode 1866-1880, Felixarchief, Antwerpen.

Catalogue des livres de droit et autres, composant la bibliothèque de feu M. Evariste Allewaert en son vivant Avocat, Échevin de l’Instruction Publique à Anvers, Antwerpen, 1889.

Dienstreglement van inwendige orde van den gemeenteraad van Antwerpen, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1876.

Dubbele wegwyzer der stad Gent en der provincie Oost-Vlaenderen, 5, Gent, 1867.

Een verdienstelijke Ijperling: Evarist Allewaert, Ieper, 1890.

Eigen Studie: Tijdschrift voor Lager en Middelbaar Onderwijs, Antwerpen, 1900, nr. 1.

FROEBEL, F., *Froebels Chief Writings on Education*, Londen, 1912 (<http://core.roehampton.ac.uk/digital/froarc/frochi/>).

Gemeentebled, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1872 - 1890.

HOCHSTEYN, L., *L'Ordre de Léopold - Liste de tous les dignitaires depuis la fondation de l'Ordre*, Brussel, 1887.

Het Vrije Woord (25 augustus 1878).

Hulde aan Allewaert, Antwerpen, 1890.

‘Janssens en De Wever ruziëen over stadion’, *Gazet van Antwerpen*, 21 mei 2012 (<http://www.gva.be/regio-antwerpen-stad/janssens-gelooft-niet-meer-gemeenschappelijk-voetbalstadion.aspx>).

‘Kleuterparticipatie’, *Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming*, (<http://www.ond.vlaanderen.be/basisonderwijs/kleuterparticipatie/>).

‘Kleuterscholen: zijn uw kleuters voldoende aanwezig?’, *Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming*, 11 maart 2010 (<http://www.ond.vlaanderen.be/nieuws/2010/0311-aanwezigheid-kleuterklas.htm>).

‘Leefloon koppelen en afnemen tegen grondwet’, *De Morgen*, 27 maart 2012 (<http://www.demorgen.be/dm/nl/1344/Onderwijs/article/detail/1414604/2012/03/27/Leefloon-koppelen-en-afnemen-tegen-grondwet.dhtml>).

Mémorial administratif de Gand, 13, Gent, 1857.

Mémorial du Centenaire de l'ordre de Léopold, 1832-1932, Brussel.

‘Ouders krijgen thuis brochure over verplichte kleuterklas’, *Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming*, 2 september 2009 (<http://www.ond.vlaanderen.be/nieuws/2009/0902-kleuterklas.htm>).

Redevoeringen uitgesproken door Schepen Allewaert op de prijs-uitdeelingen der gemeentescholen voor de jaren 1878-1879-1884-1887, [Antwerpen], [s.d.].

SLUYS, A., *Les jardins d'enfants d'Anvers*, Brussel, 1890.

‘Tachtig procent kleuters slaagt voor taalproef’, *Gazet van Antwerpen*, 25 mei 2011 (<http://www.gva.be/nieuws/binnenland/aid1050002/tachtig-procent-kleuters-slaagt-voor-taalproef.aspx>).

VAN MOL, J.B., *Les élus d’Anvers depuis mil huit cent trente*, Antwerpen, 1890.

Wegwijzer der stad Gent en der provincie Oost-Vlaanderen, 91, Gent, 1860.

Werken

ALBISETTI, J.C., ‘Froebel Crosses the Alps: Introducing the Kindergarten in Italy’, *History of Education Quarterly*, vol. 49, nr. 2, mei 2009, 159-169.

ALLEN, A.T., ‘Children Between Public and Private Worlds: The Kindergarten and Public Policy in Germany, 1840 – Present’, R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

ANDRÉ, R. en PEREIRA-ROQUE, J., *La démographie de la Belgique au XIXe siècle*, Brussel, 1974.

ASAERT, G. red., *Het grote geschiedenisboek van Antwerpen*, 2010, Antwerpen..

BALACE, F., ‘De liberalen, de katholieken en het Unionisme’, A. VERHULST en H. HASQUIN (red.), *Het liberalisme in België, tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

BARBRY, R., DEPAEPE, M. en SIMON, F., *Van Pap- tot Kleuterschool of hoe kinderen in de loop van de 19^e en 20^e eeuw kleuters werden*, Ieper, 2000.

BEATTY, B., ‘The Letter Killeth: Americanization and Multicultural Education in Kindergartens in the United States, 1856-1920’, R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

BEKERS, J. en BOUSSE, A., *Inventaris van het archief van de Rechtbank van Koophandel te Antwerpen*, Brussel, 1970.

BOTS, M., ‘Laïciteit en onderwijs’, A. VERHULST en H. HASQUIN red., *Het liberalisme in België, tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

BOWIE, A., ‘Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling’, E.N. Zalta red., *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter 2010 Edition (<http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/schelling/>)

BREHONY, K.J., ‘The Kindergarten in England, 1851-1918’, R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

C., Ph., 'Antimaçonnerie', P. DEFOSSE (red.), Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique, Brussel, 2005.

CAINE, B., *Biography and history*, Hampshire, 2010.

D'HOKER, M., 'Onderwijs, opvoeding en levensbeschouwing in een veranderende samenleving – Van homogeen katholiek onderwijs tot gediversifieerd pluralistisch onderwijs in België, 19de-20ste eeuw', M. DEPAEPE e.a. red., *Over het mooie en het nuttige – Bijdragen over de geschiedenis van onderwijs en opvoeding*, Antwerpen, 2008.

D'HOKER, M., *Twee eeuwen onderwijs in België*, Brussel, 1992.

DAMS, K., 'Inzet en omvang van de schoolstrijd – Doorlichting van Individu, Gemeenschap en School in twee opvoedkundige tijdschritten (1879-1914)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVI, 1996, 3-4, 141.

DE CLERCK, K. e.a., *Dag meester, goedemorgen zuster, goedmiddag juffrouw: facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*, Tielt, 1984.

DE CLERCK, K. e.a., *Kroniek van de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit*, Beveren, 1980.

DE FOER, A., *Het onderwijs als factor in de socio-politieke verschuivingen – Antwerpen 1884-1921*, ongepubliceerde meesterproef, departement nieuwste geschiedenis, 1978.

DE LATTIN, A., *Beroemde medeburgers: het Antwerps beeldenpatrimonium*, Antwerpen, 1979.

DE VROEDE, M. en BOSMANS-HERMANS, A., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw. 1: De periodieken 1817-1878*, Leuven, 1973.

DE VROEDE, M., 'De Fröbelschool in België. Een probleemstelling', *Liber Amoricum – Professor Dr. Victor D'Espallier*, Leuven, 1976 (**pagina's?!**)

DE VROEDE, M., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw*, Deel 1, Gent, 1973.

DE VROEDE, M., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw. 2: De periodieken 1878-1895*, Leuven, 1974

DE VROEDE, M., LORY, J. en SIMON, F., *Bibliografie vd gesch vh voorschools, lager, normaal- en buitengewoon onderwijs in België 1774-1986*, Leuven, 1988.

DE ZUTTERE, R., *Geschiedenis van de loge 'Les Amus du Commerce et la Persévérance Réunis – Deel Twee: 1850-1914*, [s.l.], 2007,

De, G., 'Méthode Fröbel', P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005.

De, G., 'Rijksuniversiteit Gent', P. DEFOSSE (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 245.

DE, P., 'BLOCKHUYS JOSEPH (1825-1907)', P. DEFOSSE (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 37.

DEFOSSE, P., 'De Geyter', J.-M. DUFAYS, M. GOLDBERG en P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005.

DEFOSSE, P., 'Les Gueux', J.-M. DUFAYS, M. GOLDBERG en P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005.

DEMOULIN, R., 'De liberale stroming tijdens het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) en de omwenteling in 1830', H. VERHULST en H. HASQUIN red., *Het liberalisme in België, tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

DENECKERE, G., *1900 – België op het breukvlak van twee eeuwen*, Amsterdam, 2006.

DEPAEPE, M. e.a., *Bibliografie van bronnen voor de gesch. v. voorschools, lager, normaal- en buitengewoon onderwijs in België 1830-1959*, Gent, 1991.

DEPAEPE, M., 'De eeuw van het kind in historisch-pedagogisch perspectief', H. CAMMAER en E. VERHELLEN red., *Onmondig en onvolwassen; de jonge mens in de eeuw van het kind*, Leuven, 1990.

DEPAEPE, M., 'Kwantitatieve analyse van de Belgische lagere school (1830-1911)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, X, 1979, 1-2, 36.

DEPAEPE, M., *De pedagogisering achterna; aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar*, Leuven, 1998.

DEPREZ, A. e.a., *Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Vlaamse literatuur in de negentiende eeuw. 2: Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw*, Gent, 1983-2011.

'Desiré de Haerne (1804-1890)', Databank Intermediaire Structuren (http://www.odis.be/lnk/PS_18380).

DEVOS, G., 'De Rechtbank van Koophandel te Antwerpen: 200 jaar ten dienste van de handel en industrie', M. LOOTS red., *Rechtbank van Koophandel (1798-1998)*, Schilde, 1998.

DHONDT, P., *Un double compromis – Enjeux et débats relatifs à l'enseignement universitaire en Belgique au XIXe siècle*, Gent, 2011.

DISCAILLES, E., *Histoire des concours generaux de l'enseignement primaire, moyen et supérieur en Belgique (1840-1881)*, 1, Brussel, 1882.

DOOREMAN, G. e.a., *De kinderen van de weduwe: vrijmetselaars over vrijmetselarij*, Zellik, 1992.

DRESDEN, S., *De structuur van de biografie*, Den Haag, 1956.

'Floris Prims', Schoonselhof (<http://www.schoonselhof.be/schoonselhofnz/prims%20floris.html>).

FORTNA, B.C., 'The Kindergarten in the Ottoman Empire and the Turkish Republic', R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

GALBRAITH, G.R., bespreking van R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

GEUTJENS, D., Het pedagogisch klimaat in de Belgische kleuterschool tijdens de 19de eeuw, ongepubliceerde meesterproef, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen.

HASQUIN, H., 'Het ontstaan van de liberale gedachte', A. VERHULST en H. HASQUIN red., *Het liberalisme in België, tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

HAVERMANS, A., *De stedelijke begraafplaats van Antwerpen op het domein Schoonselhof*, 2006, <http://www.angelfire.com/or3/schoonselhof/schoonselhof1.html>.

HEYLEN, S., DE NIL, B. en D'HONDT, B. red., *Geschiedenis van de provincie Antwerpen; een politieke biografie*, Antwerpen, 2005.
Historische pedagogiek – Aantekeningen bij de colleges van Prof. M. De Vroede, Cursus, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 1976-1977.

KERKHOF, M., *Van bewaarschool naar kindertuin*, Ongepubliceerde meesterproef, Katholieke Universiteit Leuven, faculteit psychologie en pedagogische wetenschappen, 1975.

'Laurent, François', *Encyclopædia Britannica Deluxe Edition*, CD-ROM, Chicago, 2007.

LEBLON, M., *Le personnel enseignant des jardins d'enfants de la ville de Bruxelles (1878-1914)*, Brussel, 1994.

LEFEVRE, P., 'De liberale partij als organisatie van 1846 tot 1914', A. VERHULST en H. HASQUIN (red.), *Het liberalisme in België, tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

LEMBERECHTS, E., 'Van Matressenschool naar bewaarschool. Het ontstaan van een nieuw schooltype in het begin van de 19^e eeuw', *Tijdschrift voor opvoedkunde*, XXVII (1971-1972), nr 2, 104-114 en XXVII (1971-1972), nr. 3, 129-140.

‘Le monde des avocats’, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, 507.

‘Lokale statistieken’, *Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming*, [s.d.] (http://aps.vlaanderen.be/lokaal/lokale_statistieken.htm).

LORENCE-KAT, B. en WINIARZ, A., ‘Preschool Education in Poland’, R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

LORY, J., *Libéralisme et instruction primaire - 1842-1879*, Leuven, 1979, Vol. II.

LUYKX, T. en PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot 1944*, vijfde bijgewerkte uitgave, Antwerpen, 1985.

LUYKX, T.H. en VAN DEN STEENE, W., ‘Liberale Partij’, *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, volume 4, 1974.

M. BOTS, *Beknopte Geschiedenis van de Liberale Partij*, 1989 (www.liberaalarchief.be/botsinhoud.html).

MATTHIJS, K., *De mateloze negentiende eeuw – Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*, Leuven, 2001.

NASSAW, D., ‘Introduction to ‘AHR Roundtable on historians and biography’’, *American Historical Review*, juni 2009, 574-577.

NEIRYNCK, M., *De loonen in België sedert 1846*, ’s Gravenhage, 1944.

P., M.-L., ‘Enseignement secondaire pour filles - Le rôle des laïques’, J.-M. DUFAYS, M. GOLDBERG en P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005.

PRIMS, F., ‘Allewaert’, *Zondagsvriend*, 7 april 1935.

PRIMS, F., *Antwerpen door de eeuwen heen*, Antwerpen, 1951.

PRIMS, F., *Antwerpiensa*, 20e reeks, 1950, Antwerpen.

PRIMS, F., *Geschiedenis van Antwerpen*, X, Antwerpen, 1949.

‘Professor Henk Van Daele (1988-1992)’, Comparative Education Society in Europe (<http://www.cese-europe.org/the-archive/5-past-presidents/296-professor-henk-van-daele-1988-1992>).

REDDING, P., ‘Georg Wilhelm Friedrich Hegel’, E.N. Zalta red., *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Fall 2010 Edition (<http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/hegel/>).

ROBERT, J. red., *Schoonselhof nu! Een eigentijdse visie op de Antwerpse necropool*, Antwerpen, 2005.

ROMEIN, J., *De biografie*, Amsterdam, 1951.

SCHOLLIERS, F., 'De kinderarbeid, de leerplicht en de burgerij (1843-1871)', M. DEPAEPE en D'HOKER, M. red., *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw - Liber Amicorum Prof. Dr. Maurits de Vroede*, Leuven, 1987.

SITTON, S., 'Education and Culture in Early Childhood: A Revolution in Jewish Schooling, 1899-1948', R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

SWAELENS, J., *Evolutie van de kleuterschool 1770-1950*, Ongepubliceerde meesterproef, Katholieke Universiteit leuven, Instituut voor toegepaste psychologie en opvoedkunde, 1950.

THIELEMANS, M. en DESMED, R., 'De steunpilaren van de liberale gedachte en actie', A. VERHULST en H. HASQUIN red., *Het liberalisme in België, tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

TILLOT, M. red., *La Belgique maçonnique*, 1887, Brussel.

TYSENS, J. en VAN DAELE, H., 'Orde, zorg en spaarzaamheid – Vrijmetselarij en onderwijs', TYSENS, J. red., *Van wijsheid met vreugde gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, Brussel, 2003.

TYSENS, J., *Om de schone ziel van 't kind... - Het onderwijsconflict als een breuklijn in de Belgische politiek, Oost-Vlaanderen*, 1998.

TYSENS, J., *Studies over Belgische vrijmetselaars en hun maatschappijproject in de 19e eeuw*, Gent, 2009.

VAN ACKER, T., 'De liberale aanwezigheid in de Vlaamse steden', A. VERHULST en H. HASQUIN red., *Het liberalisme in België, tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

VAN DAELE, H., 'Allewaert, Évariste (1835-1889)', P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005, 20.

VAN DAELE, H., *Fröbel en Allewaert - Het ontstaan van de Antwerpse stedelijke kindertuinen*, [Antwerpen], [1980].

VAN DAELE, H., 'Fröbel en Allewaert. Het ontstaan van de Antwerpse stedelijke kindertuinen', *Antwerpen*, XXVI, Antwerpen, 1980.

VAN DAELE, H., 'Het ontstaan van de stedelijke kindertuinen te Antwerpen (+-1880)', *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940*, Vol. II, [Antwerpen], 1986, 669.

VAN DAELE, H., 'Schepen Evarist Allewaert en de eerste Antwerpse kleuterscholen', *Band tussen school en thuis*, 35, 1980, 10-15.

VAN DAELE, H., *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs te Antwerpen van 1830 tot 1872*, Brussel, 1972.

VAN DAELE, W., *Een korte biografie van Evarist Allewaert*, ongepubliceerde oefening, Rijksuniversiteit Gent, departement geschiedenis, 1978.

VAN DAELE, W. en VAN DAELE H., 'Allewaert', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 9, Brussel, 1981.

VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België - 19^e-20^e eeuw*, tweede herziene en uitgebreide uitgave, Brussel, 2009.

VAN HOUTTE, J. en LANGERWERF, E., 'Juristen. Enkele basisstatistieken', *Tijdschrift voor Privaatrecht*, Gent, 1976, 13, Vol. 1, 24-36.

VAN HOUTTE, J. en LANGERWERF, E., *Sociografische gegevens voor een studie van het gerechtelijk systeem*, Antwerpen, 1977

VAN RAEMDONCK, B., '08.03.1890 Emmanuel de Bom aan Max Rooses', *Van Nu en Straks. De Brieven. Elektronische editie van de briefwisseling rond Van Nu en Straks*, 2011 (<http://vnsbrieven.org/VNS/DALF.db.VNS.WVNS.1890.0308B023?tab=DALFsearch&howmany=25>).

VERMEULEN, 'Elhougne', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2, Brussel, 1966.

VERVLIET, R., 'Naar eenheid in verscheidenheid – Vrijmetselarij en taal', J. TYSENS red., *Van wijsheid met vreugde gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in gent en Antwerpen*, Brussel, 2003.

WALGRAVE, E., *Ontwikkeling van het bewaarschoolonderwijs ingericht door de Société d'Ecoles Gardiennes d'Anvers 1839-1910*, Ongepubliceerde meesterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, Leuven, 1990.

Website van het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming (<http://www.ond.vlaanderen.be>).

WELLINGA, E., *Geschiedenis van kleuteronderwijs en –opvoeding*, Zutphen, 1964.

WERPENAAR, ANT., *Beloven en doen – Het openbaar onderwijs te Antwerpen sedert 1872*, Antwerpen, 1884.

WESTERMAN, W., 'De invloed van Fröbel in Nederland', *De wereld van het jonge kind*, 31/3, 66-70.

WESTERMAN, W., 'Friedrich Wilhelm August Fröbel (1782-1852) – Pedagoog van de gaven en het vrije spel', T. KROON en B. LEVERING red., *Grote pedagogen in klein bestek*, Amsterdam, 2008, 73-77.

WITTE, E., 'De Belgische vrijdenkersorganisaties (1854-1914) – Ontstaan, ontwikkeling en rol', *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, Brussel, 5e jaargang (1977), nr. 2, 188-221.

WITTE, E., 'Franc-maçonnerie', P. DEFOSSE red., *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, Brussel, 2005.

WITTE, E., 'Overzicht van het onderzoek naar de Belgische vrijmetselarij in de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XVI, 1985, 3-4, 523-534.

WITTE, E., 'Vrijmetselarij en de Vlaamse Beweging', *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, volume 5, 1974, Brussel.

WITTE, E., CRAEYBECKX, J. en MEYNEN, A., *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, zevende herzien druk, Antwerpen, 2005.

WITTE, E., *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek (1890-1970)*, Brussel, 1994.

WOLLONS, R. red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

WOLLONS, R., 'On the International Diffusion, Politics, and Transformation of the Kindergarten', R. WOLLONS red., *Kindergartens and Cultures – The Global Diffusion of an Idea*, New Haven en Londen, 2000.

Fotoverantwoording

pp. 42 W. WESTERMAN, 'De invloed van Fröbel in Nederland', *De wereld van het jonge kind*, 31/3, 66-70.

pp. 72 VAN DAELE, H., *Fröbel en Allewaert - Het ontstaan van de Antwerpse stedelijke kindertuinen*, [Antwerpen], [1980].

pp. 74 Audiovisueel Archief van het Felixarchief.

pp. 83 en 94 Eigen foto's.

pp. 95 Felixarchief, fotoalbum 222.

*Der historische Mensch soll
in der Biographie
fortleben.*⁶⁸⁶

Deze thesis is gedrukt op ecologisch vervaardigd papier. *As it should be.*

Mortsel, 2012.

⁶⁸⁶ J. Müller, 'Dilthey und das Problem der historischen Biographie', *Archiv für Kulturgeschichte*, XXIII, 1933, 101.

Summary

In the middle of the nineteenth century, a German pedagogue named Friedrich Fröbel (1782-1852) developed a pedagogic theory that would conquer the world and lay the foundation of modern-day kindergartens. The premise was that play should be the centre element in the education of children, in order to awaken and develop their natural potential. However, since Fröbel's theories allocated a big significance to the notions of equality and pantheism, the conservative political and religious powers banned “Der Kindergarten Methode” in the German states. This caused the spread of the method to other Western nations, and from there to the rest of the world. The kindergarten spread relatively fast because it could be many things to many people. Every country and region therefore has its own particular history concerning the development of the kindergarten. This master thesis focuses on the introduction of the method in Antwerp by the chairman of the education executive committee Evarist Allewaert (1835-1889). This development was heavily contested by the catholic powers, as the new kindergarten was seen as anti-religious and was an important aspect of the educational goals of the Liberal Party. Furthermore, the introduction of the kindergarten in Antwerp took place just when the so called “School Battle” (1778-1884) was being waged between the catholic and liberal powers for supremacy over the education system. Despite the hostilities, Allewaert succeeded in realising a very successful net of free kindergartens. The current consensus in Belgian literature about the introduction of the method is that it was deemed too complex, and only took root in a heavily watered down version. Only the most practical aspects were enlisted into the schools, like the focus on play and nature. The case-study of Allewaert and Antwerp shows an entirely different story. Allewaert undertook considerable effort to guarantee the proper adoption of the original method. Unlike the rest of the country, the kindergartens in Antwerp took these ideas very seriously. At the end of the 1880's, the kindergarten institution of Antwerp had soared to unprecedented heights under the visionary guidance of Evarist Allewaert, despite a hostile government.

This master thesis contains 332.000 signs.